

Міністерство освіти і науки України
Маріупольський державний університет

ВІСНИК
МАРІУПОЛЬСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

СЕРІЯ: ПРАВО

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Головний редактор д.ю.н., проф. В.В. Волік
Засновано у 2011 р.

ВИПУСК 30

Київ2025

УДК 34(05)

Вісник Маріупольського державного університету. Серія: ПравоЗбірник наукових праць
Видається 2 рази на рікЗаснований у 2011 р.

Затверджено до друку Вченою радою МДУ (протокол № 6 від 26.12.2025 р.)
**Постановою президії Атестаційної колегії МОНУ від 14.05.2020 р. № 627 видання
«Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Право»
внесений до Переліку наукових фахових видань України у галузі юридичних наук
з присвоєнням категорії «Б».**

Видання включено до міжнародної наукометричної бази даних
“Index Copernicus International”(Польща)

Доступ до наукометричної бази здійснюється за адресою:

<https://journals.indexcopernicus.com/search/details?id=27496>

«Вісник Маріупольського державного університету» можна знайти, скориставшись формою пошуку зверху сторінки за індексом ISSN.

Редакційна колегія серії: Головний редактор – д.ю.н., проф. В.В. Волік
Відповідальний секретар – к.ю.н., доц. В.В. Григор’єва
Відповідальний за англomовний супровід: викладач М. Г. Стьопін.

Члени редакційної колегії: д.н.держ упр., проф. Т.В. Бражко, д.ю.н., проф. Ю. О. Заїка, д.ю.н., проф. Н.В. Камінська, к.ю.н., проф. С.В. Книш, д.ю.н., проф. М.А. Пожидаєва, к.ю.н., доц. Грушко М.В.к.ю.н., доц. Ю.В. Камардіна, к.ю.н., доц. Л.М.Князькова, к.ю.н., доц. А.С. Політова

Іноземні члени редакційної колегії: Ph.D. (Law) Томас Пападопулос (Республіка Кіпр), Sc.D. (Law), Sc.D. (History) Спиридон Флогітіс (Грецька Республіка).

Засновник Маріупольський державний університет
02000, м. Київ, вулиця Преображенська, 6
тел: +380-50-016-72-17, e-mail: visnyk.mdu.pravo@mu.edu.ua
офіційний сайт видання: <https://visnyk.mu.edu.ua/index.php/pravo>
Видавець «Редакційно-видавничий відділ МДУ»

ISSN 2518-1319 (Online)

© Маріупольський державний університет, 2025
© Автори статей, перекладачі, 2025

ЗМІСТ

Бундак О.А. ТЕОКРАТИЧНА КОНЦЕПЦІЯ ДЕРЖАВИ ТА ПРАВА У СЕРЕДНЬОВІЧЧІ (НА ПРИКЛАДІ АВГУСТИНА БЛАЖЕННОГО ТА ФОМИ АКВІНСЬКОГО)	7
Гачкевич А.О. ПОНЯТТЯ БІОМЕТРИЧНИХ ДАНИХ У ЗАКОНОДАВСТВІ УКРАЇНИ ТА ІНОЗЕМНИХ ДЕРЖАВ	16
Гончаренко О.М., Коновалова С.В. ВІД ЄВРОПИ ДО БЛИЖНЬОГО СХОДУ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ РЕГУЛЮВАННЯ ПІДПРИЄМНИЦТВА В РІЗНИХ ПРАВОВИХ ТРАДИЦІЯХ	27
Вишковська В. І., Пікалюк С. С., Рязанцев О. Є. ПОЛЬСЬКІ ПЕРЕСЕЛЕНЦІ: СОЦІАЛЬНА СПРАВЕДЛИВІСТЬ І ПРАВО	37
Демиденко В.О. ВПРОВАДЖЕННЯ МІСЦЕВИХ Е-ВИБОРІВ В УКРАЇНІ: КРИТЕРІЇ КІБЕРСТІЙКОСТІ ТА ЗАХИСТУ ПЕРСОНАЛЬНИХ ДАНИХ НА ОСНОВІ МІЖНАРОДНИХ ТА ЄВРОПЕЙСЬКИХ СТАНДАРТІВ	46
Дунаєва Т. Є. ОСНОВНІ ВЕКТОРИ КРИМІНАЛЬНОЇ ПРОЦЕСУАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ ЯК ЧИННИКИ, ЩО ВПЛИВАЮТЬ НА ПРІОРИТЕЗАЦІЮ	59
Загиней-Заболотенко З.А. МЕДИЧНИЙ ПРАЦІВНИК ЯК СУБ'ЄКТ КОРУПЦІЙНИХ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ	71
Кадуха. І.В. МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ МЕХАНІЗМИ КОНТРОЛЮ ЗА ВИКОНАННЯМ ОБОВ'ЯЗКІВ ЩОДО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВА НА ОХОРОНУ ЗДОРОВ'Я	80
Камінська Н.В. МІЖНАРОДНА ПРАВОТВОРЧІСТЬ І ДЖЕРЕЛА МІЖНАРОДНОГО ПРАВА ЯК СУЧАСНІ ФЕНОМЕНИ	92
Кирилюк А.В. ЗАХИСТ ПІВ В СФЕРІ ФАРМАЦІЇ	102
Кубальський В.Н. ПРОБЛЕМА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ БАЛАНСУ МІЖ ІНТЕРЕСАМИ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ ТА ДОТРИМАННЯМ ОСНОВОПОЛОЖНИХ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ.....	117
Кушпетюк О. І., Ляшук Н.В., Конон Н. Г. ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДОСТУПУ ДО АРХІВНОЇ ІНФОРМАЦІЇ (НА ПРИКЛАДІ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСТІ) ...	126

Моргун В.В. ТРИ ВИМІРИ ПРАВА У КОНТЕКСТІ ОБҐРУНТУВАННЯ ТРИСЕКТОРНОЇ МОДЕЛІ ЮРИДИЧНИХ ОСІБ	138
Музика-Стефанчук О.А., Сабадаш Н.О. ЛЕГІТИМНІ ОЧІКУВАННЯ У ПОДАТКОВИХ ПРАВОВІДНОСИНАХ	150
Нуруллаєв І. С. о. МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ СТАНДАРТИ ТА ЇХ ІМПЛЕМЕНТАЦІЯ: АКТУАЛЬНІ ТЕОРЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ	161
Пожидаєва М.А. ПАРАДИГМА ФІНАНСОВИХ РИЗИКІВ У ДОГОВІРНИХ ВІДНОСИНАХ	172
Процюк Т.Б. ЗОВНІШНІЙ КОНТРОЛЬ ЗА ГОСПОДАРСЬКИМИ ОПЕРАЦІЯМИ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ	188
Філіппов А.В. ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ У МІЖНАРОДНОМУ ПОВІТРЯНОМУ ПРАВІ: СУЧАСНИЙ СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ ІМПЛЕМЕНТАЦІЇ В ЗАКОНОДАВСТВО УКРАЇНИ	198
Ямненко Т.М. ЄВРОПЕЙСЬКА ПРАКТИКА НАЛЕЖНОЇ ОБАЧНОСТІ ПЛАТНИКІВ ПОДАТКІВ: АДАПТАЦІЯ ДО УКРАЇНСЬКОГО ПОДАТКОВОГО ПРАВА	206
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	216
РЕДАКЦІЙНА ПОЛІТИКА НАУКОВОГО ВИДАННЯ «ВІСНИК МАРІУПОЛЬСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ. СЕРІЯ: ПРАВО.....	220
ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ НАУКОВИХ СТАТЕЙ ДЛЯ ПУБЛІКАЦІЇ В ЗБІРНИКУ НАУКОВИХ ПРАЦЬ	223

CONTENTS

Bundak O. THE THEOCRATIC CONCEPT OF THE STATE AND LAW IN THE MIDDLE AGES (ON THE EXAMPLE OF AUGUSTINE OF HIPPO AND THOMAS AQUINAS)	7
Hachkevych A. THE CONCEPT OF BIOMETRIC DATA IN THE LEGISLATION OF UKRAINE AND OTHER COUNTRIES	16
Honcharenko O., Konovalova S. FROM EUROPE TO THE MIDDLE EAST: A COMPARATIVE ANALYSIS OF THE REGULATION OF FAMILY ENTREPRENEURSHIP IN DIFFERENT LEGAL TRADITIONS	27
Vyshkovska V., Pikalyuk S., Ryazantsev O. POLISH RESETTLERS: SOCIAL JUSTICE AND LAW	37
Demydenko V. IMPLEMENTATION OF LOCAL E-ELECTIONS IN UKRAINE: CRITERIA FOR CYBER RESILIENCE AND PROTECTION OF PERSONAL DATA BASED ON INTERNATIONAL AND EUROPEAN STANDARDS	46
Dunaieva T. Ye. MAIN VECTORS OF CRIMINAL PROCEDURAL POLICY AS FACTORS AFFECTING PRIORITIZATION	59
Zahynei-Zabolotenko Z.A. MEDICAL WORKERS AS PERPETRATORS OF CORRUPTION-RELATED CRIMINAL OFFENSES	71
Kadukha I. INTERNATIONAL LEGAL MECHANISMS FOR MONITORING THE FULFILLMENT OF STATE OBLIGATIONS TO ENSURE THE RIGHT TO HEALTH CARE	80
Kaminska N. INTERNATIONAL LAWMAKING AND SOURCES OF INTERNATIONAL LAW AS MODERN PHENOMENA	92
Kyryliuk A.V. PROTECTION OF IPR IN THE FIELD OF PHARMACY	102
Kubalskyi V. THE PROBLEM OF BALANCING NATIONAL SECURITY AND RESPECT FOR FUNDAMENTAL RIGHTS AND FREEDOMS	117
Kushpetiuk O., Liashuk N., Konon N. PERCULARITIES OF THE LEGAL ACCESS PROVIDING TO INFORMATION (BASED ON THE EXAMPLE OF STATE ARCHIVE IN VOLYN REGION)	126
Morgun V. THREE DIMENSIONS OF LAW: JUSTIFICATION FOR A THREE-SECTOR MODEL OF	

LEGAL ENTITIES	138
Muzyka-Stefanchuk O., Sabadash N. LEGITIMATE EXPECTATIONS IN TAX LEGAL RELATIONS	150
Nurullaiev Ilkin INTERNATIONAL LEGAL STANDARDS AND THEIR IMPLEMENTATION: CURRENT THEORETICAL PROBLEMS	161
Pozhydaieva M. THE PARADIGM OF FINANCIAL RISKS IN CONTRACTUAL RELATIONS	172
Protsiuk T. EXTERNAL CONTROL OF ECONOMIC OPERATIONS OF THE ARMED FORCES OF UKRAINE UNDER MARTIAL LAW	188
Filippov A. LIABILITY IN INTERNATIONAL AIR LAW: CURRENT STATUS AND PROSPECTS FOR IMPLEMENTATION IN UKRAINIAN LEGISLATION	198
Yamnenko T. THE COURT OF JUSTICE OF THE EUROPEAN UNION ON DUE DILIGENCE OF TAXPAYERS: ANALYSIS OF PRECEDENTS FOR UKRAINE	206
CONTRIBUTORS	216
EDITORIAL POLICY OF SCIENTIFIC JOURNAL «BULLETIN OF MARIUPOL STATE UNIVERSITY. SERIES: LAW»	220
REQUIREMENTS FOR THE SCIENTIFIC PAPERS FOR PUBLICATION IN THE COLLECTED WORK	223

УДК 340:12"04/14"

О.А.Бундак

ORCID: [0000-0002-4398-560X](https://orcid.org/0000-0002-4398-560X)

ТЕОКРАТИЧНА КОНЦЕПЦІЯ ДЕРЖАВИ ТА ПРАВА У СЕРЕДНЬОВІЧЧІ (НА ПРИКЛАДІ АВГУСТИНА БЛАЖЕННОГО ТА ФОМИ АКВІНСЬКОГО)

Стаття присвячена глибокому дослідженню теократичних концепцій держави та права у Середньовіччі, зосереджуючись на порівняльному аналізі вчень двох ключових фігур – Августина Блаженного та Фоми Аквінського. Актуальність обраної теми зумовлена постійною значущістю взаємозв'язку релігійних, політичних та правових норм у сучасному світі, де роль релігійних рухів та питання співіснування світських і релігійних цінностей залишаються предметом гострих дискусій. Звернення до середньовічної спадщини є необхідним для розуміння витоків європейської політичної думки.

У роботі детально розглядається концепція Августина Блаженного про «два гради» (Божий та Земний), де держава інтерпретується як «необхідне зло», що виникло внаслідок гріхопадіння, а право слугує інструментом примусу, спрямованим на підтримання порядку у гріховному світі. Підкреслюється, що для Августина справжня справедливість можлива лише в Божому граді, а земні царства мають підкорятися Божественному Провидінню.

На противагу цьому, досліджується вчення Фоми Аквінського, який здійснив революційну інтеграцію аристотелівського раціоналізму в християнську теологію. Аквінат трактував державу не як покарання, а як природне і богоугодне утворення, що відповідає суспільній природі людини. Особлива увага приділяється його чотириступеневій класифікації законів (вічний, природний, людський і божественний), яка демонструє ієрархію правових норм, де людське право, виведене з природного, спрямоване на досягнення «спільного блага» суспільства. Для Фоми закон є не лише засобом примусу, а й дороговказом до добродісного життя.

У статті проводиться ґрунтовний порівняльний аналіз поглядів обох мислителів щодо джерела походження держави, співвідношення віри та розуму, а також ролі та призначення права. Виявлені принципи відмінності відображають еволюцію політико-правової думки Середньовіччя – від песимістичного погляду на земну державу до її визнання як важливого інституту.

Зрештою, підкреслюється, що ідеї Августина і Фоми стали фундаментом для подальшого розвитку європейської політико-правової думки, вплинувши на формування сучасних концепцій верховенства права та складні питання взаємодії релігійних і державних інститутів у контексті демократичного суспільства.

Ключові слова: теократія, Середньовіччя, Августин Блаженний, Фома Аквінський, держава, право, Град Божий, Град Земний, природний закон, спільне благо, схоластика, політична думка.

DOI 10.34079/2518-1319 -2025-15-30-7-15

Дослідження взаємозв'язку релігії, держави та права в історії політико-правової думки залишається надзвичайно актуальним, особливо в контексті сучасних глобальних викликів. У сучасному світі, де релігійні рухи відіграють значну роль у формуванні суспільної свідомості, а питання співіснування світських та релігійних норм є предметом

гострих дискусій, звернення до історичних джерел є необхідним для глибшого розуміння цих процесів. Середньовічна епоха є ключовою в цьому аспекті, адже саме в цей період були сформовані фундаментальні теократичні концепції, які заклали основи європейської політичної думки.

Особливе місце в цьому процесі посідають праці Августина Блаженного та Фоми Аквінського. Їхні ідеї не лише визначали ставлення до світської влади впродовж багатьох століть, але й досі впливають на дискусії про природу держави, джерела права та роль релігії в публічному житті. Розуміння їхніх поглядів дозволяє простежити, як змінювалися уявлення про державу: від «необхідного зла» (у Августина) до «природної та богоугодної» інституції (у Фоми Аквінського). Таким чином, аналіз їхніх вчень є важливим не лише для істориків, а й для правознавців і політологів, які прагнуть осмислити витоки сучасних інститутів і проблем.

Постановка проблеми. Незважаючи на значну кількість наукових досліджень, присвячених політико-правовим поглядам Августина та Фоми Аквінського, у сучасній історіографії існують певні суперечності щодо їхнього ставлення до світської влади. Досі тривають дискусії про те, наскільки концепція Августина Блаженного «*двох градів*» була радикальною у своєму запереченні земної держави як самоцінності. Водночас, у вченні Фоми Аквінського простежується спроба гармонізувати античні (аристотелівські) ідеї з християнською догматикою, що також породжує питання про межі цієї інтеграції та її наслідки для розуміння держави і права. Таким чином, основна проблема дослідження полягає у виявленні спільних рис та принципових відмінностей у теократичних концепціях Августина і Фоми Аквінського, щоб простежити еволюцію політико-правової думки Середньовіччя.

Мета дослідження полягає у проведенні комплексного аналізу та порівняння теократичних концепцій Августина Блаженного і Фоми Аквінського для виявлення еволюційних змін у розумінні взаємозв'язку релігії, держави та права у Середньовіччі.

Аналіз останніх публікацій. Дослідження політико-правових вчень Середньовіччя є традиційним напрямком у науці, який постійно збагачується новими інтерпретаціями.

1. Значна увага загальній характеристиці вчень цих мислителів приділена у підручниках та посібниках з політології, історії вчень про державу та право, історії держави і права зарубіжних країн (Яремчук, 2022; Демиденко та Петришин, 2009; Кормич, 2015; Шанько, Чорна, Авксентьева та Тихонова, 2017, Юрій, 2015).

У сучасній науковій літературі, що знаходиться у відкритому доступі, можна знайти чимало праць, які детально аналізують як окремі аспекти філософії Августина та Фоми Аквінського, так і їхній вплив на історію думки, право, державу та владу.

Так у роботі О. Фаста розглядається взаємозв'язок між правовою доктриною Фоми Аквінського та сучасною концепцією верховенства права; аналізується специфіка природно-правових поглядів середньовічного мислителя та оцінюється рівень їхнього впливу на формування теперішнього розуміння верховенства права (Фаст, 2017). Правові питання у творах Фоми Аквінського розглядаються О. Булдаковою, І. Мусіловським (Булдакова, 2012; Мусіловський, 2018). Інші наукові публікації, доступні в інтернеті, такі як статті у виданнях фокусуються на окремих елементах вчення Фоми Аквінського, зокрема на його ідеї природного закону. Вони підкреслюють, що саме завдяки Аквінату було відновлено та гармонізовано аристотелівське розуміння держави, що стало важливим кроком відходу від суто теократичного погляду.

Питання релігійної віри крізь призму поглядів Фоми Аквінського, найвидатнішого представника схоластики XIII століття, відомого теолога та філософа, розглядаються у наукових розвідках Т. Якубової та А. Лямець, В. Кузьменко,

В. Лубського та Т. Горбаченко. (Якубова та Лямець, 2015; Кузьменко, 2018; Лубський та Горбаченко, 2010). Жданенко С. Б. у своїй статті аналізує теократичну концепцію Святого Августина, яка ілюструє глибокий зв'язок політичної думки Середньовіччя з теологією (Жданенко, 2017).

Безпосередньо першоджерела, тобто праці самих середньовічних схоластів та сучасні наукові різнопланові статті стали основою для нашої наукової розвідки.

Виклад основного матеріалу. Політико-правові погляди Августина Блаженного (354–430 рр. н.е.) нерозривно пов'язані з драматичними подіями кінця Римської імперії. Його життя припало на період глибокої кризи: політичної дестабілізації, економічного занепаду та постійних нападів варварських племен. Кульмінацією цих подій стало захоплення і розграбування Риму вестготами у 410 році. Ця подія, що потрясла весь тодішній світ, стала поштовхом до написання головної праці Августина – «Про град Божий» (Августин, б.д.).

Багато римлян-язичників звинувачували християнство в загибелі імперії, стверджуючи, що відмова від традиційних богів і прийняття нової віри призвели до гніву стародавніх божеств. У відповідь на ці звинувачення Августин розробив усеохопну філософську концепцію, яка мала на меті спростувати подібні твердження і пояснити справжнє місце держави в історії людства. Його мета полягала не стільки в захисті Римської імперії, скільки в обґрунтуванні того, що доля Церкви і вірних не залежить від тимчасових земних царств.

Центральною ідеєю політичної філософії Августина є концепція «двох градусів». Він розрізняв Град Божий та Град Земний. Ці «гради» є не стільки географічними утвореннями, скільки метафізичними спільнотами, що визначаються різним ставленням їхніх членів до Бога.

Град Божий – це спільнота вірних, що живуть за Божою волею і керуються любов'ю до Бога, доходячи аж до презирства до себе. Його члени прагнуть до спасіння та вічного життя. Цей град існує як на небесах, так і в земній Церкві, що є його видимим представництвом.

Град Земний – це спільнота людей, що керуються любов'ю до себе, доходячи аж до презирства до Бога. Її члени прагнуть до земних благ, влади та насолод. Цей град формується з усіх людей, які ставлять матеріальні інтереси та власну волю вище за Божу.

Ці два гради, за Августином, існують у змішаному стані в земному світі. Їхня боротьба триватиме до кінця часів, коли вони будуть розділені на Страшному Суді.

З концепції «двох градусів» випливає і ставлення Августина до земної держави. На відміну від античних мислителів, які вважали державу вищим благом, Августин розглядає її як наслідок гріхопадіння. До гріхопадіння люди жили в стані блаженного миру, не потребуючи примусу. Однак після гріха первородного люди стали схильні до зла, і держава з її законами виникла як засіб приборкання гріховних пристрастей. Вона є «ліками» від людської гріховності, а не ідеалом.

Августин ставив під сумнів легітимність будь-якої держави, що не керується божественними принципами. Його знаменита фраза: «Без справедливості що таке держави, як не великі розбійницькі банди? Ібо і самі розбійницькі банди – що таке, як не маленькі держави?» (Вікітека, б.д.). Ця цитата з твору «Про град Божий» (Кн. IV, гл. 4) підкреслює, що законність земної влади залежить виключно від її відповідності вищим, божественним критеріям справедливості.

Таким чином, Августин фактично відмовляє державі в її самодостатній цінності. Її єдине виправдання – це служіння справі «Граду Божого» на землі, зокрема, через забезпечення миру та порядку, що дозволяє християнам безперешкодно йти до спасіння.

У цьому сенсі, земна держава є лише тимчасовим інструментом, що має підтримувати порядок до того часу, коли людство досягне свого кінцевого призначення.

Фома Аквінський є найяскравішим представником та провідним теологом католицького богослов'я та схоластики. На відміну від своїх попередників, він здійснив безпрецедентну інтеграцію аристотелівського раціоналізму в християнську теологію. Він не бачив суперечності між вірою та розумом, вважаючи, що вони доповнюють одне одного. Розум, за його словами, дає змогу пізнати істини, які не суперечать Божому одкровенню, а, навпаки, ведуть до нього.

Саме з Арістотеля Фома запозичив ідею про те, що людина є «політичною та соціальною твариною». Це ключове положення кардинально змінило ставлення до держави. Якщо для Августина держава була лише «необхідним злом», що виникло внаслідок гріха, то для Фоми вона є природним утворенням, що відповідає самій сутності людини. Він стверджував, що людина може досягти своєї досконалості лише в спільноті, а держава є вищою формою такої спільноти.

Центральною частиною правової філософії Фоми Аквінського є його чотири ступенева ієрархія законів, що представлена в «Сумі теології» (Св. Тома з Аквіну, 2011). Ця класифікація демонструє, як божественний порядок втілюється в людському житті.

Вічний закон – це найвища форма закону, що є самим божественним розумом, який керує всім світом. Це ідеальний план, згідно з яким Бог створив і підтримує всесвіт. Людина не може пізнати цей закон повністю, але він є джерелом усіх інших законів.

Природний закон є відображенням вічного закону в людському розумі. Він є універсальним і незмінним, доступним кожній людині через розум, незалежно від її віросповідання. Природний закон містить загальні моральні принципи, найважливішим з яких є: «...спільнота, заснована на розумі, спрямована на досягнення блага... Отже, першою заповіддю природного закону є: роби добро і уникай зла» (Св. Тома з Аквіну, 2011).

Природний закон спонукає людей до збереження життя, продовження роду, пошуку істини (зокрема, пізнання Бога) та життя в суспільстві.

Людський закон – це норми, які створюються людьми для регулювання суспільних відносин. Його основна мета – забезпечення спільного блага і підтримання порядку в державі. Головна умова легітимності людського закону – це його відповідність природному закону. Якщо закон суперечить природним принципам (наприклад, легалізує вбивство), він перестає бути законом, а стає лише «спотворенням закону».

Божественний закон – це норми, дані Богом через священні писання (наприклад, Десять заповідей, Нагірна проповідь). Цей закон є необхідним, оскільки людський закон має свої недоліки і не може охопити всіх вчинків. Божественний закон спрямовує людину до її кінцевого призначення – вічного блаженства, яке є вищим за земне благо.

Слідуючи Арістотелю, Фома Аквінський вважав, що держава є не просто людським винаходом, а природним і богоугодним інститутом. Її поява обумовлена прагненням людей до спільного життя та спілкування.

Головною метою держави є досягнення спільного блага. Це не просто сума індивідуальних благ, а умови, які дозволяють кожному громадянину досягти своєї досконалості. Спільне благо включає в себе мир, справедливість і можливість вести добродієсне життя.

Фома виокремлює три елементи державної влади – сутність, походження та використання, і розрізняв наступні форми правління за критерієм їхнього спрямування на спільне благо:

– правильні форми: монархія, аристократія, політія, які служать спільному благу;

–неправильні форми: тиранія, олігархія, демократія які служать лише інтересам правителя або окремої групи.

Розмежувальним критерієм він вважав є моральний характер правління.

Фома вважав монархію найкращою формою, оскільки єдина влада найкраще забезпечує єдність і порядок. Однак він був свідомий небезпеки тиранії, тому припускав, що в разі деспотизму тирана можна усунути. Поділяючи монархії на абсолютну на політичну, за висновками О. Булдакової, він віддавав перевагу останній, бо тут влада обмежувалася законом (Булдакова, 2012).

Попри те, що А. Августин і Ф. Аквінський є стовпами християнської філософії Середньовіччя, їхні політико-правові вчення демонструють значну еволюцію думки. Ця зміна відображає перехід від песимістичного погляду на земну реальність до спроби гармонізувати християнську віру з раціональним світом.

Обидва мислителі погоджуються в одному – верховенство божественного над земним. Для Августина і для Фоми кінцевою метою людського життя є спасіння, а справжнім джерелом моралі та права – Божа воля. Людські інституції та закони легітимні лише тоді, коли вони відповідають вищим, божественним принципам.

Проте, незважаючи на цю спільну основу, у їхніх підходах до розуміння держави і права існують принципові відмінності, що відображають різні історичні та філософські епохи. Виокремимо три основні позиції.

1. Погляди на джерело держави.

Августин Блаженний вважав, що держава є наслідком гріхопадіння. У його концепції «двох градусів» земна держава є частиною «Градуса Земного» і виникла як «ліки» від гріховної природи людини. Її призначення – стримувати людські пристрасті та підтримувати мир, але вона не є добром сама по собі.

На противагу цьому, Фома Аквінський, спираючись на Арістотеля, розглядав державу як природне утворення. Для нього людина є «політичною твариною», і суспільне життя є природною формою її існування. Держава відповідає самій сутності людини і є необхідною для досягнення спільного блага.

2. Питання співвідношення віри та розуму.

В філософії Августина Блаженного домінує пріоритет віри над розумом. Знання та істина можуть бути досягнуті лише через віру. Знаменита формула Августина – «Вірую, щоб розуміти» – відображає його підхід, де розум є лише інструментом для осягнення вже прийнятих на віру істин.

Фома Аквінський зробив спробу гармонізувати віру та розум. Він стверджував, що істина може бути пізнана як через божественне одкровення (віра), так і через людський розум. На його думку, ці два шляхи ведуть до однієї і тієї ж істини, оскільки Бог є джерелом як одкровення, так і розуму. Цей підхід дозволив йому створити більш раціоналістичне обґрунтування держави та права.

3. Питання ролі права.

В Августина Блаженного роль закону зводиться до підтримання порядку. Оскільки держава є наслідком гріха, то і закон є лише засобом примусу для запобігання хаосу. Справжня справедливість, за ним, можлива лише в «Градї Божому», тоді як земне право є недосконалим і тимчасовим.

Фома Аквінський розглядав закон як інструмент, що веде до «спільного блага». У його ієрархії законів людський закон, виведений з природного, має власну цінність і спрямований на благо суспільства. Закон не просто карає, а виховує громадян, сприяє їхньому добродію життю і, зрештою, допомагає їм досягти вищого блага – спасіння.

У підсумку, Августин і Фома Аквінський демонструють еволюцію християнської політичної думки від заперечення світської держави як самоцінності до її визнання як природного і богоугодного інституту, що має важливу роль у житті людини.

Можемо зробити висновок, що теократичні концепції обох мислителів відіграли ключову роль у формуванні європейської політико-правової думки, демонструючи її значну еволюцію впродовж Середньовіччя. Вони залишаються актуальними і сьогодні. Подальше дослідження може бути спрямоване на дослідження впливу ієрархії законів Фоми Аквінського на сучасне конституційне право, зокрема на концепцію верховенства права та ідею про те, що державні закони мають відповідати вищим, універсальним принципам. Вивчення цих ідей дозволяє не тільки глибше зрозуміти минуле, а й краще осмислити сучасні проблеми взаємодії релігії, держави і суспільства.

Бібліографічний список:

- Августин, Аврелій, б.д. Про Град Божий. *Благовіст*.
Доступно: <<https://blagovist.info/vybrani-pratsi-sviatykh/pro-hrad-bozhyu-knyha-1>>
- Булдакова, О., 2012. Держава, влада та право в політичних концепціях Августина Блаженого та Фоми Аквінського: еволюція ідей. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія*, 112, с. 4-7. Доступно: <http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKNU_Ist_2012_112_3>
- Вікітека, б.д. *Про Град Божий. Книга IV*. Доступно: <[https://ru.wikisource.org/wiki/%D0%9E_%D0%B3%D1%80%D0%B0%D0%B4%D0%B5_%D0%91%D0%BE%D0%B6%D1%8C%D0%B5%D0%BC_\(%D0%90%D0%B2%D0%B3%D1%83%D1%81%D1%82%D0%B8%D0%BD\)/4](https://ru.wikisource.org/wiki/%D0%9E_%D0%B3%D1%80%D0%B0%D0%B4%D0%B5_%D0%91%D0%BE%D0%B6%D1%8C%D0%B5%D0%BC_(%D0%90%D0%B2%D0%B3%D1%83%D1%81%D1%82%D0%B8%D0%BD)/4)>
- Демиденко, Г. Г. та Петришин, О. В. (ред.), 2009. *Історія вчень про державу і право : підручник*. Харків : Право.
- Жданенко, С. Б., 2017. Теократичні ідеї Августина Блаженого та їх середньовічна імплементація. *Вісник Національного університету «Юридична академія імені Ярослава Мудрого». Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія*, 1, С. 53-63. Доступно: <http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/Vnyua_2017_1_8.pdf>
- Кормич, А. І., 2015. *Історія вчень про державу і право: Навч. посібник*. 4-те вид., доповн., у 2-х част. Київ : Алерта.
- Кузьменко, В. В., 2018. Онтологія, антропологія, аксіологія, гносеологія філософсько-правової концепції Фоми Аквінського. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*, 4, с. 11–19.
- Лубський, В. І. та Горбаченко Т. Г., 2010. Два погляди на релігійну віру (за Фомою Аквінським та Уільямом Джеймом). *Наукові журнали національно авіаційного інституту. Філософія. Культурологія*, 1, с. 17-21. Доступно: <http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/Vnau_f_2010_1_6.pdf> (дата звернення: 10.06.2025)
- Мусіловський, І. М., 2018. Правове питання ідеалу у теорії Фоми Аквінського. *Прикарпатський юридичний вісник*, 2(23), Том 5, частина 2, с. 9-12.
- Св. Тома з Аквіну, 2011. Сума теології. Пер. з латин. П. А. Содомора. Кн. I: Про Бога. Питання 1-43. Львів: СПОЛОМ. Доступно: <<https://catalog.lounb.org.ua/bib/392660>>
- Фаст, О. О., 2017. Внесок Фоми Аквінського у формування концепції верховенства

права. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*, 43(1), с. 44-47. Доступно: <http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/nvuzhpr_2017_43%281%29__12.pdf>

Шанько, В. І., Чорна, Н. В., Авксентьева, Т. Г. та Тихонова, Л. А., 2017. *Політологія: Навчальний посібник*. Видання 2-е, перероблене та доповнене. Київ: Видавництво «Фірма «ІНКОС», Центр учбової літератури.

Юрій, М.Ф., 2015. *Політологія: навч. посіб.* Київ: Знання.

Якубова, Т.А. та Лямець, А.М., 2015. Матеріали про Фому Аквінського (1225 або 1226-1274) у польськомовному, франкомовному фондах відділу бібліотечних зібрань та історичних колекцій НБУВ. *Науковий потенціал славістики: історичні здобутки та тенденції розвитку» (до Дня слов'янської писемності та культури)*: Міжародна наукова конференція. Доступно: <<http://conference.nbuv.gov.ua/report/view/id/490>>

Яремчук, В.Д., 2022. *Історія політичних і правових вчень : схеми, дефініції, джерела, персоналії*. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ. 380 с.

Referensec

Avrelii Avhustyn, b.d. Pro Hrad Bozhyi [About the City of God]. *Blahovist*. Available at: <<https://blagovist.info/vybrani-pratsi-sviatykh/pro-hrad-bozhyu-knyha-1>>

Buldakova, O., 2012. Derzhava, vlada ta pravo v politychnykh kontseptsiiakh Avhustyna Blazhenoho ta Fomy Akvinskoho: evoliutsiia idei [State, power and law in the political concepts of Augustine the Blessed and Thomas Aquinas: the evolution of ideas]. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Istoriiia*, 112, с. 4-7. Available at: <http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKNU_Ist_2012_112_3> (in Ukrainian).

Vikiteka, b.d. Pro Hrad Bozhyi [About the City of God]. Knyha IV. Available at: <[https://ru.wikisource.org/wiki/%D0%9E_%D0%B3%D1%80%D0%B0%D0%B4%D0%B5_%D0%91%D0%BE%D0%B6%D1%8C%D0%B5%D0%BC_\(%D0%90%D0%B2%D0%B3%D1%83%D1%81%D1%82%D0%B8%D0%BD\)/4](https://ru.wikisource.org/wiki/%D0%9E_%D0%B3%D1%80%D0%B0%D0%B4%D0%B5_%D0%91%D0%BE%D0%B6%D1%8C%D0%B5%D0%BC_(%D0%90%D0%B2%D0%B3%D1%83%D1%81%D1%82%D0%B8%D0%BD)/4)> (in Ukrainian).

Demydenko, H. H. ta Petryshyn, O. V. (red.), 2009. *Istoriiia vchen pro derzhavu i pravo : pidruchnyk [History of doctrines about the state and law: textbook]*. Kharkiv : Pravo. (in Ukrainian).

Zhdanenko, S. B., 2017. Teokratychni idei Avhustyna Blazhenoho ta yikh serednovichna implementatsiia [The Democratic Ideas of Augustine the Blessed and Their Medieval Implementation]. *Visnyk Natsionalnoho universytetu «Iurydychna akademiia imeni Yaroslava Mudroho». Seriiia: Filosofiia, filosofiia prava, politolohiia, sotsiolohiia*, 1, S. 53-63. Available at: <http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/Vnyua_2017_1_8.pdf> (in Ukrainian).

Kormych, A. I., 2015. *Istoriiia vchen pro derzhavu i pravo: Navch. posibnyk [History of doctrines about the state and law: Textbook]*. 4 te vyd., dopovn., u 2-kh chast. Kyiv : Alerta. (in Ukrainian).

Kuzmenko, V. V., 2018. Ontolohiia, antropolohiia, aksiolohiia, hnoseolohiia filofsko-pravovoi kontseptsii Fomy Akvinskoho [Ontology, anthropology, axiology, epistemology of the philosophical and legal concept of Thomas Aquinas]. *Naukovyi visnyk Dnipropetrovskoho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav*, 4, с. 11–19. (in Ukrainian).

Lubskiy, V. I. ta Horbachenko T. H., 2010. Dva pohliady na relihiinu viru (za Fomoiu

- Akvinskym ta Uiliamom Dzheimom) [Two Views on Religious Faith (according to Thomas Aquinas and William James). *Naukovi zhurnaly natsionalno aviatyynoho instytutu. Filosofiia. Kulturolohiia*, 1, s. 17-21. Available at: <http://irbis-nbu.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbu/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/Vnau_f_2010_1_6.pdf> (data zvernennia: 10.06.2025) (in Ukrainian).
- Musilovskyi, I. M., 2018. Pravove pytannia idealu u teorii Fomy Fkvinskoho [The legal question of the ideal in the theory of Thomas Aquinas]. *Prykarpatskyi yurydychnyi visnyk*, 2(23), Tom 5, chastyna 2, c. 9-12. (in Ukrainian).
- Sv. Toma z Akvinu, 2011. Suma teolohii [Summa theologiae]. Translated from Latin. P. A. Sodomora. Kn. I : Pro Boha. Pytannia 1-43. Lviv: SPOLOM. Available at: <<https://catalog.lounb.org.ua/bib/392660>> (in Ukrainian).
- Fast, O. O., 2017. Vnesok Fomy Akvinskoho u formuvannia kontseptsii verkhovenstva prava [The contribution of Thomas Aquinas to the formation of the concept of the rule of law]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu. Serii: Pravo*, 43(1), s. 44-47. Available at: <http://irbis-nbu.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbu/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/nvuzhpr_2017_43%281%29_12.pdf> (in Ukrainian).
- Shanko, V. I., Chorna, N. V., Avksentieva, T. H. ta Tykhonova, L. A., 2017. Politolohiia: Navchalnyi posibnyk [Political Science: Study Guide]. Vydannia 2-e, pereroblene ta dopovnene. Kyiv: Vydavnytstvo «Firma «INKOS», Tsentr uchbovoi literatury. (in Ukrainian).
- Yurii, M.F., 2015. Politolohiia: navch. posib [Political Science: Study Guide]. Kyiv: Znannia. (in Ukrainian).
- Yakubova, T.A. ta Liamets, A.M., 2015. Materialy pro Fomu Akvinskoho (1225 abo 1226-1274) u polskomovnomu, frankomovnomu fondakh viddilu biblioteknykh zibran ta istorychnykh kolektsii NBUV [Materials about Thomas Aquinas (1225 or 1226-1274) in the Polish-language and French-language holdings of the Department of Library and Historical Collections of the National Library of the Russian Federation]. *Naukovyi potentsial slavistyky: istorychni zdobutky ta tendentsii rozvytku» (do Dnia slovianskoi pysemnosti ta kultury): Mizharodna naukova konferentsiia*. Available at: <<http://conference.nbu.gov.ua/report/view/id/490>> (in Ukrainian).
- Yaremchuk, V.D., 2022. *Istoriia politychnykh i pravovykh vchen : skhemy, defynitsii, dzherela, personalii [History of political and legal doctrines: schemes, definitions, sources, personalities]*. Lviv: Lviskyi derzhavnyi universytet vnutrishnikh sprav. 380 s. (in Ukrainian).

Bundak O.A.

THE THEOCRATIC CONCEPT OF THE STATE AND LAW IN THE MIDDLE AGES (ON THE EXAMPLE OF AUGUSTINE OF HIPPO AND THOMAS AQUINAS)

The article explores the evolution of theocratic concepts of state and law in the Middle Ages, focusing on a comparative analysis of the doctrines of two key figures – Augustine of Hippo and Thomas Aquinas. The relevance of the chosen topic is driven by the enduring significance of the interplay between religious, political, and legal norms in the contemporary world, where the role of religious movements and the coexistence of secular and religious

values remain subjects of intense debate. Turning to the medieval heritage is essential for understanding the origins of European political thought.

The paper thoroughly examines Augustine's concept of the "Two Cities" (the City of God and the Earthly City), where the state is interpreted as a "necessary evil" arising from the Fall, and law serves as an instrument of coercion aimed at maintaining order in a sinful world. It is emphasized that, for Augustine, true justice is only possible in the City of God, and earthly kingdoms must submit to Divine Providence.

In contrast, the study investigates the teachings of Thomas Aquinas, who achieved a revolutionary integration of Aristotelian rationalism into Christian theology. Aquinas interpreted the state not as a punishment, but as a natural and God-pleasing institution that corresponds to the social nature of humanity. Special attention is paid to his four-tiered classification of laws (eternal, natural, human, and divine), which demonstrates a hierarchy of legal norms where human law, derived from natural law, aims to achieve the "common good" of society. For Aquinas, law is not merely a means of coercion but also a guide to virtuous living.

The article provides a thorough comparative analysis of both thinkers' views on the origin of the state, the relationship between faith and reason, and the role and purpose of law. The identified fundamental differences reflect the evolution of political and legal thought in the Middle Ages – from a pessimistic view of the earthly state to its recognition as an important institution.

Finally, it is highlighted that the ideas of Augustine and Aquinas became the foundation for the further development of European political and legal thought, influencing modern concepts of the rule of law and the complex issues of interaction between religious and state institutions within a democratic society.

Keywords: *Theocracy, Middle Ages, Augustine of Hippo, Thomas Aquinas, state, law, City of God, Earthly City, natural law, common good, scholasticism, political thought.*

Стаття надійшла до редколегії 12.07.2025

УДК 342.7

А.О. Гачкевич

ORCID: [0009-0002-8494-1397](https://orcid.org/0009-0002-8494-1397)

ПОНЯТТЯ БІОМЕТРИЧНИХ ДАНИХ У ЗАКОНОДАВСТВІ УКРАЇНИ ТА ІНОЗЕМНИХ ДЕРЖАВ

Зумовлене розвитком штучного інтелекту повсюдне поширення біометричних технологій, здатних розпізнавати людину навіть на відстані, актуалізувало проблему розуміння біометричних даних як об'єкта правової охорони. З одного боку, цілком обґрунтованим є твердження, що будь-яка інформація про фізіологічні та поведінкові характеристики особи потребує правового захисту як складова її персональних даних. З іншого боку, постає питання з приводу того, чи повинна така інформація відповідати додатковим критеріям для того, щоб отримати особливу правову охорону під час обробки персональних даних. Мета статті полягає у визначенні змісту поняття біометричних даних, враховуючи положення законодавства України та іноземних держав, а також теоретичні напрацювання. Автор наводить приклади пояснення біометричних даних у нормативно-правових актах сучасності, включаючи Закон України про Єдиний державний демографічний реєстр, Закон про приватність біометричної інформації штату Іллінойс та Загальний регламент про захист даних ЄС, відзначаючи відсутність єдиного розуміння поняття. Показані типи фізіологічних та поведінкових характеристик, які можуть використовуватись для розпізнавання осіб та які відрізняються між собою в залежності від того, наскільки унікальними вони є. У статті підкреслено, що підставою для оцінки характеристик людини як біологічної істоти можуть бути різні динамічні чи статичні фактори, додатково до масово застосовуваних відбитків пальців та зображення обличчя. Результати дослідження показують, що визначення біометричних даних як терміна слід пов'язувати з такими поняттями, як біометричний ідентифікатор, біометричний шаблон, біометричний зразок та біометрична ідентифікація. Автор також прийшов до висновку, що вживання терміна «біометричні дані» можливе у широкому та вузькому розуміннях, а на його зміст, безумовно, впливає стан розвитку біометричних технологій, здатних аналізувати фізіологічні та поведінкові характеристики особи як унікальні або класифікувати дану особу як представника певної групи. Автор пропонує розуміти біометричні дані у правовій площині як інформацію, представлену у формі, придатній для обробки спеціальними технічними засобами (біометричними технологіями), яка втілює в собі унікальні фізіологічні та поведінкові характеристики окремої особи та сприяє її точному розпізнаванню.

Ключові слова: біометричні дані, біометрична інформація, біометричний ідентифікатор, біометричний зразок, біометричний шаблон, персональні дані, Загальний регламент про захист даних, Закон Іллінойсу про приватність, «м'які» біометричні дані, штучний інтелект.

DOI 10.34079/2518-1319 -2025-15-30-16-26

Постановка проблеми. Розвиток штучного інтелекту призвів до повсюдного поширення біометричних технологій, в основі яких лежить аналіз даних про фізичну особу як біологічну істоту, насамперед – відбитків пальців та зображення обличчя як найбільш використовуваних характеристик в цілях біометрії. Сучасні біометричні

технології здатні розпізнавати людину навіть на відстані (дистанційність) та можуть поєднувати декілька показників для аналізу (мультиmodalність).

За таких умов знову актуалізована проблема розуміння біометричних даних як об'єкту правової охорони, яка раніше викликала інтерес серед іншого в контексті впровадження біометричних паспортів та систем спостереження роботодавців за працівниками. Безумовно, будь-яка інформація, яка має відношення до фізичної особи та дозволяє ідентифікувати її серед інших, потребує правового захисту як персональні дані. А отже, цілком обґрунтованим є твердження про те, що й інформація про фізіологічні та поведінкові характеристики повинна бути об'єктом правової охорони. З іншого боку, слід поставити питання, чи та яким додатковим критеріям, крім ідентифікаційного, така інформація повинна відповідати для того, щоб отримати особливу правову охорону під час обробки персональних даних. Зрештою, від відповіді на це питання залежать подальші дискусії з приводу спеціального правового режиму для біометричних даних.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед українських вчених, які вивчали використання біометричних даних у правовій площині, слід виокремити: А. Бойко (Мартинову), авторку дисертаційного дослідження «Адміністративно-правове забезпечення обігу та захисту біометричних персональних даних» та низки інших праць про захист біометричних персональних даних (Бойко, 2020; 2021), К. Дубоноса, який порушував питання біометричних даних у правоохоронній діяльності (Дубонос, 2019), а також підготував дисертаційне дослідження на тему «Використання баз біометричних даних підрозділів Експертної служби МВС України під час розслідування кримінальних правопорушень», Т. Тарасевич, яка, розглядаючи правове регулювання біометричної ідентифікації особи, пояснила, як можна класифікувати біометричні дані за біологічними характеристиками, та відзначила окремі проблеми і виклики, що постають через використання біометричних даних (Тарасевич, 2021), а також – С. Бригинця, В. Бродкевича, І. Галелюку, О. Галелюку, М. Гуцалюка, В. Романова, М. Стефанчука та ін.

В загальному порушена у цій статті проблема пов'язана з захистом прав людини як предметом досліджень, що також дотичний до обговорюваних категорій приватності (конфіденційності), а також – принципу поваги прав людини (Н. Ахтирська, М. Бем, В. Горелова, І. Городиський, М. Онішук, І. Похиленко і т.ін.).

В іноземній літературі біометричні дані як категорію персональних даних та особливості їхнього захисту дуже активно вивчає Е. Кіндт, старша наукова співробітниця Центру інформаційного права та права інтелектуальної власності Левенського католицького університету та професорка Лейденського університету (серед її праць насамперед виділяємо комплексне дослідження «Приватність та проблеми захисту даних при застосуванні біометрії», (Kindt, 2013), а також – К. Джассеренд залучена до досліджень в рамках Центру інформаційного права та права інтелектуальної власності професорка Гронінгенського університету, яка активно вивчає проблематику правомірності використання технологій розпізнавання обличчя в громадських місцях (Jasserand, 2022). Інтерес до питань захисту та обробки персональних даних в частині біометричних демонструють такі іноземні вчені, як: Ф. Нгуєн, К. Прінс, Р. Томас, П. де Херт тощо.

Мета статті з огляду на особливу актуальність порушеної проблеми (особливо зважаючи на нещодавнє запровадження біометричної ідентифікації при в'їзді та виїзді на територію Шенгенської зони) та її маловивченість в українській правовій науці, була обрана мета визначити зміст поняття біометричних даних з врахуванням положень законодавства України та іноземних держав, а також теоретичні напрацювання.

Для досягнення мети поставлені наступні задачі:

1) розглянути законодавчі визначення «біометричних даних» у праві сучасних

держав (Україна, США, ЄС та інші);

2) класифікувати характеристики людини, які лежать в основі біометричних даних, та встановити їхнє місце у змісті поняття;

3) запропонувати авторське пояснення терміну «біометричні дані» для цілей юриспруденції, допускаючи можливість виокремлення різних розумінь.

Виклад основного матеріалу. Хоча термін «біометричні дані» вживається в законодавстві про захист персональних даних більшості сучасних держав, насамперед в переліку видів «чутливих» даних, його визначення, як правило, не надається у статтях з термінологічним апаратом. Разом з тим, ми виявили ряд законів та окремі акти «м'якого права» – Канади та Сінгапуру – під якими маємо на увазі кодифікації рекомендаційних норм, що впливають на регулювання відносин у сфері сучасних технологій за відсутності відповідних актів «жорсткого права» (Гачкевич, 2024), в яких поняття біометричних даних (або біометричної інформації) отримало конкретний зміст (табл. 1):

Загальний регламент про захист даних 2016 р. ЄС, свого роду «золотий стандарт» щодо обробки персональних даних, правила якого діють не тільки на території ЄС, а й Великобританії (European Union, 2016);

Закон про приватність біометричної інформації штату Іллінойс 2008 р. (Biometric Information Privacy Act, 2008), що є одним з небагатьох законів у цілому світі, присвяченим відносинам щодо використання біометричних даних (приватними компаніями) як предмету регулювання; інші також були прийняті здебільшого в США – серед них Закон про біометричну ідентифікаційну інформацію штату Нью-Йорк 2021 р. (Biometric Identifier Information Law, 2021) та Закон про біометричні ідентифікатори штату Вашингтон 2017 р. (Biometric Identifier Law, 2017).

Закон про захист персональної інформації 2013 р. Південної Африки (South Africa's Protection of Personal Information Act, 2013), який, хоча й не пояснює термін «біометричні дані», але визначає поняття біометрії, від якого цей термін походить;

Закон про Комісара з біометрії 2020 р. Шотландії (Scottish Biometrics Commissioner Act, 2020), відповідно до якого визначений правовий статус уповноваженого органу з нагляду та контролю за обробкою біометричних даних органами кримінальної юстиції;

Рекомендації Комісії з захисту персональних даних 2022 р. Сінгапуру (Singapore's Guide on the Responsible Use of Biometric Data in Security Applications, 2022) – в основі визначення лежить авторитетне пояснення Міжнародної організації зі стандартизації;

Інструкції для біометричної обробки – у сфері бізнесу (Guidance for processing biometrics – for businesses, 2025) та для федеральних інституцій (Guidance for processing biometrics – for federal institutions, 2025) – видані Офісом Комісара Канади з приватності;

Закон України «Про Єдиний державний демографічний реєстр та документи, що підтверджують громадянство України, посвідчують особу чи її спеціальний статус» (Закон України № 5492-VI, 2012) та Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Положення про національну систему біометричної верифікації та ідентифікації громадян України, іноземців та осіб без громадянства» (Кабінет Міністрів України, 2017).

Таблиця 1

Визначення терміну «біометричні дані» та близьких за значенням у правових системах сучасності

Правова система	Визначення термінів
ЄС та Великобританія	(<i>Біометричні дані</i>). Персональні дані, отримані в результаті спеціальної технічної обробки, що стосується фізичних,

(GDPR)	фізіологічних або поведінкових характеристик особи, які дозволяють провести або підтверджують унікальну ідентифікацію цієї фізичної особи, наприклад, зображення обличчя або дактилоскопічні дані.
Іллінойс (США)	<i>(Біометрична інформація)</i> . Будь-яка інформація, яка базується на біометричному ідентифікаторі та використовується для ідентифікації особи, незалежно від того, яким чином здійснюється її збір, перетворення, зберігання та передача.
Південна Африка	<i>(Біометрія)</i> . Методика ідентифікації особи, що базується на фізичних, фізіологічних або поведінкових характеристиках, включаючи визначення групи крові, зняття відбитків пальців, аналіз ДНК, сканування сітківки ока та розпізнавання голосу.
Шотландія	<i>(Біометричні дані)</i> . Інформація про фізичні, біологічні, фізіологічні або поведінкові характеристики особи, яку можна використовувати окремо або в поєднанні з іншою інформацією (незалежно від того, чи це також біометричні дані), для визначення особистості.
Сінгапур	<i>(Біометричні дані)</i> . Дані, що мають відношення до біометричних зразків (тобто інформації про фізіологічні, біологічні або поведінкові характеристики особи) або біометричних шаблонів, створених внаслідок обробки біометричних зразків технічними засобами.
Канада	<i>(Біометрична інформація)</i> . Інформація про біометричні характеристики, отримана з біометричного зразка, що належить до персональної інформації.
Україна	<i>(Біометричні дані)</i> . Сукупність даних про особу, зібраних на основі фіксації її характеристик, що мають достатню стабільність та істотно відрізняються від аналогічних параметрів інших осіб (біометричні дані, параметри – відцифрований підпис особи, відцифрований образ обличчя особи, відцифровані відбитки пальців рук). <i>(Біометричні параметри)</i> . Вимірювальні фізичні характеристики або особистісні поведінкові риси, що використовуються для ідентифікації (впізнання) особи або верифікації наданої ідентифікаційної інформації про особу. <i>(Біометричні дані або параметри)</i> . Відцифровані відбитки пальців рук, відцифроване зображення обличчя.

Як бачимо, використовувана термінологія, крім «біометричних даних», включає й такі терміни, як «біометричний ідентифікатор», «біометричні зразки» та «біометричні шаблони».

Біометричними ідентифікаторами у Законі про біометричні ідентифікатори штату Вашингтон 2017 р. позначено дані, створювані шляхом автоматизованих вимірювань біологічних характеристик особи, таких як відбитку пальця, голосового відбитку, сітківки ока, райдужної оболонки або інших унікальних біологічних параметрів чи характеристик, що використовуються для ідентифікації конкретної особи, але не є цифрова фотографія, відео- та аудіозапис, як і дані, створені на їх основі (Biometric Identifier Law, 2017). Біометричні ідентифікатори відображають унікальні характеристики фізичної особи, завдяки яким її можна відрізнити від інших.

Авторитетний набір біометричних ідентифікаторів наведений в законодавстві штату Іллінойс (Biometric Information Privacy Act, 2008): сканування сітківки ока або райдужної оболонки, відбиток пальця, голосовий відбиток, сканування геометрії руки чи обличчя (в той же час, біометричними ідентифікаторами не є: результати рентгену, комп'ютерної томографії, МРТ, ПЕТ-сканування, мамографії, що використовуються для діагностики, прогнозування або лікування захворювання чи іншого медичного стану, або для подальшої перевірки наукових досліджень чи скринінгу).

Варто зауважити, що далеко не всі характеристики можуть бути цінними для обробки біометричними технологіями, в доктрині сформований ряд відповідних критеріїв. Наведений далі перелік адаптований нами за (Roberg-Perez, 2017, с. 60).

1. Постійність, тобто незмінність впродовж тривалого часу («що мають достатню стабільність» за законодавством України).

2. Неповторність – у кожної людини значуща характеристика проявляється інакше, а тому має унікальний характер («істотно відрізняються від аналогічних параметрів інших осіб»)

3. Універсальність – вона зустрічається у всіх представників людського роду, а не є чимось рідкісним, наприклад, атавізмом.

4. Придатність для вимірювання, що відображає стан технічного прогресу («зібраних на основі фіксації її характеристик»).

5. Прийнятність, що своєю чергою відображає стан етичної свідомості.

Загальноприйнятним стало виділення біологічних та поведінкових характеристик, яке споріднене з розмежуванням тих, які підлягають одномоментній фіксації (статичних), та тих, що вивчаються у динаміці.

Відповідно до Інструкцій Комісару Канади (Guidance for processing biometrics – for businesses, 2025; Guidance for processing biometrics – for federal institutions, 2025), однакових за змістом у цій частині, фізіологічна біометрія включає морфологічні (форма або структура тіла) або біологічні характеристики людини, які є відносно стабільними з часом (відбитки пальців, візерунки райдужної оболонки ока, геометрія обличчя та ДНК), тоді як поведінкова – відмінні характеристики рухів, жестів або моторних навичок людини (способи натискання клавіш, хода, голос та рухи очей).

Поділ на динамічні та статичні також відображений в українській правовій науці. Так, статичними – унікальними ознаками, які людина має від народження, – названі «особливості будови шкірних покривів, враховуючи папілярні візерунки, флексорні лінії, характер пор, геномна інформація, геометрія і розміри тіла й окремих його частин, будова райдужної сітківки ока тощо ... венозна біометрія кінцівок, інші аналогічні варіанти ідентифікації, засновані на антропометрії в поєднанні з моментальним «Селфі», отриманим із автентифікованого пристрою користувача (наприклад, рис обличчя, частин рук, долонь тощо)». Натомість в переліку динамічних – отриманих в процесі фізіологічного розвитку людиною та її соціалізації, – «характеристика рухів і ходи, міміки обличчя, голосу тощо ... користувальницька манера введення тексту або руху курсору миші (пальців на сенсорному екрані мобільних пристроїв)» (Тарасевич, 2021, с. 282). Разом з тим, ми вважаємо, що характеристики, узагальнені авторкою як «статистичні», краще позначати «статичними». На нашу думку, не до кінця обґрунтованим є виділення біометричних даних у вузькому розумінні («відбиток пальця людини, райдужної оболонки ока або сітківки, особливості кінцівок, обличчя, вуха, відбиток язика, голос, розташування вен, ДНК, ЕКГ, підпис»), та широкому («фізичні рухи (спосіб ходи); сила/швидкість натискання на екран, клавіатуру; спосіб, яким індивідуум вводить дані (пальцем (яким саме), стилусом), як утримує пристрій (наприклад, кут нахилу телефона) тощо») (Бригинець, 2019). Автор радше пише про

вищезгадані фізіологічні та поведінкові характеристики, а також включає до першої з груп генетичні дані, співвідношення яких з біометричними заслуговує окремого дослідження.

Ми також зауважили, що серед українських вчених, крім відбитків пальців, тематика біометричних даних охоплювала за останнє десятиріччя такі характеристики, як: геометрію обличчя, показники стану крові, клавіатурний почерк, ходу, райдужну оболонку та сітківку ока, силует, тон голосу тощо.

Ще два терміни – біометричні зразки та біометричні шаблони – введені до вжитку для відображення тих процесів, які стосуються обробки вищезгаданих характеристик технічними засобами. Біометричний зразок – це дані, отримані технічним засобом безпосередньо, контактним та безконтактним способом. Біометричний шаблон – це оцифрована модель даного біометричного зразка, яка представлена у формі, придатній для подальшої обробки біометричними технологіями. Завдяки цим поняттям стає зрозумілим, чому не усі персональні дані про стан тіла людини та його рухи належать до біометричних даних у розумінні законодавця, характерного для більшості розглянутих правових систем, натомість існують додаткові критерії для того, щоб такі дані отримати особливу правову охорону під час обробки.

У Рекомендаціях Сінгапурської комісії пояснюється, що біометричні зразки підлягають збиранню за допомогою датчиків – датчиків зображення та аудіо, далі вони зазнають технічної обробки. В результаті виникають біометричні шаблони, що в подальшому застосовуються біометричними технологіями для розпізнавання (Singapore's Guide on the Responsible Use of Biometric Data in Security Applications, 2022, с. 6-7). Тоді як в Інструкціях Комісара Канади уточнено, що біометричні зразки містять всього лиш персональну інформацію, яку потенційно можна перетворити на біометричну внаслідок впливу біометричних систем, – біометричними даними є інформація про характеристики особи, отримана з фотографії, відеозаписів та інших джерел, та змінена до вигляду вимірювальних показників (Guidance for processing biometrics – for businesses, 2025; Guidance for processing biometrics – for federal institutions, 2025).

Відповідно, далеко не будь-яка інформація про фізіологічні та поведінкові характеристики особи може претендувати на охорону як «біометричні дані», хоча й залишатиметься об'єктом застосування положень про захист персональних даних. Можемо зауважити, що навіть вимірювання зросту людини та її зважування, зафіксоване в форматі запису «П.І.Б., зріст – 183 см, вага – 83 кг» є прикладом інформації про фізіологічні та поведінкові характеристики. Така інформація, серед іншого, використовується сучасними технологіями для того, щоб встановити приналежність цієї особи до певної групи за фізичними параметрами (наприклад, система штучного інтелекту може дати рекомендації, як розселити велику групу осіб у різні кімнати готелю за статевими, віковими та іншими ознаками).

Термін «м'яка» біометрія, на протизагу «жорсткій біометрії», вживається для позначення використання таких характеристик, як зріст, вага, наявність шрамів та татувань, стать тощо, які не відповідають критерію неповторності, – завдяки даним характеристикам окрему особу неможливо розпізнати, водночас, ця особа може бути віднесена до якоїсь групи. «М'які» біометричні характеристики оцінюються за допомогою достатньо простих, у порівнянні з біометричними системами для розпізнавання, вимірювань та описуються словами (Reid, Samangoeei, Chen, Nixon and Ross, 2013; Castrillon-Santana and Lorenzo-Navarro, 2017).

Крім загальної ознаки, характерної для будь-яких персональних даних, яка полягає в тому, що вони сприяють ідентифікації фізичної особи, біометричні дані володіють і спеціальною, яка відрізняє їх від інших персональних даних, – предметом

біометричних даних є характеристики особи як біологічної істоти (вони пов'язані з станом її тіла та рухами). Біометричні дані виникають внаслідок вимірювання статичних або динамічних показників, навіть – найпростішими засобами. Таке розуміння поняття ми розглядаємо як широке та включаємо у нього т.зв. «м'які» біометричні дані з прикладом, описаним у статті.

Разом з тим, для вузького розуміння, яке породжує застосування спеціальних норм відповідно до проаналізованих раніше законів, притаманне те, що наявні фізіологічні та поведінкові характеристики так чи інакше реєструються або фіксуються біометричними системами та стають доступними для обробки в цілях розпізнавання осіб завдяки біометричним шаблонам чи іншим близьким за характером засобам. Повністю погоджуємось з твердженням, що біометричні дані «безповоротно змінюють зв'язок між тілом та особистістю, оскільки дозволяють зробити характеристики людського тіла машиннозчитуваними та використовувати їх у майбутньому. Це означає, що біометричні системи здатні однозначно ідентифікувати людину за допомогою певних унікальних фізіологічних або поведінкових якостей» (Pizzollo, 2025, с. 46). Слід додати, ключовим елементом змісту поняття біометричних даних у правовому контексті К. Джассеренд вважає те, що вони сприяють унікальній ідентифікації особи або підтверджують її (Jasserand, 2016, с. 12-15), тобто приналежність даних до категорії біометричних (з наслідками щодо їхньої правової охорони) залежить від того, наскільки точно завдяки їхній обробці біометричні технології можуть визначити, ким є або не є особа, біологічні характеристики якої такі дані втілюють. Ми також відзначаємо, що Е. Кіндт, враховуючи положення Загального регламенту про захист даних, розрізняє різні режими правової охорони для унікальних біологічних характеристик, зокрема режим біометричних даних у точному значенні цього терміна (Kindt, 2017).

Висновки. Результати дослідження показують, що до цього часу не було сформовано загальноприйнятого визначення поняття біометричних даних у правових системах сучасності. Водночас, ми вважаємо, що з теоретико-філософської позиції біометричні дані більш-менш зрозумілі як різновид персональних даних. Виходячи з цього, ми приходимо до наступних висновків.

По-перше, будь-які питання стосовно правового регулювання відносин, об'єктом яких можуть бути біометричні дані, слід аналізувати відповідно до реалій конкретної правової системи, адже одні й ті самі дані один національний закон кваліфікує як біометричні, тоді як інший – ні (з усіма подальшими наслідками).

По-друге, ми звертаємо першочергову увагу на те, що законодавство України слід вдосконалювати відповідно до *acquis communautaire* ЄС, зокрема адаптувати визначення біометричних даних, виходячи з ключових ознак за Загальним регламентом про захист даних (результат технічної обробки; засіб проведення або підтвердження унікальної ідентифікації фізичної особи).

По-третє, ми пропонуємо розглядати поняття біометричних даних у широкому розумінні – будь-яка інформація, що стосується вимірювальних характеристик конкретної особи як біологічної істоти, за якою її можна ідентифікувати, а також – у вузькому, його слід брати за основу у законах та підзаконних нормативно-правових актах в контексті забезпечення відповідним даним посиленого захисту через їхню особливу чутливість.

«Біометричні дані» у вузькому розумінні, на нашу думку, – це інформація, представлена у формі, придатній для обробки спеціальними технічними засобами (біометричними технологіями), яка втілює в собі унікальні фізіологічні та поведінкові характеристики окремої людини та сприяє її точному розпізнаванню.

По-четверте, біометричні дані відрізняються від інших категорій даних тим, що вони отримані в результаті вимірювання та фіксації технічним шляхом тих чи інших характеристик – фізіологічних та поведінкових, при цьому вони дають змогу розпізнавати фізичну особу.

По-п'яте, на зміст поняття безумовно впливає стан розвитку біометричних технологій, здатних аналізувати фізіологічні та поведінкові характеристики особи як унікальні або класифікувати дану особу як представника певної групи.

Бібліографічний список

- Бойко, А., 2020. Межі правомірного обігу біометричних персональних даних за законодавством України. *Правові новели*, 10, с. 42-46.
- Бойко, А., 2021. Захист біометричних персональних даних Уповноваженим Верховної Ради України з прав людини. *Юридичний науковий електронний журнал*, 2, с. 160-163.
- Бригинець, С. 2019. Біометричні дані: збір і захист у Європі, США та Україні. *Юридична газета*, 40 (694). Доступно: <<https://yur-gazeta.com/publications/practice/inshe/biometriczni-dani-zbir-i-zahist-u-evropi-ssha-ta-ukrayini.html>>
- Гачкевич, А., 2024. Сфера штучного інтелекту в «м'якому праві» Японії (частина 1 – огляд джерел та тенденції). *Європейські перспективи*, 2, с. 232-243.
- Дубонос, К., 2019. Нормативно-правове регулювання використання баз біометричних даних в Україні. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. «Юриспруденція»*, 41, с. 99-102.
- Закон України Про Єдиний державний демографічний реєстр та документи, що підтверджують громадянство України, посвідчують особу чи її спеціальний статус № 5492-VI, 2012. *Верховна Рада України*, [онлайн] Доступно : <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5492-17#Text>>
- Кабінет Міністрів України, 2017. Постанова Про затвердження Положення про національну систему біометричної верифікації та ідентифікації громадян України, іноземців та осіб без громадянства №1073. *Верховна Рада України*, [онлайн] Доступно: <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1073-2017-%D0%BF#Text>>
- Тарасевич, Т., 2021. Правове регулювання біометричної ідентифікації особи: національні тенденції та зарубіжний досвід. *Часопис Київського університету права*, 2, с. 281-286.
- Biometric Identifier Information Law, 2021. *The New York City Council*, [online] Available at: <<https://legistar.council.nyc.gov/LegislationDetail.aspx?ID=3704369&GUID=070402C0-43F0-47AE-AA6E-DEF06CDF702A>>
- Biometric Identifier Law, 2017. *Washington State Legislature*, [online] Available at: <<https://app.leg.wa.gov/RCW/default.aspx?cite=19.375&full=true>>
- Biometric Information Privacy Act, 2008. *Illinois General Assembly*, [online] Available at: <<https://www.ilga.gov/legislation/ilcs/ilcs3.asp?ActID=3004&ChapterID=57>>
- Castrillon-Santana, M. and Lorenzo-Navarro, J., 2017. Chapter 7 - Soft Biometric Attributes in the Wild: Case Study on Gender Classification. M. De Marsico, M. Nappi, & H. Proenca (Eds.). *Human Recognition in Unconstrained Environments*. Using Computer Vision, Pattern Recognition and Machine Learning Methods for Biometrics (pp. 145-176). Academic Press.
- European Union, 2016. Regulation (EU) 2016/679 of the European Parliament and of the Council of 27 April 2016 on the protection of natural persons with regard to the processing of personal data and on the free movement of such data, and repealing Directive 95/46/EC

- (General Data Protection Regulation), [online] Available at: <<https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2016/679/oj/eng>>
- Guidance for processing biometrics – for businesses, 2025. *Office of the Privacy Commissioner of Canada*, [online] Available at: <https://www.priv.gc.ca/en/privacy-topics/health-genetic-and-other-body-information/biometrics/gd_bio_org-final/>
- Guidance for processing biometrics – for federal institutions, 2025. *Office of the Privacy Commissioner of Canada*, [online] Available at: <https://www.priv.gc.ca/en/privacy-topics/health-genetic-and-other-body-information/biometrics/gd_bio_fed-final/#toc3>
- Jasserand, C., 2016. Legal Nature of Biometric Data: From ‘Generic’ Personal Data to Sensitive Data’. *European Data Protection Law Review*, 2 (3), pp. 297-311.
- Jasserand, C., 2022. Biometric Data, Within and Beyond Data Protection. University of Groningen Faculty of Law Research Paper No.18/2023. 16 p.
- Kindt, E. 2013. Privacy and Data Protection Issues of Biometric Applications. Law, Governance and Technology Series. Dordrecht: Springer.
- Kindt, E. 2017. Having yes, using no? About the new legal regime for biometric data. *Computer Law & Security Review*, 34, pp. 523–538.
- Pizzolo, C. 2025. AI, biometric data, and the effective protection of fundamental rights in the recent ECJ case-law. *Unione europea e Diritti*, 1, pp. 145-160.
- Reid, D.A., Samangoeei, S., Chen, C., Nixon, M.S. and Ross, A., 2013. *Handbook of Statistics*, 31, 2013, pp. 327-352.
- Roberg-Perez, S., 2017. The Future Is Now: Biometric Information and Data Privacy. *Antitrust*, 31 (3), pp. 60–65.
- Scottish Biometrics Commissioner Act, 2020. *UK Legislation*, [online] Available at: <<https://www.legislation.gov.uk/asp/2020/8/contents>>
- Singapore’s Guide on the Responsible Use of Biometric Data in Security Applications, 2022. *Personal Data Protection Commission of Singapore*, [online] Available at: <https://www.pdpc.gov.sg/-/media/files/pdpc/pdf-files/other-guides/guide-to-biometric_17may2022.pdf>
- South Africa’s Protection of Personal Information Act, 2013. *South Africa POPI Act*, [online] Available at: <<https://popia.co.za/section-1-definitions/>>

References

- Biometric Identifier Information Law, 2021. *The New York City Council*, [online] Available at: <<https://legistar.council.nyc.gov/LegislationDetail.aspx?ID=3704369&GUID=070402C0-43F0-47AE-AA6E-DEF06CDF702A>>
- Biometric Identifier Law, 2017. *Washington State Legislature*, [online] Available at: <<https://app.leg.wa.gov/RCW/default.aspx?cite=19.375&full=true>>
- Biometric Information Privacy Act, 2008. *Illinois General Assembly*, [online] Available at: <<https://www.ilga.gov/legislation/ilcs/ilcs3.asp?ActID=3004&ChapterID=57>>
- Boiko, A., 2020. Mezhi pravomirnoho obihu biometrychnykh personalnykh danykh za zakonodavstvom Ukrainy [Boundaries of lawful circulation of biometric personal data under the legislation of Ukraine]. *Pravovi novely*, 10, s. 42-46. (in Ukrainian).
- Boiko, A. 2021. International legislation and principles in the field of protection of biometric personal data. *European Political and Law Discourse*, 8(1), p. 52-56. (in Ukrainian).
- Bryhynets, S., 2019. Biometrychni dani: zbir i zakhyst u Yevropi, SShA ta Ukraini [Biometric data: collection and protection in the EU, USA and Ukraine]. *Yurydychna hazeta*, 40 (694). Available at: <<https://yur-gazeta.com/publications/practice/inshe/biometrychni-dani-zbir-i-zahyst-u-evropi-ssha-ta-ukrayini.html>> (in Ukrainian).
- Castrillon-Santana, M. and Lorenzo-Navarro, J., 2017. Chapter 7 - Soft Biometric Attributes in

- the Wild: Case Study on Gender Classification. M. De Marsico, M. Nappi, & H. Proenca (Eds.). *Human Recognition in Unconstrained Environments*. Using Computer Vision, Pattern Recognition and Machine Learning Methods for Biometrics (pp. 145-176). Academic Press.
- Dubonos, K., 2019. Normatyvno-pravove rehuliuвання vykorystannia baz biometrychnykh danykh v Ukraini [Statutory regulation of using biometric database of Ukraine]. *Naukovyi visnyk Mizhnarodnoho humanitarnoho universytetu. «Iurysprudentsiia»*, 41, s. 99-102. (in Ukrainian).
- Guidance for processing biometrics – for businesses, 2025. *Office of the Privacy Commissioner of Canada*, [online] Available at: <https://www.priv.gc.ca/en/privacy-topics/health-genetic-and-other-body-information/biometrics/gd_bio_org-final/>
- Guidance for processing biometrics – for federal institutions, 2025. *Office of the Privacy Commissioner of Canada*, [online] Available at: <https://www.priv.gc.ca/en/privacy-topics/health-genetic-and-other-body-information/biometrics/gd_bio_fed-final/#toc3>
- Hachkevych, A. 2024. Sfera shtuchnoho intelektu v «miakomu pravi» Yaponii (chastyna 1 – ohliad dzherel ta tendentsii) [Sphere of AI in the Japanese Soft Law Acts. Part 1: Overview of Sources and Tendencies]. *Yevropeiski perspektyvy*, 2, s. 232-243. (in Ukrainian).
- Jasserand, C., 2016. Legal Nature of Biometric Data: From ‘Generic’ Personal Data to Sensitive Data’. *European Data Protection Law Review*, 2 (3), pp. 297-311.
- Jasserand, C., 2022. Biometric Data, Within and Beyond Data Protection. University of Groningen Faculty of Law Research Paper No.18/2023. 16 p.
- Kindt, E. 2013. Privacy and Data Protection Issues of Biometric Applications. Law, Governance and Technology Series. Dordrecht: Springer.
- Kindt, E. 2017. Having yes, using no? About the new legal regime for biometric data. *Computer Law & Security Review*, 34, pp. 523–538.
- Pizzolo, C. 2025. AI, biometric data, and the effective protection of fundamental rights in the recent ECJ case-law. *Unione europea e Diritti*, 1, pp. 145-160.
- Kabinet Ministriv Ukrainy, 2017. Postanova Pro zatverdzhennia Polozhennia pro natsionalnu systemu biometrychnoi veryfikatsii ta identyfikatsii hromadian Ukrainy, inozemtsiv ta osib bez hromadianstva №1073 [Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine On Approval of the Regulations on the National System of Biometric Verification and Identification of Citizens of Ukraine, Foreigners and Stateless Persons No.1073], 2017. *Ofitsiynyi vebportal Verkhovnoi Rady Ukrainy*, [online] Available at: <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1073-2017-%D0%BF#Text>> (in Ukrainian).
- Regulation – 2016/679 – GDPR, 2016. *An official website of the European Union*, [online] Available at: <<https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2016/679/oj/eng>>
- Reid, D.A., Samangoeei, S., Chen, C., Nixon, M.S. and Ross, A., 2013. *Handbook of Statistics*, 31, 2013, pp. 327-352.
- Roberg-Perez, S., 2017. The Future Is Now: Biometric Information and Data Privacy. *Antitrust*, 31 (3), pp. 60–65.
- Scottish Biometrics Commissioner Act, 2020. *UK Legislation* [online] Available at: <<https://www.legislation.gov.uk/asp/2020/8/contents>>
- Singapore’s Guide on the Responsible Use of Biometric Data in Security Applications, 2022. *Personal Data Protection Commission of Singapore*, [online] Available at: <https://www.pdpc.gov.sg/-/media/files/pdpc/pdf-files/other-guides/guide-to-biometric_17may2022.pdf>
- South Africa’s Protection of Personal Information Act, 2013. *South Africa POPI Act*, [online] Available at: <<https://popia.co.za/section-1-definitions/>>

Tarasevych, T., 2021. Pravove rehuliuвання biometrychnoi identyfikatsii osoby: natsionalni tendentsii ta zarubizhnyi dosvid [Legal regulation of biometric identification: national trends and foreign experience]. *Chasopys Kyivskoho universytetu prava*, 2, s. 281-286. (in Ukrainian).

Zakon Ukrainy Pro Yedynyi derzhavnyi demohrafichnyi reiestr ta dokumenty, shcho pidtverdzhuiut hromadianstvo Ukrainy, posvidchuiut osobu chy yii spetsialnyi status № 5492-VI [Law of Ukraine On the Unified State Demographic Register and Documents Confirming Citizenship of Ukraine, Identifying a Person or His Special Status No. 5492-VI], 2012. *Ofitsiyni vebportal Verkhovnoi Rady Ukrainy*, [online] Available at: <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5492-17#Text>> (in Ukrainian).

Andrii Hachkevych

THE CONCEPT OF BIOMETRIC DATA IN THE LEGISLATION OF UKRAINE AND OTHER COUNTRIES

The extensive use of biometric technologies, capable of recognizing individuals from a distance due to advancements in artificial intelligence, has raised the issue of understanding biometric data as an object of legal safeguards. On the one hand, the statement that any information regarding a person's physiological and behavioral characteristics deserves legal protection as part of their personal data is certainly valid. On the other hand, this statement poses a new challenge of discussing whether such information should meet additional criteria to receive heightened legal protection during the processing of personal data. The purpose of this article is to clarify the concept of biometric data, considering the legal frameworks of Ukraine and other countries, as well as relevant theoretical developments. The author provides the examples of biometric data definitions in modern legal acts, such as the Law of Ukraine on the Unified State Demographic Register, the Illinois Biometric Information Privacy Act and the EU General Data Protection Regulation. He underlines the lack of a unified understanding of the concept. The types of physiological and behavioral characteristics used to recognize individuals vary based on their distinctiveness and, therefore, their ability to contribute to highly accurate identification. The author also highlights that various dynamic or static factors can be used to assess a person's characteristics as a biological being, in addition to the commonly used fingerprints and facial images. The results of the study indicate that the definition of biometric data as a legal term is associated with concepts such as biometric identifier, biometric template, biometric sample, and biometric identification. The author concludes that this term might be used in wide and narrow understandings. Its content is clearly influenced by the development of biometric technologies that analyze a person's physiological and behavioral characteristics as unique or categorize them as representatives of a particular group. The author suggests defining biometric data in legal terms as information formatted for processing by specialized technical means (biometric technologies) that capture the unique physiological and behavioral traits of an individual, thereby enabling their accurate identification.

Keywords: *biometric data, biometric information, biometric identifier, biometric sample, biometric template, personal data, General Data Protection Regulation, Illinois Privacy Act, “soft” biometric data, artificial intelligence.*

Стаття надійшла до редколегії 10.10.2025

УДК: 340.5+347.191

О.М. Гончаренко

ORCID: 0000-0002-0178-2003

С.В. Коновалова

ВІД ЄВРОПИ ДО БЛИЗЬКОГО СХОДУ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ РЕГУЛЮВАННЯ СІМЕЙНОГО ПІДПРИЄМНИЦТВА У РІЗНИХ ПРАВОВИХ ТРАДИЦІЯХ

У статті здійснено комплексний порівняльно-правовий аналіз моделей регулювання сімейного підприємництва у державах з різними правовими традиціями. Досліджено досвід Республіки Польща щодо впровадження інституту родинних фондів як механізму збереження цілісності бізнесу. Проаналізовано законодавство Республіки Мальта, де діє окремий Закон «Про сімейний бізнес» та запроваджено посаду Регулятора. Розглянуто модель сімейного підприємництва Азербайджанської Республіки, яка базується на інституційній підтримці через центри «ABAD». Висвітлено специфіку регулювання сімейного підприємництва Турецької Республіки, де відносини регулюються через договірні конструкції «Сімейних Конституцій». Охарактеризовано підхід Саудівської Аравії, який полягає в інтеграції інституту Сімейної Хартії безпосередньо до оновленого корпоративного законодавства для вирішення проблем спадкування за нормами Шаріату. Окремо розкрито досвід Об'єднаних Арабських Еміратів щодо прийняття спеціального Закону про сімейний бізнес, який запроваджує окремий державний реєстр таких компаній та визначає їх правовий статус. На основі аналізу виявлено недоліки поточних українських законодавчих ініціатив. Обґрунтовано пропозиції щодо імплементації в Україні спеціального реєстру сімейних підприємств, механізмів спадкового планування та надання юридичної сили Сімейним статутам.

Ключові слова: сімейне підприємництво, сімейний бізнес, спадкоємність, сімейний фонд, міжнародний досвід, реєстр сімейних компаній, спадкове планування, правові традиції.

DOI 10.34079/2518-1319 -2025-15-30-27-36

Постановка проблеми. Сімейне підприємництво (далі – СП, сімейна компанія, сімейний бізнес тощо) визнано світовою економічною спільнотою як фундаментальний сегмент економіки, який становить значний відсоток усіх комерційних структур у більшості країн світу, формуючи значну частину ВВП та робочих місць. Відповідно до Індексу сімейного бізнесу «500 найбільших сімейних компаній світу», створеного компанією «Ernst & Young Global Ltd» та Університетом Сент-Галлена та оновленого у 2025 році, найбільша кількість сімейних підприємств розташована в США, Європі, Індії, Африці та на Близькому Сході, при цьому 46% таких підприємств є європейськими (Family Capital, 2025).

Світовий досвід демонструє відсутність універсального підходу до регулювання сімейного підприємництва, що створює поле для порівняльного аналізу. Вивчення різних правових традицій (континентальна, загальне право, ісламська/регіональна) є необхідним для виявлення найбільш ефективних рішень у регулюванні сімейного

підприємництва. Окрім того, для України, яка переживає значні соціально-економічні трансформації, а також зіткнулася з викликом збереження економіки під час воєнного стану та європейської інтеграції, питання чіткого правового регулювання сімейного підприємництва є важливим.

На сьогодні діяльність СП в Україні не врегульовано окремим законом. Його функціонування переважно регламентується в рамках загального цивільного, господарського та податкового законодавства, що не забезпечує адекватного вирішення специфічних проблем, пов'язаних із: правонаступництвом та передачею майна між поколіннями; управлінням конфліктами між членами сім'ї; стимулюванням довгострокових інвестицій через спеціальні податкові режими; продажом активів тощо. У зазначених умовах важливо уникнути створення декларативних норм.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблематику регулювання сімейного підприємництва висвітлено у працях таких вчених, зокрема: В.І. Бобрик, В. Д. Вінтоняк, В.А. Васильєва та інші. Однак, на нашу думку, доцільним є проведення дослідження регулювання сімейного підприємництва у різних правових системах та визначення його особливостей у них.

Метою статті є проведення порівняльного аналізу інституту СП у різних правових системах. Всебічний порівняльний аналіз моделей від Європи до Близького Сходу дасть змогу сформулювати науково обґрунтовані рекомендації щодо врахування в українській правовій системі найбільш успішних, адаптованих та ефективних міжнародних практик.

Виклад основного матеріалу. Оскільки у назві статті звучить словосполучення «від Європи до Близького Сходу», то викладення практик зарубіжних держав доцільно почати з характеристики СП найближчої до України держави – Республіки Польща. У Польщі відносно недавно (23 січня 2023 року) прийнято окремий законодавчий акт, який регулює особливості сімейного підприємництва – Ustawa z dnia 26 stycznia 2023 r. o fundacji rodzinnej (Закон «Про родинні фонди») (Ustawa z dnia 26 stycznia 2023 r., 2023). Мотивацією прийняття зазначеного закону було не працевлаштування великої кількості людей, а збереження цілісним бізнесу після необхідності його передачі спадкоємцям. Оскільки у Польщі є багато різних бізнесів, заснованих дуже давно, спадковість на цьому етапі є вирішальною для збереження бізнесу та недопущення поділу та подальшого продажу часток спадкоємцями, які не бажають бути частиною такого бізнесу (Sejm Rzeczypospolitej Polskiej, 2022).

Для кращого розуміння специфіки сімейного підприємництва у Польщі можна навести структуру Закону «Про родинні фонди». Цей закон поділено на розділи, кожен з яких є логічно відокремленим. Серед важливих особливостей цього закону слід визначити те, що сімейні фонди є юридичними особами, що створюються з метою об'єднання майна та управління ним для отримання вигоди бенефіціарами (ст. 2.1 Закону). Такий фонд набуває правосуб'єктності лише після включення до реєстру сімейних фондів (ст. 4.1 Закону). Мінімальний розмір внеску засновника у такий фонд має бути не нижче за 100 000 злотих (ст. 17).

Статистика заснування сімейних фондів у Польщі свідчить про надзвичайно високий попит на механізми планування спадкоємності та захисту активів серед представників приватного бізнесу. Так, згідно Звіту 2.0 «FUNDACJE RODZINNE» за перший рік дії нового закону кількість зареєстрованих фондів сягнула 1500, а станом на березень 2025 року – понад 2500 фондів (Business Insider Polska, 2025).

Наступною країною, аналіз регулювання СП якої слід навести, це – Республіка Мальта. Приклад цієї держави є важливим з огляду на наявність окремого регулювання сімейного бізнесу. При чому, Закон Республіки Мальта «Про сімейний бізнес» (Family

Business Act, 2017) набрав чинності ще у 2017 році. Про важливість теми свідчить заснування Офісу сімейного бізнесу, який консультує та покликаний допомогти у питаннях нерухомого майна, банківського фінансування, мікро інвестицій, освіти та навчання (Family Business Office Malta, 2024).

Згідно ст. 3 Закону «Про сімейний бізнес» сімейний бізнес, який може претендувати на реєстрацію відповідно до цього Закону, означає будь-який бізнес, заснований в Мальті та відповідає певним вимогам. Основною ознакою є те, що переважна більшість акцій/часток належить членам однієї родини. Особливої уваги заслуговує ст. 11 Закону, яка передбачає пільги для такого бізнесу, цільовою метою яких є сприяння передачі зареєстрованого сімейного бізнесу від власників, які є членами сім'ї, іншим членам сім'ї в межах тієї ж сім'ї (Family Business Act, 2017). Для прикладу, ст. 41С Закону «Про збори на документи та перекази» (Duty on Documents and Transfers Act) регулює пільгове оподаткування при передачі сімейного бізнесу, визначеного Законом «Про сімейний бізнес» (Family Business Act). Ця пільга стосується передачі нерухомого майна, що є комерційною нерухомістю (commercial tenement) та використовувалося у бізнесі. Мито за таку передачу стягується за зниженою ставкою 3,50 євро за кожні 100 євро (або їх частину) лише з перших 500 000 євро вартості переданого майна (Duty on Documents and Transfers Act, 2017). Закон покладає на нотаріуса важливу процедурну функцію: він зобов'язаний зафіксувати в акті письмову заяву особи, яка передає майно, та особи, яка його набуває, про те, що всі умови цієї статті виконані. Крім того, нотаріус повинен попередити сторін про важливість правдивості такої заяви. Ключовою особливістю цієї норми є те, що вона застосовується до передачі бізнесу особою саме за життя (inter vivos), а не після смерті (causa mortis) (Duty on Documents and Transfers Act, 2017).

Цікавим з точки зору використання адміністративного ресурсу є поняття «Регулятор». В українській правовій системі прийнято, що регулятором є орган державної влади, водночас, згідно законодавства Республіки Мальта, таким регулятором є посадова особа, яка призначається на 3 роки. Регулятор може запитувати у зареєстрованого сімейного бізнесу будь-яку інформацію та проводити перевірки. Таким чином, Республіка Мальта посідає унікальне місце серед юрисдикцій ЄС, адже їй вдалося сформуванати комплексне регуляторне середовище (Family Business Act, 2017).

Прямуючи до країн Близького Сходу, в першу чергу слід охарактеризувати Азербайджанську Республіку. Указом Президента Азербайджанської Республіки від 23 вересня 2016 року №1047 (President.az, 2016) було доручено створити центри «ABAD» (Легка підтримка сімейного бізнесу), які реалізують соціально орієнтовані проекти з метою підтримки активної участі громадян у соціально-економічному розвитку (Azpost.info, 2024). Фактично «ABAD» є рушійною силою сімейного бізнесу в Азербайджані, оскільки ця юридична особа займається комплексом заходів – від розробки бізнес-плану до продажу кінцевого продукту, а також надання фінансової підтримки (ABAD Public Legal Entity, 2024). Окрім зазначеного, існує також Закон Азербайджанської Республіки «Про сімейне фермерство», який унормовує поняття сімейного фермерського господарства без створення юридичної особи (Ailə kəndli təsərrüfatı haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 2005).

Таким чином, Азербайджанська Республіка обрала шлях прямої інституційної підтримки сімейного підприємництва через створення регуляторної «пісочниці», яка трансформує роль держави з контролера на партнера.

Наступною країною для аналізу є Турецька Республіка. Туреччина відрізняється більшим впливом ісламських традицій. Регулювання сімейного підприємництва тут зводиться до договірних права, Кодексу зобов'язань Туреччини (Türk Borçlar Kanunu,

2011), Комерційного кодексу (Türk Ticaret Kanunu, 2011) та Цивільного кодексу. Турецька модель обрала шлях використання спеціальної договірної конструкції – «Сімейна Конституція» (Aile Anayasası). Сімейні конституції слугують орієнтиром для майбутніх поколінь щодо цінностей, принципів, місії, цілей і ролей членів сім'ї.

Як зазначає Аднан Акін: «Сімейна конституція має, як правило, наступну структуру: Розділ 1: Основні принципи сімейного підприємства: мотивація; мета; принципи; сім'я та корпоративна культура; сімейні традиції; візія сім'ї та бізнесу. Розділ 2: Сімейна рада: заснування сімейної ради та умови для членства у сімейній раді; голова сімейної ради та умови для обрання на посаду голови; засідання сімейної ради, ухвалені нею рішення та відсоток голосів; зайнятість членів сімейної ради в інших роботах; критерії розподілу дивідендів сімейною радою. Розділ 3: Принципи управління членами сім'ї та працівникам: відносини між членами сім'ї; вимірювання компетенцій членів сім'ї за допомогою тестів особистості; залучення членів сім'ї до роботи в сімейному бізнесі; вступ членів сім'ї до ради директорів; участь членів сім'ї в управлінні; призначення голови ради директорів; взаємовідносини ради сім'ї та ради директорів; професійне управління; межі повноважень та обов'язків членів сім'ї; розмежування цілей сім'ї та бізнесу; підхід до персоналу та професійних менеджерів; визначення та оцінка критеріїв ефективності членів сім'ї. Розділ 4: Підготовка нового покоління до управління в сімейному бізнесі та забезпечення безперервності: вирощування нового покоління; критерії вибору наступника; вимірювання компетенцій наступників за допомогою тестів особистості; створення планів навчання та кар'єри на основі компетенцій і визначення професійної придатності. Розділ 5: Врегулювання доходів та витрат членів родини: доходи членів родини; витрати.» (Kırıkkale Ticaret ve Sanayi Odası, 2024).

Саудівська Аравія є цікавою для аналізу з точки зору гібридної системи регулювання, що виникла через конфлікт офіційних законів та норм Шаріату. Королівським указом № (М/132) було оновлено корпоративне право та введено поняття Сімейної Хартії (Family Charter) (Companies Law, 2022). Зазначений указ набрав чинність 19 січня 2023 року. Так, ст. 11 має назву «Договір про партнерство та сімейний статут» та передбачає, що засновники, партнери або акціонери можуть, як під час, так і після періоду заснування компанії, здійснювати таке: а) укласти одну або декілька угод, що регулюють їхні відносини один з одним або з компанією, включаючи порядок приєднання їхніх спадкоємців до компанії, особисто або через компанію, зареєстровану для такої мети; б) укласти сімейний статут, який включає регулювання сімейної власності в компанії, управління та менеджмент, трудову політику, політику зайнятості членів сім'ї, розподіл дивідендів та розпорядження частками або акціями, процедури врегулювання спорів або розбіжностей та інші питання. Договір про партнерство або сімейний статут є обов'язковими до виконання та можуть бути частиною установчих документів або статуту компанії, за умови, що вони не порушують цей Закон, а також установчі документи або статут компанії (Ministry of Commerce of Saudi Arabia, 2023).

Фактично, Сімейна Хартія є документом, що регулює взаємовідносини між членами сім'ї в управлінні бізнесом, розподілі прибутку та вирішенні спорів. Ціллю цього документу є створення міцної основи для організації бізнесу та його захисту від внутрішніх та зовнішніх викликів (Esam R. Al-Absi Law Firm, 2024).

Модель Саудівської Аравії є прогресивною спробою кодифікації сімейних відносин у бізнесі. Вона створює захищений периметр для капіталу, але вимагає від юристів кропіткої роботи, щоб структура управління не порушувала фундаментальні релігійні догми.

Чудовим прикладом країни із цілеспрямованим регулюванням сімейного бізнесу є

Об'єднані Арабські Емірати. Йдеться про Закон про сімейний бізнес або Федеральний указ-закон № 37 від 2022 року (Family Business Law) (Federal Decree-Law № 37, 2022). Зазначений закон передбачає врегулювання питань Реєстру сімейних компаній, Сімейної хартії, власності, розпорядження часткою, вирішення спорів. Як видно із змісту Закону, законодавець передбачив два основних документи – Меморандум про заснування сімейної компанії та Сімейну хартію. По суті, Меморандум є установчим документом сімейної компанії. Хартія, згідно ст. 6 зазначеного закону містить правила власності, цілі та цінності сім'ї, механізми оцінки часток та методи розподілу прибутку, освіти та кваліфікацію членів сім'ї для роботи в сімейній компанії та її дочірніх компаніях, а також розгляд сімейних спорів, пов'язаних із сімейною компанією, та інші правила та положення (MBG Corporate Services, 2023). Слід зазначити, що Хартія не є обов'язковим документом, при цьому у разі виникнення суперечності між Установчим договором (Меморандумом) та Хартією застосовуються положення Установчого договору, а будь-яке положення, що суперечить Установчому договору або цьому Законодавчому акту, скасовується (Federal Decree-Law № 37, 2022).

Щодо організаційно-правової форми, то у ОАЕ згідно ст. 3 вказаного Закону, сімейні компанії можуть бути або товариством з обмеженою відповідальністю, або приватним акціонерним товариством (одноосібні компанії теж дозволені). При цьому публічні акціонерні товариства не можуть мати статус сімейної компанії. Окремо додано застереження, що сімейна компанія не повинна розглядатися як нова форма, що додається до форм комерційних товариств, що містяться у Законі про компанії (Federal Decree-Law № 37, 2022).

Таким чином, ОАЕ є гарним прикладом модернізації корпоративного законодавства шляхом впровадження спеціального правового режиму для сімейних підприємств, який, не створюючи нової організаційно-правової форми, ефективно інтегрує інструменти сімейного врядування у структуру класичного корпоративного права.

Щодо України, то варто зазначити про наявність законодавчих ініціатив, зокрема законопроект про сімейне підприємництво реєстр. №13109 від 17.03.2025 (Про сімейне підприємництво, 2025). Проте аналіз законопроекту свідчить про суттєві внутрішні неузгодженості, фрагментарність та недосконалість запропонованого регулювання тощо. Дотримання при розробці проекту принципу верховенства права, який досягається завдяки критеріям чіткості, точності, недвозначності, стабільності (передбачуваності) та простоти мови, допомагає створювати відповідний дизайн акту, що вкрай важливий для визначення його місця в системі законодавства (Гончаренко, 2023, с. 326). Для прикладу, у абз. 1 ч. 3 ст. 3 проекту передбачено, що сімейне підприємництво може провадитись у статусі юридичної особи або у статусі ФОП, при цьому юридична особа іменується «сімейне підприємство», ФОП – «суб'єкт сімейного підприємництва». Водночас, у змісті проекту розкрито особливості регулювання виключно суб'єктів сімейного підприємництва. Таким чином, особливості сімейних підприємств (юридичних осіб) залишаються не врегульованими.

Варто погодитися з В.Д. Вінтоняк, яка зазначає, що «в сучасних умовах розвиток сімейного й корпоративного законодавства можливий лише на основі вироблення загального підходу до правового режиму корпоративних прав подружжя, який буде однотипним для всіх організаційно-правових форм юридичних осіб корпоративного типу та забезпечить належне правове регулювання майнових відносин подружжя під час поділу майна, що є об'єктом права спільної сумісної власності» (Вінтоняк, 2021, с. 4). В.І. Бобрик підсумовує, що «В сімейному законодавстві України варто визначити чіткі «правила гри», які мають стосуватися як заснування компаній й формування її

статутного капіталу, так і наслідків припинення шлюбних відносин» (Бобрик, 2017, с. 34).

Аналіз правового регулювання СП зазначених у статті держав дає змогу виокремити низку позитивних практик, що можуть бути адаптовані для вдосконалення правового регулювання тотожних суспільних відносин в Україні. Узагальнення порівняльно-правових характеристик свідчить про наявність структурних елементів, які забезпечують підвищення прозорості, правової визначеності та стабільності функціонування сімейного підприємництва.

Насамперед доцільним видається впровадження окремого державного реєстру СП (практика Польщі, Мальти та ОАЕ). Такий інструмент дає змогу формувати релевантну статистичну інформацію щодо діяльності відповідного сектору, аналізувати його вплив на національну економіку, у тому числі на формування ВВП, а також забезпечувати кращу ідентифікацію специфічних рис такого бізнесу. Водночас, з огляду на можливі адміністративні та фінансові навантаження, створення окремого реєстру може бути недоцільним на початковому етапі. З огляду на це, раціональною альтернативою може стати інтеграція спеціальної позначки до Єдиного державного реєстру юридичних осіб та фізичних осіб - підприємців, що дозволить досягти більшості цілей без суттєвого збільшення регуляторних витрат.

Важливим компонентом належного правового регулювання є унормування механізмів спадкування сімейного бізнесу, включно з визначенням умов його поділу або, навпаки, закріпленням заборони на поділ задля збереження цілісності СП. Доцільним може бути встановлення спрощених процедур оподаткування або знижених ставок при передачі бізнесу за життя спадкодавця, що стимулюватиме збереження економічної стабільності СП та мінімізуватиме ризики економічних втрат.

Ключовим при визначенні правонаступництва є забезпечення безперервності та якості управління. Саме тому практика встановлення вимог щодо професійної компетентності, управлінського досвіду та кваліфікації правонаступників заслуговує на увагу та імплементацію. Це знижує ризики неефективного менеджменту та сприяє довгостроковій стійкості бізнесу.

Окремого врегулювання вимагають питання розподілу активів і доходів, оскільки нормативне закріплення відповідних процедур виконує превентивну функцію щодо виникнення внутрішньосімейних конфліктів. Аналогічно, операції з відчуження активів (наприклад, продаж акцій) мають бути чітко унормовані задля запобігання зловживанням та забезпечення правової визначеності.

Суттєву роль у стимулюванні розвитку сімейного бізнесу відіграють державна підтримка, консультаційні послуги та пільгові умови оренди. Застосування таких інструментів може стати вагомим мотиватором для формалізації сімейного підприємництва та підвищення його внеску в економіку.

Необхідним також є чітке законодавче визначення органів управління сімейним підприємством, порядку їх формування, припинення повноважень, а також механізмів врегулювання внутрішніх конфліктів. Важливою є імплементація позитивних практик країн Близького Сходу, зокрема запровадження модельного Сімейного статуту (Конституції або Хартії) із наданням йому юридичної сили. Особливої уваги потребує створення регуляторного органу, уповноваженого здійснювати нагляд за діяльністю сімейних підприємств.

Висновки. Підсумовуючи викладене, можна стверджувати, що досвід зарубіжних держав демонструє широкий спектр ефективних рішень, які можуть слугувати основою для розроблення комплексного законопроекту щодо регулювання сімейного підприємництва в Україні, що забезпечить правову визначеність, економічну стійкість та соціальну інтегрованість.

У правовому вимірі імплементація іноземного досвіду сприятиме створенню комплексної та внутрішньо узгодженої нормативної моделі функціонування СП, яка включатиме найкращі практики. Така модель передбачає закріплення правового статусу СП, визначення механізмів спадкування, управління та розподілу активів, а також упровадження ефективних процедур вирішення внутрішніх та зовнішніх спорів. Встановлення спеціального регулятора та юридично значимого Сімейного статуту також посилить захист прав учасників і забезпечить стабільність функціонування сімейних бізнесів у довгостроковій перспективі. Запропоновані елементи регулювання здатні зміцнити позиції сімейного підприємництва як важливої складової національної економіки. Прозора ідентифікація сімейних підприємств через реєстр або ідентифікатор у ЄДР сприятиме формуванню статистики та розробленню державних політик, орієнтованих на підтримку цього сектору.

У соціальному контексті формування чіткого правового середовища для СП сприятиме укріпленню довіри між членами сім'ї та зниженню ризику конфліктів, адже прозорі правила розподілу активів та управлінських повноважень виконують превентивну та стабілізаційну функцію. Крім того, як показує практика іноземних держав (наприклад ОАЕ, Азербайджану та Туреччини) розвиток сімейного підприємництва має потенціал зміцнювати локальні громади, сприяти збереженню сімейних традицій, генерувати додаткові робочі місця та підвищувати рівень соціальної відповідальності бізнесу.

Бібліографічний список:

- Бобрик, В. І., 2017. Сімейні компанії в Україні: окремі проблеми правового регулювання й корпоративного управління. *Корпоративне право України та європейських країн: питання теорії та практики: збірник наукових праць за матеріалами XV Міжнародної науково-практичної конференції (6-7 жовтня 2017 року., м. Івано-Франківськ)*. Івано-Франківськ, с. 34-40.
- Вінтоняк, В.Д., 2021. *Правовий режим корпоративних прав подружжя: монографія*. Київ: Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України, 2021. 187 с.
- Гончаренко, О., 2023. Якість законопроектів у сфері господарювання: євроінтеграційний вектор. *Аналітично-порівняльне правознавство*, 6, с. 324-329.
- Про сімейне підприємство: проект закону реєстр. №13109 від 17.03.2025 [онлайн] Доступно: <<https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/55954>>
- ABAD Public Legal Entity, 2024. *ABAD – Ailə Biznesinə Asan Dəstək* [онлайн] Доступно: <<https://abad.gov.az/az/open-informations>>
- Ailə kəndli təsərrüfatı haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 2005. *E-qanun* [онлайн] Доступно: <<https://www.e-qanun.ai/>>
- Azpost.info, 2024. *Ailə biznesinə dəstək verən "ABAD"* [online] Available at: <<https://azpost.info/ail%C9%99-biznesin%C9%99-d%C9%99st%C9%99k-ver%C9%99n-abad/>>
- Business Insider Polska, 2025. *Rekordowy wzrost fundacji rodzinnych. Co napędza tę popularność? Raport 2025* [онлайн] Доступно: <<https://businessinsider.com.pl/>>
- Companies Law, 2022. Royal Decree No. (M/132). *Ministry of Commerce of Saudi Arabia* [онлайн] Доступно: <<https://mc.gov.sa/en/regulations/Pages/details.aspx?lawId=ea0fc797-4127-4667-962d-aec400ee9f72>>
- Duty on Documents and Transfers Act, 2017. Chapter 364 of the Laws of Malta. *Legislation Malta* [онлайн] Доступно: <<https://legislation.mt/eli/cap/364/eng/pdf>>

- Esam R. Al-Absi Law Firm, 2024. *Family Charter and Partners Agreement* [онлайн] Доступно: <<https://erlf.com/publications/family-charter-and-partners-agreement/>>
- Family Business Act, 2017. Chapter 565. *Legislation Malta* [online] [онлайн] Доступно: <<https://legislation.mt/eli/cap/565/eng/pdf>>
- Family Business Office Malta, 2024. *Incentives for Family Businesses* [онлайн] Доступно: <<https://familybusiness.org.mt/incentives/>>
- Family Capital, 2025. *Family Business Index 2025* [онлайн] Доступно: <<https://familybusinessindex.com/#index-2025>>
- Federal Decree-Law No. (37), 2022. On Family Companies. *UAE Legislation* [онлайн] Доступно: <https://uaelegislation.gov.ae/en/legislations/1608/download>
- Kırıkkale Ticaret ve Sanayi Odası, 2024. *Aile Anayasası Hazırlama* [онлайн] Доступно: <<https://www.kirikkaletso.org.tr/ktso/default.asp>>
- MBG Corporate Services, 2023. *Family Business in the UAE: A Legal Overview* [онлайн] Доступно: <https://mbgcorp.legal/insights/family-business-in-the-uae-a-legal-overview/>
- Ministry of Commerce of Saudi Arabia, 2023. *Ministry of Commerce Clarifies the Mechanism for Publishing the Bylaws of Companies* [онлайн] Доступно: <<https://mc.gov.sa/en/mediacenter/News/Pages/22-01-23-01.aspx>>
- President.az, 2016. *Decree on simplification of state support for family business development* [онлайн] Доступно: <<https://president.az/az/articles/view/21160>>
- Sejm Rzeczypospolitej Polskiej, 2022. *Rządowy projekt ustawy o fundacji rodzinnej (Druk nr 2798)* [онлайн] Доступно: <<https://www.sejm.gov.pl/sejm9.nsf/druk.xsp?nr=2798>>
- Türk Borçlar Kanunu, 2011. Kanun No. 6098. *Mevzuat Bilgi Sistemi* [онлайн] Доступно: <<https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuat?MevzuatNo=6098&MevzuatTur=1&MevzuatTerтип=5>>
- Türk Ticaret Kanunu, 2011. Kanun No. 6102. *Mevzuat Bilgi Sistemi* [онлайн] Доступно: <<https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuat?MevzuatNo=6102&MevzuatTur=1&MevzuatTerтип=5>>
- Ustawa z dnia 26 stycznia 2023 r., 2023. O fundacji rodzinnej. *Internetowy System Aktów Prawnych* [онлайн] Доступно: <<https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU20230000326>>

References:

- ABAD Public Legal Entity, 2024. *ABAD – Ailə Biznesinə Asan Dəstək* [online] Available at: <<https://abad.gov.az/az/open-informations>>
- Ailə kəndli təsərrüfatı haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 2005. *E-qanun* [online] Available at: <<https://www.e-qanun.ai>>
- Azpost.info, 2024. *Ailə biznesinə dəstək verən “ABAD”* [online] Available at: <<https://azpost.info/ail%C9%99-biznesin%C9%99-d%C9%99st%C9%99k-ver%C9%99n-abad/>>
- Bobrik, V. I., 2017. Simeyni kompaniyi v Ukrayins: okremi problemi pravovogo reguluyannya y korporativnogo upravlinnya [Family companies in Ukraine: specific problems of legal regulation and corporate governance]. *Korporativne pravo Ukrayini ta Evropeyskih krayin: pitannya teorii ta praktiki: Zbirnik naukovih prats za materialami XV Mizhnarodnoyi naukovo-praktichnoyi konferentsiyi (6-7 zhovtnya 2017 roku., m. Ivano-FrankIvsk).* Ivano-FrankIvsk. S. 34-40. (in Ukrainian)
- Business Insider Polska, 2025. *Rekordowy wzrost fundacji rodzinnych. Co napędza tę popularność? Raport 2025* [online] Available at: <<https://businessinsider.com.pl>>
- Companies Law, 2022. Royal Decree No. (M/132). *Ministry of Commerce of Saudi Arabia* [online] Available at:

- <<https://mc.gov.sa/en/regulations/Pages/details.aspx?lawId=ea0fc797-4127-4667-962d-aec400ee9f72>>
- Duty on Documents and Transfers Act, 2017. Chapter 364 of the Laws of Malta. *Legislation Malta* [online] Available at: <<https://legislation.mt/eli/cap/364/eng/pdf>>
- Esam R. Al-Absi Law Firm, 2024. *Family Charter and Partners Agreement* [online] Available at: <<https://erlf.com/publications/family-charter-and-partners-agreement/>>
- Family Business Act, 2017. Chapter 565. *Legislation Malta* [online] Available at: <<https://legislation.mt/eli/cap/565/eng/pdf>>
- Family Business Office Malta, 2024. *Incentives for Family Businesses* [online] Available at: <<https://familybusiness.org.mt/incentives/>>
- Family Capital, 2025. *Family Business Index 2025* [online] Available at: <<https://familybusinessindex.com/#index-2025>> (
- Federal Decree-Law No. (37), 2022. On Family Companies. *UAE Legislation* [online] Available at: <<https://uaelegislation.gov.ae/en/legislations/1608/download>>.
- Goncharenko, O., 2023. Yakist zakonoproektiv u sferi gospodaryuvannya: Evrointegratsiyniy vektor [Quality of draft laws in the field of economic management: European integration vector]. *Analitichno-porivnyalne pravoznavstvo*, 6, p. 324-329. (in Ukrainian)
- Kırıkkale Ticaret ve Sanayi Odası, 2024. *Aile Anayasası Hazırlama* [online] Available at: <<https://www.kirikkaletso.org.tr>>
- MBG Corporate Services, 2023. *Family Business in the UAE: A Legal Overview* [online] Available at: <<https://mbgcorp.legal/insights/family-business-in-the-uae-a-legal-overview/>>
- Ministry of Commerce of Saudi Arabia, 2023. *Ministry of Commerce Clarifies the Mechanism for Publishing the Bylaws of Companies* [online] Available at: <<https://mc.gov.sa/en/mediacenter/News/Pages/22-01-23-01.aspx>>
- President.az, 2016. *Decree on simplification of state support for family business development* [online] Available at: <<https://president.az/az/articles/view/21160>>
- Pro simeyne pidpriemnitstvo: proekt zakonu restr. № 13109 vid 17.03.2025 [On family entrepreneurship: draft law reg. No. 13109 dated 03/17/2025] [online] Available at: <<https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/55954>> (in Ukrainian)
- Sejm Rzeczypospolitej Polskiej, 2022. *Rządowy projekt ustawy o fundacji rodzinnej (Druk nr 2798)* [online] Available at: <<https://www.sejm.gov.pl/sejm9.nsf/druk.xsp?nr=2798>>
- Türk Borçlar Kanunu, 2011. Kanun No. 6098. *Mevzuat Bilgi Sistemi* [online] Available at: <<https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuat?MevzuatNo=6098&MevzuatTur=1&MevzuatTerTip>>
- Türk Ticaret Kanunu, 2011. Kanun No. 6102. *Mevzuat Bilgi Sistemi* [online] Available at: <<https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuat?MevzuatNo=6102&MevzuatTur=1&MevzuatTerTip5>>
- Ustawa z dnia 26 stycznia 2023 r., 2023. O fundacji rodzinnej. *Internetowy System Aktów Prawnych* [online] Available at: <<https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU20230000326>>
- Vintonyak, V.D., 2021. *Pravoviy rezhim korporativnih prav podruzzhzha: monografiya [Legal regime of corporate rights of spouses: monograph]*. Kiyiv: Naukovo-doslidniy Institut privatnogo prava i pidpriemnitstva Imeni akademika F. G. Burchaka NAPrN Ukrayini, 2021. 187 c. (in Ukrainian)

Honcharenko O.
Konovalova S.

FROM EUROPE TO THE MIDDLE EAST: A COMPARATIVE ANALYSIS OF THE REGULATION OF FAMILY ENTREPRENEURSHIP IN DIFFERENT LEGAL TRADITIONS

A comprehensive comparative legal analysis of regulatory models for family entrepreneurship in countries with diverse legal traditions ranging. The experience of the Republic of Poland, specifically the introduction of the family foundation institution as a legal mechanism for asset protection and preventing business fragmentation during succession, is examined. The legislation of the Republic of Malta is analyzed as a unique example of a comprehensive approach within the EU, featuring a separate Family Business Act and the institution of a specialized Regulator.

The model of the Republic of Azerbaijan, which is based on direct state institutional support through «ABAD» centers and the regulation of family farming without creating a legal entity, is considered. The specifics of the Republic of Turkey, where family business relations remain within the scope of civil law and are regulated through the contractual frameworks of «Family Constitutions», are highlighted. The hybrid approach of Saudi Arabia, which integrates the Family Charter institution directly into the updated Companies Law to resolve conflicts between corporate governance and Sharia inheritance norms, is characterized.

The experience of the United Arab Emirates regarding the adoption of the Family Business Law, which introduces a separate state register and defines the legal status of family companies as sui generis, is separately disclosed. Based on this international analysis, current Ukrainian legislative initiatives, particularly Draft Law № 13109, are critically evaluated, and their systemic inconsistencies are identified. Finally, proposals for implementing a specific identifier for family enterprises in the state register, developing mechanisms for seamless succession planning, and granting legal force to Family Charters in Ukraine are substantiated to ensure the economic sustainability of the sector.

Keywords: *family entrepreneurship, family business, succession, family foundation, international experience, family company registry, estate planning, legal traditions.*

Стаття надійшла до редколегії 28.10.2025

УДК 341.24(438)(477):94"1944"

В. І. Вишковська

ORCID: [0009-0000-9618-3961](https://orcid.org/0009-0000-9618-3961)

С. С. Пікалюк

ORCID: [0000-0001-7035-9527](https://orcid.org/0000-0001-7035-9527)

О. Є. Рязанцев

ORCID: [0000-0003-4270-3030](https://orcid.org/0000-0003-4270-3030)

ПОЛЬСЬКІ ПЕРЕСЕЛЕНЦІ: СОЦІАЛЬНА СПРАВЕДЛИВІСТЬ І ПРАВО

У статті досліджуються історичні і правові передумови масової депортації українців з Польщі в УРСР, поляків з УРСР в Польщу за Угодою 1944 року. Розглянуті юридичні особливості та фактичні методи реалізації цієї Угоди, за допомогою яких було здійснено масове порушення прав переселенців.

Стаття подає матеріали порівняльної характеристики польського і українського законодавства щодо компенсації втрат і збитків заподіяних переселенцям.

Детально розглянуто спроби відповідного захисту порушених майнових прав через механізм Європейського суду з прав людини.

Після проведеного аналізу запропоновано акцентувати увагу на частковій міжнародно-правовій відповідальності України як правонаступниці СРСР і УРСР за міжнародні угоди і зобов'язання попередників, згідно норм чинного законодавства.

Україна має обов'язок вживати заходів для позитивного усунення наслідків порушень прав власності, навіть якщо ці порушення відбулися в історично минулому періоді.

Розгляд питання компенсації втрат переселенцям, після ретельного правового, економічного та соціального аналізу має бути здійснений і Польщею. Рішення про потенційну компенсацію необхідно юридично-грамотно та професійно-кваліфіковано продумати, обумовлюючи та враховуючи інтереси всіх сторін.

Ключові слова: *евакуйовані, переселенці, компенсація, масова депортація, механізми компенсації, міжнародно-правові механізми реституції майна, первинні власники, Польський Комітет Національного визволення, польські переселенці.*

DOI 10.34079/2518-1319 -2025-15-30-37-45

Постановка проблеми. Вивчення і розв'язання правових проблем українських переселенців, які втратили майно ще в 1944 році і наступних роках, йде в одному ряду із відновленням історичної справедливості, яка в багатьох сферах соціального і державного життя України ще далеко не досягнута і вимагає нагального правового вирішення.

В контексті сучасної російської агресії проти України, яка також супроводжується примусовими депортаціями, проведений аналіз розгляду питання компенсації, що вимагає ретельного правового, економічного та соціального аналізу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Загальнотеоретичною основою для аналітичного осмислення аспектів даного питання стали наукові доробки в сфері правових проблем переселенців за Угодою 1944 року, яку здійснювали історики: І. В. Габрусевич, С. А. Макачук, В. І. Сергійчук; правники: О. О. Ковальчук, Г. М. Яворський. Досліджуючи Угоду 1944 року, насамперед вони аналізують її з точки

зору порушення прав українців та легітимності дій СРСР/УРСР. Аналіз поглядів та узагальнень цих авторів допоможе глибше розкрити обрану для дискурсу тему.

Мета і завдання дослідження полягає у теоретичному обґрунтуванні правових підстав для компенсації матеріальних втрат осіб українського етнічного походження, переселених в УРСР (СРСР) за Угодою між УРСР і Польським комітетом національного визволення 1944 року.

Завданням статті є науково-практичні аргументації для зміни позиції уряду України щодо відновлення історичної справедливості стосовно громадян України, чії права власності були порушені, навіть якщо ці порушення сталися в минулому.

Виклад основного матеріалу дослідження. 80 років тому, 26 червня 1945 року, було підписано Статут Організації Об'єднаних Націй (ООН). Це відбулося в Сан-Франциско, Каліфорнія, США, на Конференції Об'єднаних Націй з міжнародної організації. Представники 50 країн, включаючи Українську РСР, були серед перших підписантів.

Після капітуляції гітлерівської Німеччини з її жахіттями, засновники ООН заявили про намір «знову утвердити віру в основні права людини, в гідність і цінність людської особи, у рівноправність чоловіків і жінок, у рівність прав великих і малих націй, і створити умови, за яких можуть дотримуватися справедливість і повага до обов'язків, що випливають з договорів та інших джерел міжнародного права, і сприяти соціальному прогресу та поліпшенню умов життя при більшій свободі...» (Організація Об'єднаних Націй, 1945).

На жаль, Радянський Союз, разом з іще двома членами ООН – Українською РСР і Білоруською РСР, декларованої рівності людей не дотримувався. При тому робив це як безпосередньо, так і разом з іншими міжнародними суб'єктами.

Так, на 09 вересня 1944 року було укладено Угоду між Урядом Української Радянської Соціалістичної Республіки і Польським Комітетом Національного визволення (ПКНВ), який на той час не був повноцінним суверенним урядом Польщі, а лише тимчасовим адміністративним органом, що перебував під контролем СРСР. (СРСР розірвав дипломатичні відносини з польським урядом у вигнанні, який тоді очолював Владислав Сікорський, а пізніше – Станіслав Миколайчик, у квітні 1943 року. Приводом стала вимога польського уряду розслідувати Катинський розстріл через Міжнародний Червоний Хрест, що СРСР розцінив як ворожий акт та співпрацю з нацистами. 22 липня 1944 року було створено Польський комітет національного визволення. СРСР негайно визнав ПКНВ як легітимний тимчасовий уряд Польщі).

Ця Угода мала назву «Про евакуацію українського населення з території Польщі і польських громадян з території УРСР» (Рада народних комісарів УРСР, 1944).

На перший погляд, вона мала вирішити питання національних меншин і стабілізувати прикордонні відносини, на практиці ж – призвела до цілого комплексу складних правових проблем для польських переселенців. Вони стосувалися не лише безпосередньо процесу «евакуації», який часто був примусовим, а й довгострокових наслідків, пов'язаних із втратою майна, громадянства, невизначеністю статусу та неможливістю повернення на батьківщину.

По-перше, відповідно до ч.3 ст.1 це переселення мало б бути добровільним (Рада народних комісарів УРСР, 1944).

Але в реальному житті насправді, все відбувалося майже повністю не так. Особливо після 1945 року переселення набуло примусового характеру. Радянська сторона, зацікавлена в «очищенні» прикордонних територій від «неблагонадійних» елементів, активно застосовувала адміністративний тиск, погрози, а інколи й фізичний примус. Польська сторона, що перебувала під сильним впливом СРСР, також сприяла цьому

процесу. Я. М. Грицак зазначає, що «переселення 1944-1946 рр. не було добровільним обміном населенням, а масовою депортацією, яка мала на меті змінити етнічний склад прикордонних регіонів» (Грицак, 2000, с.187).

За різними даними, примусово з Польщі було переселено до УРСР приблизно більше 480 тис. осіб (Кондрач, 2009).

По-друге, однією з найболючіших і найскладніших проблем, з якою зіткнулися переселенці з обох боків, була повна або часткова втрата майна на територіях, звідки вони переселялись.

Угода 1944 року містила положення, які нібито мали захистити майнові права переселенців. Зокрема, вона передбачала, що:

вартість рухомого, а також нерухомого майна, яке лишається після евакуації, повертається евакуйованим за страховою оцінкою гідно з законами, що існують в Українській Радянській Соціалістичній Республіці і відповідно в Польській державі. В разі відсутності страхової оцінки, майно оцінюється Уповноваженими і Представниками Сторін (Рада народних комісарів УРСР, 1944, ч.6 ст.3).

«Евакуйовані» мали право продати своє нерухоме майно або обміняти його на аналогічне майно в УРСР;

передбачалася можливість виплати компенсації за майно, що не могло бути продане чи обміняне;

дозволялося брати з собою рухоме майно, сільськогосподарський інвентар та худобу (Рада народних комісарів УРСР, 1944, п.б ч.1, ч.2 ст.3, ст.6).

На практиці ці положення Угоди здебільшого залишилися декларативними: державні органи, як радянські, так і польські, виплачували мізерні компенсації, що не відповідали реальній вартості втраченого майна. Замість ринкової оцінки, застосовувалися занижені державні розцінки. Часто компенсації виплачувалися не грошми, а облигаціями чи «обіцянками», які згодом були девальвовані або анульовані.

О. А. Кульчицький підкреслює, що «система компенсацій була розроблена таким чином, щоб мінімізувати виплати і фактично позбавити переселенців значної частини їхніх матеріальних цінностей» (Кульчицький, 2018, с.98).

Багато переселенців взагалі не мали можливості належним чином оформити документи на своє майно, що ускладнювало, а часто й унеможливило будь-які спроби отримання компенсації.

Часто переселення відбувалося у прискореному порядку, що унеможливило нормальний продаж чи обмін майна. Люди мали лише кілька днів, щоб зібратися, а знайти покупця чи домовитися про обмін у таких умовах було практично неможливо.

Залишені землі, будинки, господарства українців на території Польщі часто переходили у власність польської держави, колгоспів або передавалися польським переселенцям із земель, що відійшли до СРСР, без належної компенсації первинним власникам.

Таким чином, механізми компенсації, передбачені Угодою, виявилися вкрай неефективними, заниженими та не відповідали реальним витратам.

Після падіння комуністичних режимів та розпаду СРСР, питання реституції (повернення майна) та компенсації за втрачене майно стало активно підніматися.

Хоча прямої міжнародної конвенції про реституцію майна жертвам переселень такого типу не існує, загальні принципи міжнародного права (наприклад, захист права власності, компенсація за незаконне вилучення майна) можуть бути застосовані. Однак, довести незаконність вилучення майна з огляду на «міжнародну угоду» (хоч і примусову) є складним юридичним завданням.

В. М. Пашков зазначає, що «відсутність чітких міжнародно-правових механізмів

реституції майна, втраченого внаслідок післявоєнних переселень, значно ускладнює вирішення цієї проблеми» (Пашков, 2021, с. 210).

Україна, як правонаступниця УРСР, стикається з цими вимогами. Українське законодавство, особливо щодо реституції, є складним і здебільшого не передбачає широкомасштабної реституції за майно, що було націоналізоване в радянський час.

Тільки у період з 2001 по 2008 року з'явилося п'ять законопроектів, скерованих на вирішення проблем виселених українців. Усі вони передбачали визначення статусу осіб, що зазнали переселення як депортованих, примусово виселених. І чотири з них передбачали, що цим було порушено права і свободи людей. Українська держава за проектами мала б надати державні компенсації за моральну та матеріальну шкоду, яку українці зазнали під час їхнього примусового виселення за етнічними ознаками. Жодного із цих проектів не було ухвалено. Бракує підтримки народних депутатів. Також ні 2003 року, ні 2005 року підготовки до 60-річчя примусового виселення етнічних українців з території Польщі, не знайшлося достатньої кількості голосів у Верховній Раді України для проведення парламентських слухань з цього питання (Поліковська, 2010)

Однак, комплексного закону про реституцію майна, втраченого під час депортацій та переселень, досі не прийнято. Звичайно, це пов'язано зі значними фінансовими та юридичними труднощами. Але головною причиною є те, що держава й далі дримає у напівбезпам'ятстві.

Окремі особи намагалися звертатися до міжнародних судів. Наприклад, Європейського суду з прав людини: справа Боровик О. М. та ін. проти України (Поліковська), але такі справи є вкрай складними через давність подій та відсутність прямого міжнародно-правового регулювання. Суди часто посилаються на принцип «національної юрисдикції» та давність строку позовної давності.

Відсутність чітких міжнародно-правових механізмів для вирішення таких питань, давність подій, а також складна позиція держав- правонаступниць, зокрема, України, Польщі, щодо взаємних претензій значно ускладнюють пошук справедливого рішення. Судові прецеденти на міжнародному рівні є поодинокими і не створюють універсальної практики.

Вивчення даних правових проблем є критично актуальним і важливим для осмислення історії, запобігання подібним подіям у майбутньому та утвердження верховенства прав людини у міжнародних відносинах.

Ще в 2011 році Конгрес українців Холмщини та Підляшшя звернувся до влади Польщі та України з проханням про компенсацію для співвітчизників, переміщених у 1944-1946 роках.

«Ми багато років боремося за правовий статус та компенсацію моральних і матеріальних втрат. Ми зверталися з цим питанням до всіх президентів України. Ніхто нас не чує. Усі глухі», – розповів «Rz» голова конгресу Олександр Боровик, який мешкає в Рівному. Він хоче, щоб переміщених осіб визнали «депортованою нацією». «Організація підрахувала, скільки може становити компенсація. – Чотири мільйони гривень (1,3 мільйона злотих). Однак ніхто точно не знає, скільки людей могло постраждати. Українські вчені цим питанням не займаються, на відміну від Польщі, де проблеми переміщених осіб вирішені», – зазначив Боровик (Wysiedleni z Podlasia walczą o odszkodowania).

На сьогодні польська держава не налаштована виплачувати компенсацію тим українцям, кого за її участю виселили з Польщі в 1940-х роках минулого сторіччя. «Ми можемо шкодувати про те, що після Другої світової війни відбувалися переселення, але, на жаль, зміщення кордонів та пов'язані з ними депортації були санкціоновані великими державами та хвилювали багато народів, зокрема поляків, – розповів «Rz» заступник

голови Комітету Сейму у закордонних справах Роберт Тишкевич (РО). – На перший погляд, здається, що про жодну компенсацію з польського боку не може бути й мови, і якщо спільнота переміщених осіб захоче отримати підтримку, то це буде в рамках «Української держави» (Rzeczpospolita, 2011).

Для своїх співвітчизників польська держава вчинила інакше. Вона прийняла декілька законодавчих актів тією чи іншою мірою пов'язаних з переселенням осіб польської національності з УРСР в Польщу за Угодою 1944 року.

Так за Законом від 8 липня 2005 року про реалізацію права на компенсацію на підставі залишення нерухомості за межами сучасних кордонів Республіки Польща.

Право на компенсацію надається власнику нерухомого майна, якщо він/вона відповідає всім наступним вимогам:

1) був/була громадянином/громадянкою Польщі на 01 вересня 1939 року, проживав/проживала на цей день на колишній території Республіки Польща та залишив/покинула її з причин, зазначених у ст. 1;

2) має польське громадянство (Kancelaria Sejmu RP, 2005, пп.1 п.2 ст.1).

Цей Закон визначає принципи реалізації права на компенсацію з нерухомості за виїзд за межі сучасних кордонів Республіки Польща внаслідок вигнання з колишньої території Республіки Польща або її виїзду у зв'язку з війною, що розпочалася в 1939 році, укладеної на підставі:

1) угоди від 09 вересня 1944 року між Польським комітетом національного визволення та урядом Білоруської Радянської Соціалістичної Республіки про евакуацію польських громадян з території Білоруської РСР та білоруського населення з території Польщі,

2) угода від 09 вересня 1944 року між Польським комітетом національного визволення та урядом Української Радянської Соціалістичної Республіки щодо евакуації польських громадян з території СРСР та українського населення з території Польщі,

3) угода від 22 вересня 1944 року між Польським комітетом національного визволення та урядом Литовської Радянської Соціалістичної Республіки щодо евакуації польських громадян з території Литовської РСР та литовського населення з території Польщі,

4) угода від 06 липня 1945 року між Тимчасовим урядом національної єдності Республіки Польща та урядом Союзу Радянських Соціалістичних Республік про право зміни радянського громадянства осіб польської та єврейської національності, які проживають у СРСР, та про їх евакуацію до Польщі, а також про право зміни польського громадянства осіб російської, української, білоруської, русинської та литовської національності, які проживають на території Польщі, та про їх евакуацію до СРСР (Kancelaria Sejmu RP, 2005, ст.1).

Особливе значення набуло Рішення Європейського суду з прав людини по справі «Броньовський проти Польщі» від 22 червня 2004 року (European Court of Human Rights, 2005).

Воно дало підставу так званому «пілотному рішення» щодо прийняття Польщею відповідних законодавчих актів.

Останнім таким актом, як зазначалось, був Закон Польщі від 08 липня 2005 року про реалізацію права на компенсацію на підставі залишення нерухомості за межами сучасних кордонів Республіки Польща. В ньому закріплено досить детальний механізм компенсації польським громадянам, які були переселені з СРСР в Польщу, зокрема на підставі Угоди 1944 року.

Натомість Закон України «Про відновлення прав осіб, депортованих за національною ознакою» від 17 квітня 2014 року подібних норм щодо осіб української

національності, переселених до Української РСР з Польщі за цією ж угодою, не містить (Закон України №1223-VII, 2014).

Лише 03.09.2019 р. група народних депутатів України зареєструвала законопроект №2038 «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо визнання депортованими громадян України, які у 1944-1951 роках були примусово переселені з території Польської Народної Республіки» (Проект Закону України №2038, 2019).

В ньому автори пропонують доповнити Закон України «Про відновлення прав осіб, депортованих за національною ознакою» статтею 7-1. В ній передбачено, що «держава гарантує особам, депортованим з території Польської Народної Республіки у період 1944-1951 років, право на відшкодування матеріальних та моральних збитків, завданих їм внаслідок депортації.

Матеріальні та моральні збитки, завдані внаслідок депортації особам, депортованим з території Польської Народної Республіки у період 1944-1951 років, підлягають відшкодуванню у розмірах та порядку, встановлених Кабінетом Міністрів України у вигляді щорічної разової матеріальної допомоги» (Проект Закону України №2038, 2019).

Але навіть такий розмитий за механізмом законопроект на сьогодні не прийнятий, що під час російської агресії зробити проблематично.

Враховуючи що подібних до скарги Броньовського наші громадяни в ЄСПЛ не подавали, слід очікувати, що реально говорити про міжнародно-правову відповідальність України частково як правонаступниці СРСР і УРСР.

Висновки. Наша держава має позитивний обов'язок вживати заходів для усунення наслідків порушень прав власності, навіть якщо ці порушення сталися в минулому столітті.

Вивчення і розв'язання правових проблем українських переселенців дозволяє не лише відновити історичну справедливість, але й підкреслити важливість міжнародних стандартів захисту прав людини в умовах воєнних конфліктів та територіальних змін, особливо в контексті сучасної російської агресії проти України, яка також супроводжується примусовими депортаціями.

Польща також має моральний та історичний обов'язок пам'ятати про переселення та їхні наслідки для українців. Розгляд питання компенсації є важливим, але йому має передувати ретельний правовий, економічний та соціальний аналіз. Рішення про потенційну компенсацію має бути добре продуманим та враховувати інтереси всіх сторін.

Бібліографічний список

- Грицак, Я.М., 2000. *Нарис історії України: Формування модерної української нації XIX-XX століть*. Київ. 450 с.
- Закон України Про відновлення прав осіб, депортованих за національною ознакою №1223-VII від 17.04.2014. *Верховна Рада України* [онлайн]. Доступно: <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1223-18#Text>>
- Кондрач, Я., 2009. Депортації українців із Ярослава 1944-46 років. *Ярославщина: історико-мемуарний зб.* Львів. Вип. 1 [онлайн]. Доступно: <<https://surl.li/rjnbxl>>
- Кульчицький, О.А., 2018. *Українська історія у документах: збірник матеріалів*. Львів. 280 с.
- Пашков, В.М., 2021. *Міжнародно-правовий статус переселенців: історичний та сучасний аспекти*. Київ. 380 с.
- Поліковська, Ю., 2010. Суд пам'яті: матеріальна складова. *Zaxid.net* [онлайн]. Доступно: <https://zaxid.net/sud_pamyati_materialna_skladova_n1100886>

- Проект Закону України про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо визнання депортованими громадян України, які у 1944-1951 роках були примусово переселені з території Польської Народної Республіки №2038 від 03.09.2019. *Верховна Рада України* [онлайн]. Доступно: <<https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/760>>
- Організація Об'єднаних Націй, 1945. Статут Організації Об'єднаних Націй. *Верховна Рада України* [онлайн]. Доступно: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_010#Text>
- Рада народних комісарів УРСР, 1944. Угода між Урядом Української Радянської Соціалістичної Республіки і Польським Комітетом Національного визволення про евакуацію українського населення з території Польщі і польських громадян з території УРСР від 09 верес. 1944р. *Верховна Рада України* [онлайн]. Доступно: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/616_065#Text>
- European Court of Human Rights, 2005. Case of Broniowski v. Poland. (Application no.31443/96) European Court of Human Rights [online] Available at: <<https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-70326%22%5D%7D>>
- Rzeczpospolita, 2011. *Wysiedleni z Podlasia walczą o odszkodowania/* [online] Available at: <<https://www.rp.pl/swiat/art6668961-wysiedleni-z-podlasia-walcza-o-odszkodowania>>
- Kancelaria Sejmu RP, 2005. USTAWA z dnia 8 lipca 2005 r. o realizacji prawa do rekompensaty z tytułu pozostawienia nieruchomości poza obecnymi granicami Rzeczypospolitej Polskiej [online] Available at: <<https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU20051691418>>

References

- European Court of Human Rights, 2005. Case of Broniowski v. Poland. (Application no.31443/96) European Court of Human Rights [online] Available at: <<https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-70326%22%5D%7D>>
- Hrytsak, Ya.M., 2000. *Narys istorii Ukrainy: Formuvannia modernoi ukrainskoi natsii XIX-XX stolit [A sketch of the history of Ukraine: The formation of the modern Ukrainian nation in the 19th and 20th centuries]*. Kyiv. 450 p. (in Ukrainian).
- Kondrach, Ya., 2009. Deportatsii ukraintsiw iz Yaroslava 1944-46 rokiv [Deportations of Ukrainians from Yaroslavl in 1944-46]. *Yaroslavshchyna: istoryko-memuarnyi zb.* Lviv. Vyp. 1 [online]. Available at: <<https://surl.li/rjnbxl>> (in Ukrainian).
- Kulchytskyi, O.A., 2018. *Ukrainska istoriia u dokumentakh: zbirnyk materialiv [Ukrainian history in documents: a collection of materials]*. Lviv. 280 p. (in Ukrainian).
- Pashkov, V.M., 2021. *Mizhnarodno-pravovyi status pereselentsiv: istorychnyi ta suchasnyi aspekty [International legal status of displaced persons: historical and contemporary aspects]*. Kyiv. 380 p.
- Polikovska, Yu., 2010. Sud pamiaty: materialna skladova [Court of Memory: Material Component] *Zaxid.net* [online]. Available at: <https://zaxid.net/sud_pamyati_materialna_skladova_n1100886/> (in Ukrainian).
- Proiekt Zakonu Ukrainy pro vnesennia zmin do deiakykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shchodo vyznannia deportovanymy hromadian Ukrainy, yaki u 1944-1951 rokakh buly prymusovo pereseleni z terytorii Polskoi Narodnoi Respubliki №2038 vid 03.09.2019 [Draft Law of Ukraine on Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine Regarding Recognition of Citizens of Ukraine as Deportees Who Were Forcibly Resettled from the Territory of the Polish People's Republic in 1944-1951 No. 2038 of 03.09.2019]. *Verkhovna Rada Ukrainy* [online]. Available at: <<https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/760>> (in Ukrainian).

- Orhanizatsiia Obiednanykh Natsii, 1945. Statut Orhanizatsii Obiednanykh Natsii [Charter of the United Nations] [online]. Available at: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_010#Text (in Ukrainian).
- Rada narodnykh komisariv URSR, 1944. Uhoda mizh Uriadom Ukrainskoi Radianskoi Sotsialistychnoi Respubliki i Polskym Komitetom Natsionalnoho vyzvolennia pro evakuatsiiu ukrainskoho naselennia z terytorii Polshchi i polskykh hromadian z terytorii URSR vid 09 veres. 1944r. [Agreement between the Government of the Ukrainian Soviet Socialist Republic and the Polish Committee of National Liberation on the evacuation of the Ukrainian population from the territory of Poland and Polish citizens from the territory of the Ukrainian SSR dated September 9, 1944.] [online]. Available at: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/616_065#Text (in Ukrainian).
- Kancelaria Sejmu RP, 2005. USTAWA z dnia 8 lipca 2005 r. o realizacji prawa do rekompensaty z tytułu pozostawienia nieruchomości poza obecnymi granicami Rzeczypospolitej Polskiej [online]. Available at: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU20051691418>
- Rzeczpospolita, 2011. *Wysiedleni z Podlasia walczą o odszkodowania*/ [online]. Available at: <https://www.rp.pl/swiat/art6668961-wysiedleni-z-podlasia-walcza-o-odszkodowania>
- Zakon Ukrainy Pro vidnovlennia prav osib, deportovanykh za natsionalnoiu oznakoiu №1223-VII vid 17.04.2014 [Law of Ukraine On the Renewal of the Rights of Persons Deported for National Identity No. 1223-VII of April 17, 2014] . *Verkhovna Rada Ukrainy* [online]. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1223-18#Text> (in Ukrainian).

Vyshkovska V.
Pikalyuk S.,
Ryazantsev O.

POLISH RESETTLERS: SOCIAL JUSTICE AND LAW

The article examines the historical and legal prerequisites for the mass deportation of Ukrainians from Poland to the Ukrainian SSR, and Poles from the Ukrainian SSR to Poland under the 1944 Agreement. The legal features and actual methods of implementing this Agreement, through which a mass violation of the rights of the displaced persons was carried out, are examined.

The authors provides a comparative characterization of Polish and Ukrainian legislation on compensation for losses and damages of IDPs.

Attempts to adequately protect violated property rights through the mechanism of the European Court of Human Rights are considered in detail.

Following the analysis, the author proposes to emphasize the partial international legal responsibility of Ukraine as the successor to the USSR and the Ukrainian SSR for international agreements and obligations of its predecessors.

Ukraine has a positive obligation to take measures to eliminate the consequences of violations of property rights, even if these violations occurred in the past.

Consideration of the issue of compensation for the losses of displaced persons, after a thorough legal, economic and social analysis, should also be carried out by Poland. The decision on potential compensation should be well thought out and take into account the interests of all parties.

Keywords: "evacuees", compensation, mass deportation, compensation mechanisms,

international legal mechanisms for property restitution, original owners, Polish Committee of National Liberation, Polish resettlers.

Стаття надійшла до редколегії 26.06.2025 р.

УДК 342.84 + 004.056 + 351.88(477)

В. О. Демиденко

ORCID: [0000-0001-6771-0080](https://orcid.org/0000-0001-6771-0080)

ВПРОВАДЖЕННЯ МІСЦЕВИХ Е-ВИБОРІВ В УКРАЇНІ: КРИТЕРІЇ КІБЕРСТІЙКОСТІ ТА ЗАХИСТУ ПЕРСОНАЛЬНИХ ДАНИХ НА ОСНОВІ МІЖНАРОДНИХ ТА ЄВРОПЕЙСЬКИХ СТАНДАРТИВ

Стаття присвячена дослідженню та обґрунтуванню механізму перспективного повоєнного поетапного запровадження електронного голосування в Україні на прикладі місцевих виборів. На основі аналізу міжнародних та європейських стандартів е-виборів визначено ключові принципи їх організації та проведення.

Проаналізовано глобальні тенденції, що зумовлюють невідворотність переходу до е-виборів в умовах цифрової революції, прискореного розвитку штучного інтелекту, технологій Big Data та розбудови дата-центрів. Підкреслено, що е-вибори мають широку географію впровадження в різних державах з різним ступенем успіху. Україна, як європейська держава, неминуче крокуватиме цим шляхом модернізації демократичних процесів.

Обґрунтовано, що процес запровадження е-виборів в Україні має відбуватися поетапно та мати вибірковий локальний характер. Доцільно його розпочинати саме з місцевих виборів. Такий підхід ґрунтується на принципі поступовості, закріпленому в Рекомендації CM/Rec(2017)5 Ради Європи, та підтверджений позитивним досвідом багатьох держав. Це надасть змогу реалістично оцінити потенціал системи е-виборів, протестувати її та забезпечити поступове формування суспільної довіри.

Особливу увагу приділено аналізу досвіду Швейцарії як моделі наслідування високих європейських стандартів. Доведено, що виявлені у 2019 році вразливості системи Swiss Post та подальша пауза у впровадженні не є ознакою провалу. А навпаки, це приклад практичного втілення ключових принципів е-виборів – прозорості, верифікованості, надійності, кіберстійкості та захисту персональних даних. Зроблено висновок, що тимчасова зупинка системи е-голосування у Швейцарії – це нова сходинка в підвищенні якості та стандартів е-виборів.

Пілотне запровадження місцевих е-виборів в окремих територіальних громадах є стратегічним імперативом для посилення легітимності муніципальної влади та формування цифрової основи ефективної повоєнної відбудови України. Місцеві е-вибори стануть інноваційним цифровим полігоном, що дозволить як розробити, так і перевірити безпрецедентний рівень кіберстійкості, протестувати виборчу систему в умовах системних кіберзагроз.

Ключові слова: місцеві вибори, е-вибори, міжнародні стандарти, європейські стандарти, кіберстійкість, захист персональних даних, муніципальне право.

DOI 10.34079/2518-1319 -2025-15-30-46-58

Постановка проблеми. Ми живемо у переломний складний час, сповнений глибоких змін. При цьому складність сьогодення пов'язана як із старими проблемами світу в частині протистояння між демократичними та авторитарними режимами, їх боротьбою за обмежені природні ресурси та зони впливу, так із новими цифровими можливостями людської цивілізації. Останні, пов'язані із широкомасштабним впровадженням у всі сфери організації і діяльності держави, суспільства, людини

штучного інтелекту, блокчейну, надшвидкісної обробки великих даних, високою перспективою управління різноманітними об'єктами та процесами на основі нейрочіпів, запровадженням інших інноваційних інформаційно-комунікаційних технологій. Все це вже сьогодні кардинально змінює існування людини, її потреби, запити, бажання, витрати (часові, фінансові, інтелектуальні, інформаційні, організаційні, матеріально-технічні, трудові та інші) на здобуття бажаного результату. З великою ймовірністю можна стверджувати про перспективну вагому модернізацію парадигми існуючих нині професій. Вже в недалекому майбутньому їх переважна більшість зникнуть, оскільки не будуть мати жодної потреби для людини, суспільства та держави. Адже рутинні, аналітичні та навіть творчі завдання будуть ефективно виконуватися різноманітними автоматизованими системами, людиноподібними роботами, що управлятимуться на основі штучного інтелекту.

Ми переконані, що штучний інтелект проникне в усі сфери життя настільки динамічно та фундаментально змінюючи соціальні та економічні структури, що вже в осяжній перспективі (3-5 років) людині буде складно уявити своє життя без нього. Наприклад, сьогодні в нашому швидкоплинному світі людині вже складно обійтися без таких звичних речей, як смартфон чи інтернет. Нині їх наявність у людини – це умова її нормального існування і розвитку.

Проте, попри бурхливий науково-технічний прогрес, ми бачимо, як деякі держави та їхні авторитарні лідери – воєнні злочинці – у тандемі з колишніми лідерами демократичного світу, що нині перебувають під впливом авторитарної ідеології та живуть у полоні негативного минулого, намагаються зупинити розвиток людства. Вони прагнуть звернути цивілізацію в епоху перманентних локальних збройних конфліктів, що загрожують перерости у третю світову війну та ядерний терор. Це веде до абсолютного руйнування міжнародного права й міжнародної безпеки, підриву євроатлантичної співпраці та глобальної міждержавної економічної взаємодії, з кінцевою метою встановлення домінування авторитаризму, антигуманізму, пропаганди, терору та війни.

На нашу думку, зупинити це сповзання світу від високих стандартів поваги до людини, її прав і свобод, демократії (іноді лише нормативних і доктринальних), як не парадоксально, може новітня цифрова революція та технологічне зростання демократичних держав. Ба навіть у розв'язаній росією агресивній загарбницькій війні Український народ здобуде перемогу завдяки цифровому технологічному домінуванню над ворогом.

Проте ця перемога буде сукупним результатом дії багатьох зовнішніх та внутрішніх факторів. А саме, до внутрішніх викликів належить зберегти демократичні підходи до управління державою як в нинішніх умовах правового режиму воєнного стану, так і що не менш важливо – не втратити державу як форпост світової демократії і після завершення війни. А це, нашу, думку, доволі складно.

За цих умов така форма прямої демократії як вибори (їх кристальна чесність, прозорість, об'єктивність та справедливість) набувають особливої ваги у сьогоднішньому світі, що нині все більше скочується до авторитаризму. З огляду на наведене, на наше переконання, на сьогодні перед науковцями, експертами, іт-фахівцями стоїть непросте завдання – вдихнути у процедури проведення виборчого процесу сучасні інформаційно-комунікаційні технології. Останні з одного боку, повинні спростити доступ електорату до них, зробити їх прозорішими і чеснішими, сприяти усуненню різноманітних схем фальсифікації результатів виборів, звести нанівець можливість маніпуляції активним та пасивним виборчим правом.

Видається, що цей шлях буде найоптимальніше починати саме з місцевих виборів.

Їх цифровізація покаже спочатку на локальному рівні слабкі і сильні сторони цього процесу, визначить напрями для вдосконалення, окреслить заходи, які конче необхідні для забезпечення високого рівня кіберстійкості та захисту персональних даних. Власне на основі отриманого досвіду з проведення місцевих е-виборів буде за можливе та доцільне локальну практику е-виборів вже переносити на загальнодержавний рівень, звичайно, з певними адаптаціями.

При цьому варто наголосити, що цей шлях цифровізації форм прямої демократії Українська держава та суспільство все одно буде змушене рано чи пізно пройти. Проте важливо, яка ціна буде заплачена за ймовірно допущені різноманітні помилки на цьому шляху. Якщо це прорахунки на місцевих е-виборах, то і ціна за них не буде настільки карколомною як, наприклад, на загальнодержавних виборах.

Водночас, важливо усвідомити, що різноманітні національні виборчі процеси не можуть залишатися осторонь загальноцивілізаційного цифрового зростання людини, суспільства та держави. Водночас, у процесі впровадження електронних виборів в Україні, темп виборчих реформ має бути підпорядкований мінімізації технологічних ризиків забезпечення кібербезпеки виборчих процедур та створенню надійного правового поля, що гарантує високий рівень довіри до результатів електронного волевиявлення.

Вказаного рівня безпеки можливо досягти лише завдяки вивченню вже сформованих міжнародних та європейських стандартів організації е-виборів, а також критичному аналізу позитивного та негативного досвіду їх реалізації у зарубіжних країнах. Саме такий підхід дозволить сформувати надійний фундамент для цифровізації виборчого процесу. Відтак, **мета цього дослідження полягає** у вивченні необхідності запровадження місцевих е-виборів за умови забезпечення високого рівня кібербезпеки виборчого процесу та захисту персональних даних як одного з напрямів зростання Української держави та суспільства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Варто наголосити, що проблематика прямої демократії та найбільше такої її форми як – вибори, була завжди популярна для науково-теоретичного дослідження. Проте розв'язана воєнними злочинцями у складі вищого військово-політичного керівництва московії агресивна загарбницька війна проти України та Українського народу з далекосяжними людоненависними планами проти європейської цивілізації до певної міри тимчасово змістила пріоритети наукової спільноти. Неможливість проведення виборів в умовах правового режиму воєнного стану призвело до зменшення активності досліджень та науково-експертного супроводу процесу вдосконалення вітчизняного виборчого законодавства. Проте цей процес, безумовно, не був зведений нанівець.

Попри загальне зниження активності, пов'язаної з воєнним станом, модернізація такої підгалузі конституційного права як – виборче право набуває нової актуальності. На наше переконання, акцент у наукових дослідженнях має зміститися в бік правових механізмів вдосконалення виборчого процесу після зменшення інтенсивності воєнної агресії та домінування невоєнної компоненти сучасної гібридної війни (посилення спроб політичної, економічної, інформаційно-психологічної, соціально-культурної та кібернетичної дестабілізації з боку росії). Такі науково-теоретичні напрацювання є критично важливим для відновлення вітчизняних демократичних процедур.

Водночас, варто наголосити, що низка цікавих досліджень в наведеному контексті з'явилась вже нині в Україні. Зокрема, можна згадати праці Гринюка Р.Ф. та Гуцуляка О.І. (Гринюк, Гуцуляк, 2023), Скрипнюка О.В. та Марцеляка О.В. (Скрипнюк, Марцеляк, 2025), Чорненького В.І. та Сподарика М.Б. (Чорненький, Сподарик, 2025), Юраха В.М. та Цехмістера Є.В. (Юрах, Цехмістер, 2024) та багато інших.

Проте, на нашу думку, з огляду на системну і комплексну цифровізацію суспільного життя та саме головне – його невідворотність, сучасний дискурс щодо реформування виборчої системи України має бути пріоритетно спрямований на перспективу впровадження електронних виборів (е-виборів). Ця необхідність обумовлена низкою стратегічних та оперативних факторів. Перш за все потребою максимально широкого залучення громадян України до волевиявлення. Особливо зважаючи, що досить значна їх кількість перебуває за кордоном внаслідок військової агресії. Впровадження е-виборів також забезпечить оперативність та гнучкість виборчого процесу, що є критично важливим для легітимізації влади в умовах кризових та постконфліктних викликів. А сучасних вітчизняних досліджень в цій царині дуже мало.

Виклад основного матеріалу цього дослідження ґрунтується на стратегічному баченні майбутнього України як успішної держави. Ми вважаємо, що реалізація цього бачення неможлива без поглиблення демократії та рішучої боротьби з корупцією. Ці процеси є взаємозалежними і нерозривно пов'язані між собою, як ключові чинники сталого розвитку держави. А це, в тому числі, передбачає інноваційну перебудову виборчого процесу. При цьому ми виходимо з того, що поряд із європейською інтеграцією та зміцненням архітектури національної безпеки, ключовою умовою стійкості держави є розвиток демократичних інститутів через запровадження сучасних цифрових інформаційно-комунікаційних технологій.

У цьому контексті, перспективний розвиток демократії в Україні нерозривно пов'язаний з впровадженням електронних виборів. Проте, розпочати цей процес доцільно саме з місцевих е-виборів, щоб максимально відпрацювати усі можливі теоретичні та практичні слабкі сторони е-виборчої системи. Особливу увагу при цьому необхідно акцентувати на ключових аспектах: забезпеченні високого рівня кібербезпеки виборчих процедур та захисту персональних даних, що вимагає попереднього аналізу та адаптації міжнародних та європейських стандартів організації та проведення е-виборів.

Ми вважаємо, що світле майбутнє Української держави беззаперечно пов'язано з: а) інтеграцією до ЄС; б) заснуванням європейського оборонного блоку, де ключове місце буде посідати саме Україна з огляду на її географічне положення, унікальний військовий досвід та вміння протистояти повномасштабній агресії з боку новітніх "гітлерів" та "бен ладенів", що робить її невід'ємним елементом архітектури європейської безпеки; в) розвитком демократії на основі запровадження сучасних цифрових інформаційно-комунікаційних технологій. Адже іншого успішного шляху для України не існує. Більше того, консолідація зусиль ЄС та України в досягненні цих цілей стане спільною історією успіху, що закладе міцний фундамент для сталого зростання та процвітання на десятиліття вперед.

Водночас одним із ключових напрямів розвитку електронної демократії в Україні є електронні вибори, стосовно яких в низці держав-учасниць ЄС є унікальний досвід. Ми вважаємо, що необхідність вивчення передового досвіду організації і проведення е-виборів в ЄС та інших зарубіжних країнах та адаптація його до реалій України є доволі гострою.

При цьому до уваги доцільно взяти ймовірні суттєві проблеми в перспективній повоєнній реалізації виборчого права в Україні у зв'язку: а) перебуванням досить значної кількості громадян України за кордоном та їх фактичної неможливості з різних причин об'єктивного і суб'єктивного характеру взяти участь у загальнодержавному або місцевому виборчому процесі; б) наявністю значної кількості внутрішньо переміщених осіб та певними труднощами в реалізації ними виборчого права; в) мобілізацією значної кількості громадян України та певними проблемами у зв'язку з нагальною необхідністю

поєднання захисту Української держави, її народу та участю у виборчому процесі. Власне, за умови багатонадійної відсутності в національному правовому полі інституту е-виборів є всі підстави вважати, що наведені вище категорії громадян України не зможуть повноцінно взяти участь у виборах.

Крім того, запровадження е-виборів в Україні беззаперечно збільшить виборчу активність не лише згаданих категорій громадян, а насамперед молоді. Саме молодь, завдяки своєму віку та прагненню до оновлених підходів, активно використовує доступні цифрові сервіси електронного врядування у повсякденному житті, що сприятиме їхній більшій залученості до виборчого процесу.

Наведені положення вже підтвердив досвід зарубіжних країн з проведення е-виборів. Зокрема, першою державою світу, що зголосилася запровадити е-вибори була Естонія. В 2005 році в цій країні були проведені перші місцеві е-вибори, а в 2007 року – перші парламентські е-вибори. Місцеві е-вибори 2005 року продемонстрували, що в них взяло участь 47,4 % виборців. Вказані е-вибори найбільше активізували вікову групу виборців від 25 до 34 років (Statistics about Internet voting in Estonia). В основі системи е-виборів в Естонії лежить використання ID-картки з чіпом у поєднанні з кваліфікованим електронним підписом. Ця технологія дозволяє громадянам безпечно та ідентифіковано голосувати онлайн, забезпечуючи цілісність та конфіденційність виборчого процесу.

Як наслідок, досвід проведення е-виборів в Естонії в цілому продемонстрував ефективність та надійність системи онлайн-голосування, прозорість, доступність та безпечність. Ключова особливість е-виборів в Естонії полягає в можливості змінити свій голос до дня виборів, що забезпечує гнучкість для виборців. Серед основних переваг цієї системи варто виділити її простоту для громадян, низькі витрати на організацію та проведення, а також високий рівень довіри населення. Як наслідок, електронне голосування в Естонії досить активно застосовується. В цьому зв'язку можна згадати е-вибори до Європейського парламенту в 2009, 2014 та 2024 роках, місцеві е-вибори у 2009 та 2013 роках, а також е-вибори до парламенту Естонії в 2011 та 2023 роках.

При цьому в 2023 році, на парламентських виборах, вперше в історії Естонії, онлайн проголосувало понад 50% виборців (Офіційний сайт Виборчої комісії Естонії з детальною інформацією про i-voting). Проте на е-виборах до Європейського парламенту в 2024 році частка інтернет-голосів склала 41.7% від загальної кількості голосів. Це зниження порівняно з максимумом у 50% у 2023 році (вибори до місцевого парламенту) (Shymaa, с. 2). Водночас у виборах до парламенту Естонії 2015 року громадяни Естонії голосували з 116 різних країн світу за допомогою саме інтернет-голосування (SCOOP4C Pilot Project. Estonian Internet voting).

Разом з тим е-голосування зазнало значної дифузії в Естонії. Якщо на перших виборах е-виборці були переважно молодими, технічно грамотними та етнічними естонцями, то з часом ці відмінності зменшилися. Зараз е-виборці за їх соціально-економічними характеристиками практично не відрізняються від тих, хто голосує паперовими бюлетенями (Mihkel Solvak, Kristjan Vassil, 2016 с. 67).

Позитивний досвід Естонії в системному проведенні е-виборів, звичайно потребує комплексного вивчення та визначення ключових чинників, які сприяли досягнення вказаного позитивного результату. На наш погляд, до них можна віднести:

- 1) наявність в Естонії стійкого бачення щодо необхідності цифровізації як державного, так і приватного сектору та його активне поетапне втілення, починаючи з 2001 року. Варто відзначити ефективні урядові ІТ-програми в Естонії на основі добре функціонуючої співпраці між державним та приватним секторами. Державний сектор послідовно відіграв роль ініціатора та промоутера різних ініціатив в сфері електронних

послуг. Це послужило своєрідною основою для проведення перших місцевих е-виборів в 2005 році;

2) наявність розвинутої цифрової інфраструктури. Естонія інвестувала значні кошти та зусилля у створення всеосяжної цифрової інфраструктури, включаючи широкопasmовий доступ до інтернету а також центральну платформу обміну даними X-Road (e-Estonia. X-Road) яка дозволяє різним реєстрам безпечно обмінюватися інформацією. Запровадження з 2002 року e-ID карток, що надали можливість надійної ідентифікації громадян онлайн і дозволили використовувати кваліфікований електронний підпис. Це обумовило широке використання електронних транзакцій серед громадян (банківські операції, сплата податків, отримання рецептів, реєстрація автомобілів тощо) створили технічну та соціальну основу для інтернет-голосування. Система е-вибори інтегрується з різними цифровими платформами, такими як Mobile-ID (ідентифікація та підпис за допомогою SIM-картки на мобільному телефоні) та Smart-ID (додаток для смартфона, що забезпечує ідентифікацію та підпис);

3) спостерігається перманентна еволюція системи IVXV (естонська система е-голосування – Internet Voting eXpress Vote). Її основний дизайн заснований на платформі 2017 року є результатом тривалої еволюції з 2005 року, включаючи додавання важливих функцій, таких як – верифікація голосів виборцями (з 2013 року у виборця є можливість перевірити, чи його електронний голос був успішно зареєстрований і чи він відповідає його вибору) та механізми для забезпечення конфіденційності на основі використання сучасних криптографічних методів (таких як гомоморфне шифрування та інших). Система IVXV використовувалася на виборах до Європарламенту у 2024 році, де було застосовано версію IVXV 1.9.10-EP2024 (Shymaa)⁰;

4) динамічний та адаптивний підхід до кібербезпеки та надійності електронної виборчої системи. Зокрема, особливий акцент на усунення технічних проблем та вразливостей системи е-виборів. На е-виборах, проведених до 2023 р., були виявлені та виправлені вразливості, пов'язані з перевіркою зашифрованих голосів (верифікацією) та із цілісністю даних під час обробки голосів (гарантування, що голоси не будуть несанкціоновано змінені, видалені чи додані на жодному етапі обробки – від моменту відправки голосу до його підрахунку);

5) партнерство з відомими технологічними компаніями: Cybernetica та Smartmatic, що забезпечують експертно-технічне забезпечення. Нагадаємо Cybernetica – це естонська компанія, яка відіграє ключову роль у розробці та забезпеченні безпеки багатьох електронних рішень Естонії, включаючи й систему електронного голосування (Офіційний сайт Cybernetica, 0 Kristjan Krips). В свою чергу, Smartmatic – це міжнародна компанія, відома своїми технологіями голосування та виборчими рішеннями по всьому світу (Офіційний сайт Smartmatic). Зокрема, Smartmatic відома своїми рішеннями в сфері е-виборів щодо: а) технології консолідації та передачі результатів, а також перевірки особи виборця в Гондурасі (березень 2025р.); б) пристроїв для маркування бюлетенів VSAP у Лос-Анджелесі (листопад 2024 р.); в) використання оптичних сканерів та електронних книг для голосування на парламентських виборах в Грузії (жовтень 2024 р.); г) участь у модернізації виборів в Австралії, Болгарії, та Албанії (січень-травень 2023 р.) та багато інших цифрових досягнень (Our History)⁰.

6) реагування на дослідження та критику е-виборів в Естонії. Зокрема, ОБСЄ/БДПЛ (Бюро демократичних інститутів і прав людини) регулярно проводить місії зі спостереження за е-виборами в Естонії, і в їхніх фінальних звітах часто містяться розділи, присвячені електронному голосуванню, з висновками та рекомендаціями. Наприклад, остаточному звіті експертної групи щодо парламентських виборів в Естонії 2023 року запропоновано 16 рекомендацій щодо наближення е-виборів в Естонії до

зобов'язань ОБСЄ та інших міжнародних стандартів демократичних виборів (Estonia 2023) Офіційні представники Естонії, зокрема керівник Державної виборчої служби Арне Койтмяе, заявляли, що декілька з цих рекомендацій вже були враховані. Проте окремі дослідження, присвячені критичному аналізу рекомендацій ОБСЄ/БДПІЛ щодо естонського інтернет-голосування, вказують на те, що не всі рекомендації взагалі можуть бути виконані або їхнє виконання вимагає нетривіальних компромісів, що потенційно може послабити систему е-виборів в інших аспектах (Jan Willemson Recommendations to OSCE/ODIHR).

В цілому, варто констатувати значний успіх практики проведення е-виборів в Естонії. На наше переконання, таке прогресивне зростання е-виборів в цій державі обумовлене такими факторами як доступністю та інклюзивністю процедури е-голосування на виборах; низькими витратами та відповідно значною ефективністю е-виборів (вагомою економією різноманітних ресурсів); високим рівнем довіри виборців до е-виборів, її непохитністю та послідовним зростанням крізь призму перманентного вдосконалення процедури організації і проведення е-виборів, підвищення рівня кібербезпеки е-голосування тощо.

З огляду на ці та низку інших аргументів наведених вище, на нашу думку, в Україні повоєнні місцеві вибори доцільно проводити на основі е-голосування в тестовому режимі. Це забезпечить можливість виявити особливості реалізації е-виборів в Україні, їх сильні та слабкі сторони, напрацювати алгоритми подолання недоліків з метою послідуного поширення вказаної практики на загальнодержавні вибори.

Звичайно, передувати впровадженню місцевих е-виборів в Україні має глибоке вивчення досвіду (позитивного та головне – негативного) з означеного питання в зарубіжних країнах. В цьому зв'язку варто звернути увагу на значний доробок Швейцарії, яка тестує е-голосування на виборах починаючи з 2004 року. Як зазначено на офіційному сайті Федеральної канцелярії, яка відповідає за організацію федеральних виборів та референдумів, інтернет-голосування проводилось в 15 кантонах Швейцарії в понад 300 електоральних випробуваннях (Офіційний сайт Федеральної канцелярії Швейцарії).

Проте у 2019 році системи е-голосування, розроблені кантоном Женева та Swiss Post, були призупинені через проблеми з безпекою. Після цього Конфедерація на основі отриманого досвіду перезапустила перероблену версію випробувань електронного голосування у грудні 2020 року (Andrew Appel, 2022; Andrew Appel, 2023). Це також обумовило доопрацювання Постанови Федеральної канцелярії про електронне голосування (Federal Chancellery Ordinance on Electronic Voting) (Federal Chancellery Ordinance on Electronic Voting).

Федеральна рада Швейцарії надала кантонам Базель-Штадт, Санкт-Галлен, Тургау та Граубюнден початкові ліцензії для випробувань онлайн-голосування на федеральних голосуваннях в 2025-2026 роках (E-voting Online voting and elections).

У цілому варто зауважити, досвід Швейцарії в організації і проведення голосування вказує на те, що запровадження е-виборів передбачає перманентну увагу до забезпечення безпеки електронного голосування. І лише за цієї умови можна сподіватися на успіх е-голосування.

Доцільно згадати, що Швейцарія стала однією з перших держав, яка офіційно відкрила вихідний код своїх електронних виборчих систем для зовнішнього аналізу. Зокрема, у 2019 році Федеральна канцелярія разом із компанією Swiss Post запустила міжнародну програму публічного тестування на проникнення (Public Intrusion Test). Участь була відкрита для всіх бажаних, зокрема і «етичних хакерів» з усього світу, які могли отримати винагороду за знайдені вади. Ардіта Дріза Маурер (Цюрихський

університет) зауважує, що тестувальники швейцарської е-виборчої системи виявили критичні помилки у вихідному кодї як індивідуальної, так і універсальної перевіреності (Driza Maurer, 2019, с. 84). При цьому, під індивідуальною перевіреністю розуміється властивість е-виборчої системи гарантувати, що голос виборця був правильно зарахований системою. Саме так, як його виборець подав. В свою чергу, універсальна перевіреність – це властивість е-виборчої системи гарантувати, що всі подані е-голоси були правильно підраховані у фінальному результаті та ніхто не міг додати, видалити чи змінити голоси в електронній скриньці окрім самого виборця.

Досвід Швейцарії фактично демонструє практичну реалізацію принципів електронного голосування закріплених в Рекомендаціях Ради Європи CM/Rec(2017)5 щодо стандартів е-виборів (Council of Europe, Committee of Ministers. 2017, Камінська, 2022). Зокрема, в Рекомендаціях CM/Rec(2017)5 встановлено такі ключові принципи електронного голосування: безпека, надійність, транспарентність, верифікованість, доступність та громадська довіра.

Рекомендація CM/Rec(2017)5 вимагає максимальної транспарентності та відкритості електронної виборчої системи для незалежного аудиту. Доцільно зауважити, що Швейцарія продемонструвала це на практиці. Зокрема, Swiss Post оприлюднила вихідний код вказаної е-системи в 2019 році та дозволила експертам оперативно виявити критичні вразливості.

Також Рекомендація CM/Rec(2017)5 вимагає від систем електронного голосування забезпечити універсальну та індивідуальну верифікованість. Критика системи Swiss Post в 2019 році стосувалася саме того, що вона не забезпечувала повної універсальної верифікованості. Адже було встановлено, що е-голос виборця потенційно можна змінити без встановлення ініціатора таких змін. Цей інцидент змусив Швейцарію зобов'язати Swiss Post переробити криптографію та впровадити протоколи, які фіксують суб'єкта будь-якої зміни в системі. Наприклад, стосовно спроби втручання або зміни результатів голосування. Таким чином, швейцарський досвід наочно демонструє, що універсальна та індивідуальна верифікованість є фундаментальною передумовою для електронного голосування. Невідповідність цій ключовій вимозі CM/Rec(2017)5 автоматично нівелює е-голосування.

У свою чергу, Рекомендація CM/Rec(2017)5 чітко встановлює, що система електронного голосування має гарантувати цілісність голосу та бути стійкою до атак. Однак, під час публічного тестування на проникнення до е-виборчої системи у Швейцарії було виявлено механізм потенційної маніпуляції результатами як індивідуального, так і загального характеру. Реакція Федеральної канцелярії Швейцарії була негайною — експлуатацію системи призупинили. Це повністю відповідає Рекомендації CM/Rec(2017)5. При виявленні критичних вразливостей е-виборчої система не може використовуватися на виборах.

Четвертий ключовий принцип Рекомендації CM/Rec(2017)5 вимагає поступового та поетапного розгортання систем електронного голосування. Рада Європи закликає починати з тестового режиму та обмежувати кількість виборців на початковому етапі. Швейцарія реалізувала цей підхід на практиці. Зокрема, в 2004 року система е-голосування застосовувалася не на всій території країни, а лише в окремих кантонах. Загалом в Швейцарії було проведено понад 300 електоральних випробувань, що повністю відповідає рекомендаційній моделі Ради Європи щодо пілотних проєктів. Таким чином, Швейцарія фактично реалізувала підхід поетапного впровадження, передбачений стандартами Ради Європи.

На наше переконання, зважаючи на принципи Рекомендації CM/Rec(2017)5 та беручи досвід Швейцарії, в Україні запровадження е-виборів також має носити

вибірковий локальний характер. Адаже впровадження системи спочатку на місцевому рівні дасть змогу реально оцінити потенціал електронного голосування та, забезпечивши його прозорість, прозорість і надійність, масштабувати систему до загальнодержавного характеру.

Варто зауважити, що Рекомендація CM/Rec(2017)5 наголошує на критичній необхідності залучення громадськості, експертів та спостерігачів для забезпечення суспільної довіри до електронних виборів. Швейцарія стала однією з перших країн, яка реалізувала цей стандарт на практиці. Адаже в Швейцарії були запроваджені публічні тестування на стійкість та проведено низку заходів з міжнародного аудиту електронної виборчої системи (Implementing a public security scrutiny of an online voting system). Крім того, обговорення питань е-голосування відбувалося відкрито як у парламенті, так і в кантональних урядах. Ці практики вагомо посилили громадську довіру до е-виборів та стали прямою імплементацією стандартів Ради Європи щодо електронного голосування.

Висновки. В умовах сьогодишньої цифрової революції, прискороного розвитку штучного інтелекту, поширенні технологій надшвидкісної обробки великих даних (Big Data) та розбудови дата-центрів, методи проведення виборів не можуть залишатися незмінними. На цьому тлі е-вибори набувають все більшого і більшого розповсюдження у світі, перетворюючись на невід'ємну частину модернізації демократичних процесів. Про це свідчить широка географія запровадження е-виборів. В окремих випадках, це доволі успішні практики, як наприклад, в Естонії. Іноді досить складні кейси. Як, до прикладу, в США, Південній Кореї, Франції, Німеччині тощо.

Незважаючи на складність та наявні виклики, пов'язані з безпекою і довірою, на наше переконання, людство невідворотно крокуватиме цим шляхом модернізації виборчого процесу. Враховуючи глобальні цифрові тренди, Україна як європейська держава також в майбутньому неминуче приєднається до цього процесу запровадження електронного голосування. При цьому, зважаючи на принципи Рекомендації Ради Європи CM/Rec(2017)5 щодо поетапності та обмеженого розгортання, процес запровадження е-виборів в Україні варто буде розпочинати саме з місцевих виборів. Це надасть змогу реалістично оцінити потенціал електронного голосування, протестувати його на менш критичному рівні та забезпечити поступове формування суспільної довіри і перспективне успішне поширення позитивної практики на загальнодержавний рівень.

Водночас досвід запровадження е-виборів у багатьох державах переконливо засвідчує необхідність дотримання міжнародних та європейських стандартів е-виборів. Зокрема, швейцарський досвід е-виборів, пов'язаний із виявленими вразливостями е-голосування системи Swiss Post під час публічного аудиту безпеки (Public Security Scrutiny) та подальша пауза у впровадженні вказаної системи, на нашу думку, не є ознакою провалу. Ба більше, навпаки, це є прикладом практичного застосування ключових принципів міжнародних стандартів е-виборів – прозорості, верифікованості, надійності, кіберстійкості та захисту персональних даних. Таким чином, тимчасова зупинка системи е-голосування у Швейцарії – це не негативний результат. Це нова сходинка в підвищенні якості та стандартів е-виборів. Вона демонструє наслідування високих міжнародних вимог та готовність політичної системи і суспільства до відкритого обговорення проблем в організації та проведенні е-виборів та їх усунення.

Бібліографічний список

Andrew Appel How the Swiss Post E-voting system addresses client-side vulnerabilities. 2022. June 29. [онлайн]. Доступно: <<https://blog.citp.princeton.edu/2022/06/29/how-the-swiss-post-e-voting-system-addresses-client-side-vulnerabilities/>>

- Andrew Appel Switzerland's e-voting system has predictable implementation blunder. 2023. October 6. [онлайн]. Доступно: <<https://blog.citp.princeton.edu/2023/10/06/switzerlands-e-voting-system-has-predictable-implementation-blunder/>>
- Council of Europe, Committee of Ministers. 2017. CM/Rec(2017)5 of the Committee of Ministers to member States on the standards for e-voting. Strasbourg: Council of Europe. [онлайн]. Доступно: <<https://rm.coe.int/0900001680726f6f>>
- Driza Maurer The Swiss Post/Scytl Transparency Exercise and Its Possible Impact on Internet Voting Regulation. In R. Krimmer, M. Volkamer, & B. Beckert (Eds.), *Electronic Voting: 4th International Joint Conference, E-Vote-ID 2019, Proceedings (Lecture Notes in Computer Science, Vol. 11759)*. Springer. DOI https://doi.org/10.1007/978-3-030-30625-0_6
- e-Estonia. X-Road – interoperability services [онлайн]. Доступно: <<https://e-estonia.com/solutions/interoperability-services/x-road/>>
- Estonia 2023 parliamentary elections: ODIHR election expert team final report. URL: <https://www.osce.org/odihr/elections/estonia/551251>
- E-voting Online voting and elections. [онлайн]. Доступно: <https://digital-solutions.post.ch/en/e-government/digitization-solutions/e-voting/success-through-cooperation>
- Federal Chancellery Ordinance on Electronic Voting (OEV) of 25 May 2022. [онлайн]. Доступно: <https://www.fedlex.admin.ch/eli/cc/2022/336/en>
- Implementing a public security scrutiny of an online voting system: the Swiss experience : Conference Paper. E-Vote-ID 2019, St. Pölten/Regensburg, October 2019 / J. Puggalij [et al.]. [онлайн]. Доступно: https://www.researchgate.net/publication/356289267_Implementing_a_public_security_scrutiny_of_an_online_voting_system_the_Swiss_experience
- Jan Willemson Recommendations to OSCE/ODIHR (on how to give better recommendations for Internet voting). 2025. DOI: [10.48550/arXiv.2502.06385](https://doi.org/10.48550/arXiv.2502.06385)
- Kristjan Krips, Ivo Kubjas and Jan Willemson An Internet Voting Protocol with Distributed Verification Receipt Generation. [онлайн]. Доступно: <https://research.cyber.ee/~janwil/publ/utahvoting.pdf>
- Mihkel Solvak, Kristjan Vassil E-voting in Estonia: Technological Diffusion and Other Developments Over Ten Years (2005 - 2015). Johan Skytte Institute of Political Studies University of Tartu in cooperation with Estonian National Electoral Committee. 2016. P. 225 [онлайн]. Доступно: <https://www.digar.ee/arhiiv/en/books/62510>
- Our History: Smartmatic has pioneered many innovations that are now essential to election technology. Explore our timeline to discover key milestones in our journey. [онлайн]. Доступно: <https://www.smartmatic.com/about/our-history/>
- SCOOP4C Pilot Project. Estonian Internet voting [онлайн]. Доступно: <https://scoop4c.eu/cases/estonian-internet-voting>
- Shymaa M. Arafat On the Estonian Internet Voting System, IVXV, SoK and Suggestions. [онлайн]. Доступно: <https://ia.cr/2025/506>
- Statistics about Internet voting in Estonia [онлайн]. Доступно: <https://www.valimised.ee/en/archive/statistics-about-internet-voting-estonia>
- Гринюк Р.Ф., Гуцуляк О.І. Вибори в умовах воєнного стану: Конституція, законодавство, реальність. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. 2023. Серія ПРАВО, 80, с. 113-123. DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.80.116>

- Камінська Н.В. Розвиток європейського виборчого і референдного права ScienceRise: Juridical Science, 2022, №3(21). С. 4–9. <https://doi.org/10.15587/2523-4153.2022.265570>
- Офіційний сайт Cybernetica. URL: <https://cyber.ee/>
- Офіційний сайт Smartmatic. URL: <https://www.smartmatic.com/>
- Офіційний сайт Виборчої комісії Естонії з детальною інформацією про i-voting [онлайн].
Доступно: <https://www.valimised.ee/en/internet-voting/more-about-i-voting/introduction-i-voting>
- Офіційний сайт Федеральної канцелярії Швейцарії. [онлайн]. Доступно: <https://www.bk.admin.ch/bk/en/home/politische-rechte/e-voting.html>
- Скрипнюк О.В., Марцеляк О.В. Сучасні проблеми виборчого процесу в Україні: кореляція з міжнародними стандартами та виклики повоєнного часу. Аналітично-порівняльне правознавство. 2025. № 4. С. 249-258. DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.141>
- Чорненький В.І., Сподарик М.Б. Пропорційна виборча система на парламентських виборах: до питання про відкриті та закриті виборчі списки у світлі європейського досвіду. Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. 2025. Серія ПРАВО. Випуск 90: частина 5. С. 261-272. DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.5.33>
- Юрах В.М., Цехмістер Є.В. Особливості функціонування виборчої системи України в умовах воєнного стану. Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. 2024. Серія ПРАВО. Випуск 86: частина 4. С. 173-178. DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.1.4.28>

References

- Andrew Appel How the Swiss Post E-voting system addresses client-side vulnerabilities. 2022. June 29. [onlain]. Dostupno: <https://blog.citp.princeton.edu/2022/06/29/how-the-swiss-post-e-voting-system-addresses-client-side-vulnerabilities/>
- Andrew Appel Switzerland's e-voting system has predictable implementation blunder. 2023. October 6. [onlain]. Dostupno: <https://blog.citp.princeton.edu/2023/10/06/switzerlands-e-voting-system-has-predictable-implementation-blunder/>
- Chornenkyi V.I., Spodaryk M.B. Proportsiina vyborcha systema na parlamentskykh vyborakh: do pytannia pro vidkryti ta zakryti vyborchi spysky u svitli yevropeiskoho dosvidu. Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho Natsionalnoho Universytetu. 2025. Seriiia PRAVO. Vyp. 90: chastyina 5. S. 261-272. DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.5.33>
- Council of Europe, Committee of Ministers. 2017. CM/Rec(2017)5 of the Committee of Ministers to member States on the standards for e-voting. Strasbourg: Council of Europe. [onlain]. Dostupno: <https://rm.coe.int/0900001680726f6f>
- Driza Maurer The Swiss Post/Scytl Transparency Exercise and Its Possible Impact on Internet Voting Regulation. In R. Krimmer, M. Volkamer, & B. Beckert (Eds.), Electronic Voting: 4th International Joint Conference, E-Vote-ID 2019, Proceedings (Lecture Notes in Computer Science, Vol. 11759). Springer. DOI https://doi.org/10.1007/978-3-030-30625-0_6
- e-Estonia. X-Road – interoperability services [onlain]. Dostupno: <https://e-estonia.com/solutions/interoperability-services/x-road/>.
- Estonia 2023 parliamentary elections: ODIHR election expert team final report. [onlain]. Dostupno: <https://www.osce.org/odihr/elections/estonia/551251>
- E-voting Online voting and elections. [onlain]. Dostupno: <https://digital-solutions.post.ch/en/e-government/digitization-solutions/e-voting/success-through->

- [cooperation](#)
- Federal Chancellery Ordinance on Electronic Voting (OEV) of 25 May 2022. [online].
Dostupno: <https://www.fedlex.admin.ch/eli/cc/2022/336/en>
- Hryniuk R.F., Hutsuliak O.I. Vybory v umovakh voiennoho stanu: Konstytutsiia, zakonodavstvo, realnist. Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho Natsionalnoho Universytetu. 2023. Serii PRAVO. Vyp. 80. S. 113-123. DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.80.1.16>
- Iurakh V.M., Tsekhmister Ye.V. Osoblyvosti funktsionuvannia vyborchoi systemy Ukrainy v umovakh voiennoho stanu. Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho Natsionalnoho Universytetu. 2024. Serii PRAVO. Vypusk 86: chastyna 4. S. 173-178. DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.1.4.28>
- Jan Willemson Recommendations to OSCE/ODIHR (on how to give better recommendations for Internet voting). 2025. DOI:10.48550/arXiv.2502.06385
- Kaminska N.V. Rozvytok yevropeiskoho vyborchoho i referendnoho prava ScienceRise: Juridical Science, 2022, №3(21). S. 4–9. <https://doi.org/10.15587/2523-4153.2022.265570> Implementing a public security scrutiny of an online voting system: the Swiss experience : Conference Paper. E-Vote-ID 2019, St. Pölten/Regensburg, October 2019 / J. Puggalij [et al.]. [online]. Dostupno: https://www.researchgate.net/publication/356289267_Implementing_a_public_security_scrutiny_of_an_online_voting_system_the_Swiss_experience
- Kristjan Krips, Ivo Kubjas and Jan Willemson An Internet Voting Protocol with Distributed Verification Receipt Generation. [online]. Dostupno: <https://research.cyber.ee/~janwil/publ/utahvoting.pdf>
- Mihkel Solvak, Kristjan Vassil E-voting in Estonia: Technological Diffusion and Other Developments Over Ten Years (2005 - 2015). Johan Skytte Institute of Political Studies University of Tartu in cooperation with Estonian National Electoral Committee. 2016. R. 225. [online]. Dostupno: <https://www.digar.ee/arhiiv/en/books/62510>
- Ofitsiyni sait Cybernetica. [online]. Dostupno: <https://cyber.ee/>
- Ofitsiyni sait Federalnoi kantseliarii Shveitsarii. [online]. Dostupno: <https://www.bk.admin.ch/bk/en/home/politische-rechte/e-voting.html>
- Ofitsiyni sait Smartmatic. [online]. Dostupno: <https://www.smartmatic.com/>
- Ofitsiyni sait Vyborchoi komisii Estonii z detalnoi informatsiieiu pro i-voting. [online]. Dostupno: <https://www.valimised.ee/en/internet-voting/more-about-i-voting/introduction-i-voting>
- Our History: Smartmatic has pioneered many innovations that are now essential to election technology. Explore our timeline to discover key milestones in our journey. [online]. Dostupno: <https://www.smartmatic.com/about/our-history/>
- SCOOP4C Pilot Project. Estonian Internet voting. [online]. Dostupno: <https://scoop4c.eu/cases/estonian-internet-voting>
- Shymaa M. Arafat On the Estonian Internet Voting System, IVXV, SoK and Suggestions. [online]. Dostupno: <https://ia.cr/2025/506>
- Skrypniuk O.V., Martseliak O.V. Suchasni problemy vyborchoho protsesu v Ukraini: koreliatsiia z mizhnarodnymy standartamy ta vyklyky povoiennoho chasu. Analychno-porivnialne pravoznavstvo. 2025. № 4. S. 249-258. DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.1.41>
- Statistics about Internet voting in Estonia. [online]. Dostupno: <https://www.valimised.ee/en/archive/statistics-about-internet-voting-estonia>

Demydenko V.

**IMPLEMENTATION OF LOCAL E-ELECTIONS IN UKRAINE: CRITERIA FOR
CYBER RESILIENCE AND PROTECTION OF PERSONAL DATA BASED ON
INTERNATIONAL AND EUROPEAN STANDARDS**

Abstract. The article is devoted to the study and substantiation of the mechanism of the prospective post-war phased introduction of electronic voting in Ukraine using the example of local elections. Based on the analysis of international and European standards of e-elections, the key principles of their organization and conduct are determined.

The global trends that lead to the inevitability of the transition to e-elections in the context of the digital revolution, the accelerated development of artificial intelligence, Big Data technologies and the development of data centers are analyzed. It is emphasized that e-elections have a wide geography of implementation in different states with varying degrees of success. Ukraine, as a European state, will inevitably take this path of modernization of democratic processes.

It is substantiated that the process of introducing e-elections in Ukraine should take place in stages and have a selective local character. It is appropriate to start it with local elections. This approach is based on the principle of gradualism, enshrined in Recommendation CM/Rec(2017)5 of the Council of Europe, and confirmed by the positive experience of many states. This will make it possible to realistically assess the potential of the e-election system, test it and ensure the gradual formation of public trust.

Special attention is paid to the analysis of the experience of Switzerland as a model of imitation of high European standards. It has been proven that the vulnerabilities of the Swiss Post system discovered in 2019 and the subsequent pause in implementation are not a sign of failure. On the contrary, it is an example of the practical implementation of the key principles of e-elections - transparency, verification, reliability, cyber resistance and protection of personal data. It was concluded that the temporary suspension of the e-voting system in Switzerland is a new step in improving the quality and standards of e-elections.

The pilot introduction of local e-elections in certain territorial communities is a strategic imperative for strengthening the legitimacy of municipal authorities and forming a digital basis for the effective post-war reconstruction of Ukraine. Local e-elections will become an innovative digital training ground, which will allow to develop and test an unprecedented level of cyber resistance, and to test the electoral system in conditions of systemic cyber threats.

Keywords: local elections, e-elections, international standards, European standards, cyber resilience, personal data protection, municipal law.

Стаття надійшла до редколегії 01.11.2025 р.

УДК 343.13

Т. Є. Дунаєва

ORCID: /0000-00033710-1318

ОСНОВНІ ВЕКТОРИ КРИМІНАЛЬНОЇ ПРОЦЕСУАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ ЯК ЧИННИКИ, ЩО ВПЛИВАЮТЬ НА ПРІОРИТЕЗАЦІЮ¹

У статті досліджено вектори кримінальної процесуальної політики як чинники, що впливають на пріоритезацію. На сучасному етапі розвитку держави перед правоохоронними органами постає питання про вектори кримінальної процесуальної політики, застосування великих даних, систем штучного інтелекту та інформаційно-комунікаційних та цифрових технологій з метою отримання інформації, пріоритезацію підвищення якості кримінального судочинства. Особливого значення набуває пріоритезація досудового розслідування, судового розгляду. Реалізація такого процесу є необхідною умовою для формування стійкої довіри населення до правоохоронних органів, влади, покращення життя громадян, забезпечення зростання економічного і оборонного потенціалу України.

Наголошено, що до основних векторів кримінальної процесуальної політики, що впливають на пріоритезацію, включають захист прав людини, ефективність правосуддя, боротьбу зі злочинністю та довіру суспільства до правоохоронної системи. Ці вектори формують цілі та пріоритети в роботі правоохоронних органів, впливаючи на те, які правопорушення розслідуються першочергово, на які аспекти кримінального процесу звертається найбільша увага, та які зміни вносяться до законодавства.

Пріоритетність прав і свобод у впливі на захист прав підозрюваних, обвинувачених, потерпілих та свідків, а також на дотриманні законності під час досудового розслідування та судового розгляду. Оскільки пріоритезуються дії, спрямовані на прискорення кримінального провадження, мінімізацію його строків та покращення якості зібраних доказів, то покращується якість розслідування та його швидкість. Зменшення навантаження на судову систему здійснюється через вплив на запровадження процедур, що дозволяють зменшити кількість справ, які передаються до суду, або спростити їх розгляд.

Разом з тим, зазначені вектори кримінальної процесуальної політики суттєво впливають як чинники на пріоритезацію розслідування злочинів та судового розгляду в контексті російсько-українського збройного конфлікту з дотриманням принципу верховенства права як важливої складової захисту прав людини.

Ключові слова: кримінальна процесуальна політика, цифрові докази, пріоритезація, вектори, чинники, дізнання, досудове розслідування, судовий розгляд, верховенство права, кримінальне провадження.

DOI 10.34079/2518-1319 -2025-15-30-59-70

Постановка проблеми. Враховуючи виклики нової інформаційної реальності держава виділяє новий вектор розвитку – цифровізація публічно-правових відносин та побудова електронної демократії. За даними UN E-Government Knowledgebase Україна входить в топ-30 країн, де успішно реалізовані проекти електронного урядування, що на

¹ Підготовлено на виконання фундаментальної теми «Пріоритезація та технологізація у кримінальному провадженні у воєнний та повоєнний час», що досліджується в НДІ вивчення проблем злочинності імені академіка В.В.Сташиса НАПрН України (№ державної реєстрації в УкрІНТЕІ 0124U005212).

16 позицій вище, ніж у 2022 році (United Nations, 2025). Однією із складових частин електронного урядування є електронне судочинство, метою якого є забезпечення ефективності, доступності, прозорості діяльності органів державної влади.

Дослідження стандартів ЄС спростить гармонізацію національного законодавства, що є обов'язковим для країн-членів Європейського Союзу. Однією з умов вступу України до ЄС є реформування системи правопорядку, зокрема пріоритезації кримінальних проваджень, модернізації законодавства у сфері кримінальної та кримінальної процесуальної політики, кримінальної статистики тощо.

Наразі Україна має нові виклики у виді міжнародних злочинів, а саме воєнних злочинів та злочину агресії, які вже в фокусі уваги системи кримінальної юстиції та потребують значних змін та ресурсів. Про це свідчать майже 23 тис. кримінальних проваджень за цією кваліфікацією, а також понад 10 обвинувальних вироків, частина з яких уже набрала законної сили. Також ми розуміємо, що після деокупації півдня та сходу нашої держави кількість цих злочинів зростає в рази, а кожен новий день збройного конфлікту суттєво збільшує цю кількість. Розслідування воєнних злочинів відповідно до ст. 216 КПК України (віднесено до підслідності Служби безпеки України, а основна діяльність цього органу наразі зосереджена у сфері протидії злочинам проти основ національної безпеки. Розуміючи обмеженість ресурсів цього органу, до розслідування воєнних злочинів залучена ледь не уся система правопорядку. Насамперед, Національна поліція та СБУ, а також слідчі ДБР та детективи НАБУ, зусилля яких координуються органами прокуратури, наразі розслідують воєнні злочини. В Офісі Генерального прокурора не лише т.зв. «Департамент війни» здійснює процесуальне керівництво у справах про воєнні злочини, а й інші структурні підрозділи (Крапивін, 2022).

Питання цифровізації кримінального процесу набули особливого значення під час збройної агресії РФ, а також у зв'язку з глобальною інформатизацією суспільства, вчиненням злочинів та використання цифрових технологій. Значних масштабів набули серйозні злочини (злочини у сфері економіки, організована злочинність, корупційні правопорушення та кримінальні правопорушення, пов'язані з корупцією, кіберзлочини, воєнні злочини), створюючи загрозу безпеці, обороні та суверенітету багатьох країн світу.

Україна враховує міжнародні стандарти та досвід інших країн щодо допустимості доказів, що є важливою складовою сучасної кримінально-процесуальної політики.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Окремі проблемні питання використання вектори кримінальної процесуальної політики як чинники, що впливають на пріоритезацію у кримінальному провадженні, а також цифровізації кримінального процесу, досліджували такі вітчизняні науковці, а саме: В. В. Вапнярчук, Н. В. Глинська, І. В. Гловюк, О. Б. Загурський, В. С. Зеленецький, О. В. Капліна, Д. І. Клепка, М. І. Пашковський, М. А. Погорецький, М. І. Микитин, О. С. Старенький, В. С. Стефанюк, А. В. Столітній, О. Г. Шило тощо та зарубіжні науковці: Л. Бахмайер Вінтер, К. Макхей, С. Рутджері та ін.

Як вважає Н. В. Глинська, одним з таких найбільш суттєвих чинників, що впливає на формулювання концептуальних основ сучасного кримінального процесу, є кримінальна процесуальна політика. Остання є своєрідним адаптом соціальних потреб та очікувань суспільства від процедури вирішення кримінально-правового конфлікту. Звичайно ідеологічним підґрунтям кримінальної процесуальної політики як різновиду правової політики є сукупність правових цінностей, що домінують у суспільстві на його конкретному історичному етапі розвитку (Глинська, 2016, с. 12).

У статті «Права людини в системі механізму пріоритезації у кримінальному провадженні» досліджено взаємозв'язок між правами людини та механізмом

пріоритезації у кримінальному провадженні. Вказується, що на глобальному (чи надсистемному) рівні пріоритетом, найвищою цінністю в кримінальному провадженні як соціально-правової інституції у демократичному суспільстві є людина, її права та свободи, що визначають зміст та спрямованість будь-якої державної діяльності (ст. 8 КПК України). Зазначається, що необхідність пріоритезації у кримінальному провадженні, перш за все, обумовлена аксіологічною конкурентністю, конфліктністю основних стратегічних векторів кримінальної процедури. Тож основним елементом забезпечення «балансу» в кримінальному провадженні є надання в конкретній правовій ситуації переваги чомусь перед чимось (визначення пріоритетів). Пошук цього балансу публічних і приватних інтересів вимагає таку побудову кримінальної процесуальної форми, котра врівноважувала б різноспрямовані вектори інтересів у кримінальному провадженні, зокрема у спосіб розставлення законодавцем акцентів щодо превалювання того чи іншого інтересу (наділення його більшою значущістю) як на рівні окремих процесуальних квантів, так і інститутів чи їх сукупності. Акцентовано на необхідності дотримання засад верховенства права, забезпечення справедливого судового розгляду та захисту основоположних прав учасників процесу при впровадженні підходів до розподілу ресурсів та визначення пріоритетності розслідувань (Клепка, 2025).

Так, І. М. Варивода у дисертаційному дослідженні на здобуття доктора юридичних наук «Інформатизація кримінального провадження як напрям розвитку кримінальної процесуальної політики України» зазначає, що отримала висновки щодо розвитку кримінальної процесуальної політики України у сфері інформатизації кримінального провадження, доцільності впровадження використання інформаційно-телекомунікаційних технологій в кримінальний процес, здійснено дослідження електронного кримінального провадження та його диференціацію, а також визначено проблемні аспекти законодавчого впровадження та технічної реалізації електронних компонентів інформатизації кримінального провадження. Аналізуючи комплексно політичні тенденції та технологічний процес, зроблено висновок щодо сучасного стану інформатизації кримінального провадження та встановлено відсутність державної стратегії щодо інформатизації кримінального провадження на усіх стадіях. Проаналізовано доктринальні підходи щодо використання електронних технологій в кримінальному процесі та ключових ідей щодо впровадження окремих електронних кримінальних процесуальних рішень. Автор формулює визначення інформатизації кримінального провадження як комплекс соціальних, технічних, економічних, комунікаційних заходів для створення єдиного електронного простору в рамках кримінального судочинства з метою забезпечення виконання завдання та дотримання засад кримінального провадження (Варивода, 2025, с. 2-3).

Так, О. Б. Загурський у своїй праці «Взаємозв'язок кримінальної процесуальної та кримінально-правової політики на правозастосовному рівні» зазначає, що кримінально-правова політика тісно пов'язана з кримінальною процесуальною політикою держави, а ефективність такого взаємозв'язку на правозастосовному рівні залежить від багатьох факторів: стадії кримінального провадження, суб'єкта правозастосовного процесу, виду кримінального процесуального рішення, правильності дотримання кримінального процесуального закону, правильності застосування закону України про кримінальну відповідальність, спільність мети, яка закріплена у правозастосовних актах, що передбачається кримінально-правовою нормою (Загурський, 2017, с. 205).

Так, Керолін Маккей (Carolyn McKay) у книзі «Цифрова вразливість у кримінальному правосудді» (Digital Vulnerability in Criminal Justice Vulnerable People and Communication Technologies) досліджує вплив процесів цифровізації на справедливе, доступне та інклюзивне кримінальне правосуддя для вразливих осіб. Автор оцінює

цифровізоване кримінальне правосуддя, зокрема, зростаюче використання дистанційних слухань та віртуальних судів, а також взаємозв'язок з вразливістю. Також ставиться питання: яким чином технології дистанційного зв'язку, такі як відеозв'язок, відеоконференції та попередньо записані докази, допомагають або ставлять у невідповідне становище вразливих свідків, заявників, жертв та підсудних у системі кримінального правосуддя? Досліджується вплив цифровізованого кримінального правосуддя на всіх вразливих осіб. Теми включають переваги та проблеми людського зв'язку, комунікації, розуміння та конфіденційності, а також авторитету суду, перехресного допиту та емоційного вираження. Хоча існує певний універсальний та безспірний досвід використання відеозв'язку, ключові практичні висновки чітко розмежовані між вразливими свідками та вразливими підсудними. У роботі розглянуті критичні та сучасні погляди, а також запропоновані перспективні рекомендації щодо забезпечення справедливого цифрового кримінального правосуддя в майбутньому (Макхей, 2026).

У дослідженні «Цифровий перехід у кримінальному судочинстві: нові обіцянки, нові ризики, нові виклики» (The Digital Transition in Criminal Trials: New Promises, New Risks, New Challenges) зазначається, що мабуть, немає жодної сфери суспільного життя, яка б не зазнала радикальних змін у світлі поточного цифрового переходу та відповідної трансформації майже кожної людської діяльності. Правоохоронні органи та кримінальне судочинство не могли відставати від цих явищ. Отже, перехід до нових цифрових технологій більш-менш повільно характеризував еволюцію кожної системи кримінального правосуддя. Безсумнівно, слідча та процесуальна справедливість залишається кінцевою метою сучасних систем кримінального правосуддя, і здебільшого європейської судової практики, і від цієї мети, безумовно, не можна відмовитися в нашому цифровому світі. Зосередження уваги на нових обіцянках, нових ризиках і, нарешті, нових викликах, пов'язаних з цифровим переходом у сферах кримінального судочинства та запобігання злочинності, є корисним для розуміння складності постійної еволюції кримінального правосуддя (Ruggeri, 2022, с. 213-225).

У книзі «Розслідування і запобігання злочинності у цифрову еру» (Investigating and Preventing Crime in the Digital Era) зазначається, що мета цієї книги — заглибитися у вплив інформаційно-комунікаційних технологій на запобігання та розслідування злочинів, розглядаючи сучасний стан різних заходів та їх впровадження в різних правових системах щодо захисту прав людини. Однак це дослідження не лише переслідує діагностичну мету, але й спрямоване на реконструкцію цієї проблемної області у світлі сучасного, орієнтованого на права людини, уявлення про кримінальне правосуддя. Це розширює рамки цього дослідження, яке охоплює як безпрецедентні гарантії традиційних або, принаймні, широко визнаних індивідуальних прав, так і появу нових прав, таких як право на інформаційне самовизначення та право на конфіденційність інформаційних технологій. Розглядаються проблеми та потенціал у сферах запобігання злочинам та розслідування кримінальних злочинів, враховуючи, що через електронне спостереження та прогрес у використанні великих даних для виявлення ризиків, межі між превентивними та слідчими електронними заходами не є чіткими (Bachmaier, Ruggeri, 2022).

Метою статті є дослідження основних векторів кримінальної процесуальної політики як чинники, що впливають на пріоретизацію.

Виклад основного матеріалу.

Пріоретизація розвитку України включає забезпечення безпеки, оборони та суверенітету, зміцнення демократичних інститутів. Комплексний стратегічний план реформування органів правопорядку як частини сектору безпеки і оборони України на 2023-2027 роки є частиною кримінально-правової політики держави. Процеси

пріоритезації в Україні є важливим інструментом для забезпечення ефективної кримінально-правової політики, кримінальної процесуальної політики та реформування правоохоронних органів, що спрямовано на досягнення мирного безпечового середовища. Це базується на комплексній державотворчій політиці, яка включає зміцнення національної стійкості, інтеграцію у євроатлантичні структури (НАТО, ЄС), розвиток потужного оборонного потенціалу, удосконалення законодавства та використання міжнародної підтримки для забезпечення суверенітету й територіальної цілісності на основі стратегій національної безпеки та стійкості, що регулюються відповідними законами та указами.

Україна враховує міжнародні стандарти та досвід інших країн щодо допустимості доказів, що є важливою складовою сучасної кримінально-процесуальної політики.

Кримінально-процесуальна політика – це відносно самостійна частина політики у сфері боротьби зі злочинністю, яка стратегічно сформована державою шляхом прийняття і застосування законодавчих норм відповідно до визначеної процедури у кримінально-правових конфліктах задля їх вирішення з метою захисту людини, її життя і здоров'я, честі і гідності, недоторканості і безпеки, що забезпечує гармонійне поєднання індивідуальних і суспільних інтересів (Микитин, 2021, с. 720) .

Як зазначається, до основних векторів кримінальної процесуальної політики, що впливають на пріоритезацію, включають захист прав людини, ефективність правосуддя, боротьбу зі злочинністю та довіру суспільства до правоохоронної системи. Ці вектори формують цілі та пріоритети в роботі правоохоронних органів, впливаючи на те, які правопорушення розслідуються першочергово, на які аспекти кримінального процесу звертається найбільша увага, та які зміни вносяться до законодавства.

Пріоритетність прав і свобод у впливі на захист прав підозрюваних, обвинувачених, потерпілих та свідків, а також на дотриманні законності під час досудового розслідування (дізнання – це спрощена форма досудового розслідування щодо кримінальних проступків) та судового розгляду. Це може включати вимоги щодо забезпечення права на захист, недопустимості використання доказів, отриманих з порушенням закону, та права на справедливий судовий розгляд. Оскільки пріоритезуються дії, спрямовані на прискорення кримінального провадження, мінімізацію його строків та покращення якості зібраних доказів, то покращується якість розслідування та його швидкість. Зменшення навантаження на судову систему здійснюється через вплив на запровадження процедур, що дозволяють зменшити кількість справ, які передаються до суду, або спростити їх розгляд.

У сфері боротьби зі злочинністю відбувається пріоритезація розслідування злочинів, які є найбільш суспільно небезпечними (корупція, тероризм, організована злочинність тощо).

Щодо профілактики злочинності, то вона впливає на діяльність, спрямовану на запобігання вчиненню правопорушень та зменшення їх кількості, шляхом впливу на причини та умови, що сприяють їх вчиненню.

Довіра суспільства до правоохоронної системи – є однією із найвищих цінностей будь-якого суспільства, і вона ґрунтується на відкритості, впевненості в прозорості і підзвітності дій поліції, зокрема запровадження механізмів, що забезпечують контроль громадянського суспільства за діяльністю правоохоронних органів, а також інформування громадян про хід розслідування. Створення механізмів для виявлення та виправлення помилок, які є у правоохоронній діяльності, що підвищує довіру до системи.

Слід погодитися, що концептуальна зміна процесуальної форми початку кримінального провадження, що відбулася з прийняттям КПК України, є прикладом

реалізації кримінальної процесуальної політики, спрямованої на позбавлення кримінального провадження зайвої формалізації, підвищення його оперативності, усунення корупційних ризиків у правозастосовній діяльності на її початковому етапі (Трофіменко, 2015, с. 131).

Через обмеженість ресурсів правоохоронної системи, неможливо одночасно ефективно розслідувати абсолютно всі злочини. Тому пріоритезація проваджень — інструмент, який допомагає зосередити ресурси на справах із найбільшим впливом на суспільство. Співробітники НАБУ, НПУ та СБУ використовують такі підходи для визначення пріоритетів у розслідуваннях: критерії пріоритизації НАБУ згруповані за п'ятьма рівнями, узгодженими із Спеціалізованою антикорупційною прокуратурою (САП). Перший пріоритет — найвищий і охоплює триваючі тяжкі та особливо тяжкі злочини, які вчиняються високопосадовцями або злочинними організаціями або ж завдають шкоди на сотні млн грн. Другий і подальші рівні пріоритетності охоплюють злочини, що були вчинені раніше або становлять меншу загрозу для суспільства. Звіт за результатами незалежного аудиту НАБУ теж підкреслив, що Бюро потрібен всеосяжний стратегічний підхід до пріоритизації справ із вимірюваними цілями та завданнями. НПУ зважає на критерії, що є важливими, передусім, для громадян: суспільний резонанс, жорстокість або цинічність злочину, нерівність перед законом, небезпека для великої кількості людей, безкарність злочинців. СБУ підкреслює, що ресурсів не вистачає на всі провадження, тому пріоритезація необхідна, однак до пріоритизації має бути готове суспільство, бо за кожним злочинцем є потерпілий. Тому крім юридичного підґрунтя, має бути розуміння цього процесу громадянами (EUACI, 2025).

Оскільки ст. 2 КПК України передбачає, що всі злочини мають бути розслідувані, а кожен, хто вчинив кримінальне правопорушення, — понести відповідальність у міру своєї вини. Це, безумовно, правильна позиція з погляду загальної справедливості. Водночас, ми розуміємо, що ресурси правоохоронної системи обмежені, і тому практично неможливо ефективно розслідувати 100 % злочинів. Пріоритезація вже не просто тренд, а конкретна вимога з визначеними термінами реалізації, які переваги має пріоритезація та до чого тут оцінка якості та результативності роботи органів правопорядку (Цивінський, 2025).

Під пріоритизацією у кримінальному провадженні слід розуміти зумовлений сукупністю соціально-правових чинників та здійснюваний на підставі певної сукупності критеріїв, що відповідають вимогам сучасної правової реальності, процес ранжування засобів кримінального провадження з метою підвищення ефективності вирішення його завдань. Критерії пріоритизації у кримінальному провадженні мають відповідати таким вимогам, як: правовий характер, справедливість, соціально-правова адекватність пріоритизації, гнучкість, зрозумілість, наукова обґрунтованість, ефективність у вирішенні завдань кримінального провадження (Глинська, 2025, с. 97).

Правила пріоритизації діяли і в міжнародних кримінальних трибуналах *ad hoc*. Як вже зазначалося, Офіс прокурора МКС розробив та прийняв Програмний документ щодо відбору справ та пріоритизації, яким керується при здійсненні прокурорського розсуду під час відбору та визначення пріоритетності справ для розслідування та судового переслідування, а саме відбору подій, осіб та поведінки, що підлягають розслідуванню та кримінальному переслідуванню в конкретній ситуації та визначення пріоритетності справ як у межах однієї ситуації, так і в різних ситуаціях (Пашковський, 2022, с. 86).

Як зазначає М. І. Пашковський, що пріоритизація кримінальних проваджень, зокрема, на стадії досудового розслідування, належить до питань організації досудового розслідування. Пріоритизація в процесуальній діяльності може стосуватися не лише пріоритизації кримінальних проваджень, але й послідовності проведення тих чи інших

процесуальних дій, чи прийняття рішень. Частково така пріоритезація в КПК вже унормована (Пашковський, 2022, с. 87-88).

Так, В. О. Матвійчук проаналізував у своїй праці особливості початку досудового розслідування у формі дізнання, зокрема він наголошує, що у ст. 298-3 КПК України фактично закріплений такий захід забезпечення кримінального провадження, як тимчасове вилучення майна. Задля захисту майнових прав слід передбачити обов'язок вручення клопотання підозрюваному, обвинуваченому, іншому власнику майна або його захиснику, законному представнику, представнику, крім випадків забезпечення збереження речових доказів (Матвійчук, 2021).

Щодо гармонізації кримінального, кримінального процесуального законодавства України із законодавством ЄС зазначається у комплексному стратегічному плані реформування органів правопорядку як частини сектору безпеки і оборони України на 2023–2027 роки, що схвалений Указом Президента України від 11 травня 2023 р. № 273/2023 (Указ Президента України № 273/2023, 2023).

Щодо наступного вектора кримінальної процесуальної політики. Права та свободи людини є основоположним елементом, який формує зміст кримінальних процесуальних норм і технологій, що, у свою чергу, забезпечує ефективність кримінального правосуддя, сприяє захисту прав особи та зміцнює довіру громадян до судової системи (Тарасюк, 2024, с. 108). На думку С. М. Тарасюк, класифікація прав людини має бути доповнена процесуальними та цифровими правами. Включення процесуальних прав до класифікації дозволить чіткіше визначити механізми їх реалізації. Забезпечення прав і свобод людини (право на повагу гідності, право на свободу та особисту недоторканність, недоторканність житла, право володіти, користуватися і розпоряджатися власністю) спрямоване на підтримання балансу між ефективним кримінальним правосуддям і захистом прав особи. У контексті кримінального процесуального законодавства забезпечення зазначених прав і свобод людини покликане обмежити вплив державного примусу, запобігти свавілля з боку правоохоронних органів та встановити чіткі норми використання примусових заходів (Тарасюк, 2024, с. 111).

Т. О. Лоскутов вважає, що за такого інтенсивного нормотворчого процесу щодо «удосконалення» змісту КПК України стосовно регулювання кримінального провадження в період воєнного стану не може взагалі йтися про стабільність та прогнозованість кримінальних процесуальних приписів, правову визначеність та забезпечення прав і свобод людини в кримінальному процесі, а відтак – про захист правової довіри в царині кримінального судочинства за умов воєнного стану (Лоскутов, 2024, с. 96).

Неналежне реформування кримінального процесуального законодавства України на сьогодні стає ключовим чинником, який негативно впливає на забезпечення прав і свобод людини під час кримінального провадження. Для досягнення ефективності в цій сфері необхідно забезпечити стабільність законодавства, підвищити інституційну спроможність правоохоронних органів, судової системи та інших суб'єктів, що здійснюють кримінальне провадження (Тарасюк, 2024, с. 113).

Як зазначає В. Ф. Оболенцев, «теоретичне обґрунтування заходів утвердження верховенства права має орієнтуватися на сучасні інформаційно-аналітичні технології системотехніки» (Оболенцев, 2021, с. 17).

А. С. Політова відзначає, що «мотивація судових рішень є механізмом прийняття обґрунтованих рішень, а також реалізації принципу гласності, доступу до правосуддя, який сприяє справедливості судових рішень і частиною права на захист прав і свобод людини і громадянина» (Politova, 2025, с. 731).

Як вважають науковці, стан сучасного правового розуміння і тісно взаємопов'язану з ним кримінальну процесуальну політику найсуттєвішими детермінантами, без урахування яких не можна побудувати адекватну модель сучасного кримінального процесу (Глинська, Лобойко, Марочкін, та ін., 2016, с. 107; Микитин, 2021, с.719).

Отже, основні вектори (напрями) кримінальної процесуальної політики, що впливають на пріоритезацію, включають захист прав людини, ефективність правосуддя, боротьбу зі злочинністю та довіру суспільства до правоохоронної системи. Для належного забезпечення прав і свобод людини під час кримінального провадження доцільно забезпечити стабільність кримінального процесуального законодавства, підвищити інституційну спроможність правоохоронних органів, судової системи та інших суб'єктів, що здійснюють кримінальне провадження.

Висновки. Разом з тим, зазначені вектори кримінальної процесуальної політики суттєво впливають як чинники на пріоритизацію розслідування злочинів та судового розгляду в контексті російсько-українського збройного конфлікту. Вони формують цілі та пріоритети в роботі правоохоронних органів, впливаючи на те, які правопорушення розслідуються першочергово, на які аспекти кримінального процесу звертається найбільша увага, та які зміни вносяться до законодавства з дотриманням принципу верховенства права як важливої складової захисту прав людини.

Бібліографічний список

- Варивода, І.Ю., 2025. *Інформатизація кримінального провадження як напрям розвитку кримінальної процесуальної політики України*. Доктор філософії 081-право. Дисертація. Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника. [онлайн] 199 с. Доступно: <https://vad.cnu.edu.ua/wp-content/uploads/sites/156/2025/05/dysertatsiia_varyvoda_im_23.04-red1.pdf> .
- Глинська, Н. В., 2025. Пріоритезація у кримінальному провадженні: поняття, ознаки, ключові аспекти та виміри. *Питання боротьби зі злочинністю*, 49, с. 86-100. DOI: <https://doi.org/10.31359/2079-6242-2025-49-87>
- Глинська, Н.В., 2016. Кримінальна процесуальна політика як чинник формування концепту сучасного кримінального процесу. *Вісник кримінального судочинства*, [онлайн] 3, с. 11-17. Доступно: <<https://vkslaw.com.ua/index.php/journal/article/view/576/516>>
- Глинська, Н.В., Лобойко, Л.М., Марочкін, О.І. та ін., 2016. *Концептуальні основи побудови сучасного кримінального процесу України: монографія*. В: О. Г. Шило (ред.). Харків : НДІ ВПЗ імені акад. В. В. Сташиса НАПрНУ.
- Загурський, О. Б., 2017. Взаємозв'язок кримінальної процесуальної та кримінально-правової політики на правозастосовному рівні. *Право і суспільство* [онлайн], 2, с. 201-206. Доступно: <<http://dspace.tneu.edu.ua/handle/316497/22753>>.
- Клепка, Д.І., 2025. Права людини в системі механізму пріоритезації у кримінальному провадженні. *Питання боротьби зі злочинністю*, 49. DOI: <https://doi.org/10.31359/2079-6242-2025-49-101>. [Дата звернення 20 вересня 2025].
- Крапивін, Є., 2022. Місце кримінальної юстиції у плані відновлення України: воєнний аспект. *Justtalk*, [онлайн] Доступно: <<https://justtalk.com.ua/post/mistse-kriminalnoi-yustitsii-u-plani-vidnovlenni-ukraini-voennij-aspekt>>
- Лоскутов, Т. О., 2024. Засада захисту правової довіри у кримінальному провадженні в умовах воєнного стану. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія "Право"*, 82(3), с. 94-98. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.82.3.15>

- Матвійчук, В.О., 2021. Особливості початку досудового розслідування у формі дізнання. *Юридичний науковий електронний журнал*, 5, с. 352-355. DOI: <https://doi.org/10.32782/25240374/20215/83>
- Микитин, Ю.І., 2021. Поняття про кримінальну-процесуальну політику. *Юридичний науковий електронний журнал*. 11, с. 718-720. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-11/181>.
- Оболенцев, В.Ф., 2021. Прикладні аспекти врахування принципу верховенства права у системному аналізі та моделюванні системи держави Україна. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія "Право"*, 66. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2021.66.2>
- Пашковський, М.І., 2022. Пріоритезація кримінальних проваджень за статтю 438 КК України: перспективи цифровізації. *Альманах наукових праць фахівців НДІ вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України за результатами досліджень у 2022 р.*; НДІ вивч. проблем злочинності ім. акад. В. В. Сташиса НАПрН України. Харків: Право. <<https://surl.lt/qtvybp>>.
- Тарасюк, С.М., 2024. Забезпечення прав людини в кримінальному провадженні: класифікаційні підходи та сучасні виклики. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*, 5. DOI <https://doi.org/10.32782/2408-9257-2024-5-16> [
- Трофіменко, В.М., 2015. Кримінальна процесуальна форма в контексті сучасної кримінальної процесуальної політики. *Вісник Національної академії правових наук України* [онлайн], 1(80), с.130-140 Доступно: <https://visnyk.kh.ua/web/uploads/pdf/iloverpdf_com-130-140.pdf>
- Указ Президента України Про Комплексний стратегічний план реформування органів правопорядку як частини сектору безпеки і оборони України на 2023-2027 роки № 273/2023 [онлайн] Доступно: <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/273/2023#n9>>
- Цивінський, О., 2025. У фокусі – головне: як (не) працює пріоритезація кримінальних проваджень. *Discussion Paper*. 8 с. [онлайн] Доступно: <<https://justtalk.com.ua/post/u-fokusi--golovne-yak-nepratsyue-prioritezatsiya-kriminalnih-provazhen>>
- Bachmaier, Winter L., Ruggeri, S. (ed.), 2022. Investigating and Preventing Crime in the Digital Era. New Safeguards, New Rights. Ed. Springer Cham, DOI: <https://doi.org/10.1007/978-3-031-13952-9>
- EUACI, 2025. Як пріоритизують кримінальні провадження в умовах обмежених ресурсів? [онлайн] Доступно: <<https://euaci.eu/news-and-events/how-are-criminal-cases-prioritised-in-the-conditions-of-limited-resources/>>
- McKay, C., 2026. *Digital Vulnerability in Criminal Justice. Vulnerable People and Communication Technologies*. Palgrave Macmillan. DOI: <https://doi.org/10.1007/978-3-032-10028-3>
- Politova, A. S., 2025. *Requirements for judicial decisions in criminal proceedings: discussion issues. Topical Issues of Procedural Law in Ukraine : Scientific monograph*. Riga, Latvia : "Baltija Publishing", p. 711-735. DOI <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-538-9-26>.
- Ruggeri, S., 2022. The Digital Transition in Criminal Trials: New Promises, New Risks, New Challenges. [online] Available at: <https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-3-031-13952-9_10?fromPaywallRec=false>
- United Nations, 2025. UN E-Government Knowledgebase [online] Available at: <<https://publicadministration.un.org/egovkb/enus/Data/Country-Information/id/180-Ukraine>>

References

- Bachmaier, Winter L., Ruggeri, S. (ed.), 2022. Investigating and Preventing Crime in the Digital Era. New Safeguards, New Rights. Ed. Springer Cham, DOI: <https://doi.org/10.1007/978-3-031-13952-9>
- EUACI*, 2025. Yak priorityzuyut' kryminal'ni provadzhennya v umovakh obmezhenykh resursiv? [How are criminal proceedings prioritized in a context of limited resources?] [online] Available at: <https://euaci.eu/news-and-events/how-are-criminal-cases-prioritised-in-the-conditions-of-limited-resources/> (in Ukrainian).
- Hlyns'ka N.V., Loboyko L.M., Marochkin O.I. ta in., 2016. Kontseptual'ni osnovy pobudovy suchasnoho kryminal'noho protsesu Ukrainy:[Conceptual foundations of the construction of the modern criminal process of Ukraine]: monohrafiya. In: O. H. Shylo (red.). Kharkiv : NDI VPZ imeni akad. V. V. Stashysa NAPrNU264 s.
- Hlyns'ka, N. V., 2025. Prioritytezatsiya u kryminal'nomu provadzhenni: ponyattya, oznaky, klyuchovi aspekty ta vymiry. [Prioritization in criminal proceedings: concepts, features, key aspects and dimensions]. *Pytannya borot'by zi zlochynnistyuu*. Vyp. 49. S. 86-100. DOI: <https://doi.org/10.31359/2079-6242-2025-49-87> (in Ukrainian).
- Hlyns'ka, N.V., 2016. Kryminal'na protsesual'na polityka yak chynnyk formuvannya kontseptu suchasnoho kryminal'noho protsesu. [Criminal procedural policy as a factor in the formation of the concept of modern criminal procedure]. *Visnyk kryminal'noho sudochynstva*. № 3. [online] s. 11-17. Available at: <https://vkslaw.com.ua/index.php/journal/article/view/576/516> (in Ukrainian).
- Klepka, D.I., 2025. Prava lyudyny v systemi mekhanizmu prioritytezatsiyi u kryminal'nomu provadzhenni [Human rights in the system of the prioritization mechanism in criminal proceedings]. *Pytannya borot'by zi zlochynnistyuu*. 49. DOI: <https://doi.org/10.31359/2079-6242-2025-49-101>. (in Ukrainian).
- Krapyvyn, YE., 2022. Mistse kryminal'noyi yustytisyi u plani vidnovlennya Ukrainy: voyennyi aspekt [The Place of Criminal Justice in the Plan for the Restoration of Ukraine: Military Aspect]. *Justtalk* [online] Available at: <https://justtalk.com.ua/post/mistse-kriminalnoi-yustitsii-u-plani-vidnovlenni-ukraini-voennij-aspekt> (in Ukrainian).
- Loskutov, T. O., 2024. Zasada zakhystu pravovoyi doviry u kryminal'nomu provadzhenni v umovakh voyennoho stanu. [The principle of protecting legal trust in criminal proceedings under martial law]. *Naukovyy visnyk Uzhhorods'koho natsional'noho universytetu*. Seriya "Pravo". 82(3), s. 94-98. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.82.3.15> (in Ukrainian).
- Matviychuk, V.O., 2021. Osoblyvosti pochatku dosudovoho rozsliduvannya u formi diznannya [Peculiarities of the beginning of a pre-trial investigation in the form of an inquiry]. *Yurydychnyy naukovyy elektronnyy zhurnal*, 5, s. 352-355. DOI <https://doi.org/10.32782/25240374/20215/83> (in Ukrainian).
- McKay, C., 2026. *Digital Vulnerability in Criminal Justice. Vulnerable People and Communication Technologies*. Palgrave Macmillan. <https://doi.org/10.1007/978-3-032-10028-3> (in English).
- Mykytyn, Yu.I., 2021. Ponyattya pro kryminal'nu-protsesual'nu polityku [The concept of criminal procedural policy]. *Yurydychnyy naukovyy elektronnyy zhurnal*, 11, s. 718-720. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-11/181>. (in Ukrainian).
- Obolentsev, V.F., 2021. Prykladni aspekty vrakhuvannya pryntsypu verkhovenstva prava u systemnomu analizi ta modelyuvanni systemy derzhavy Ukrainy [Applied aspects of taking into account the principle of the rule of law in the systemic analysis and modeling of the state system of Ukraine]. *Naukovyy visnyk Uzhhorods'koho natsional'noho*

- universytetu. Seriya "Pravo". Vypusk 66. DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2021.66.2> (in Ukrainian).
- Pashkovs'kyi, M.I., 2022. Priorityzatsiya kryminal'nykh provadzen' za statteyu 438 KK Ukrainy: perspektyvy tsyfrovizatsiyi [Prioritization of criminal proceedings under Article 438 of the Criminal Code of Ukraine: prospects for digitalization]. *Al'manakh naukovykh prats' fakhivtsiv NDI vyvchennya problem zlochynnosti imeni akademika V. V. Stashysa NAPrN Ukrainy za rezul'tatamy doslidzhen' u 2022 r.; NDI vyvch. problem zlochynnosti im. akad. V. V. Stashysa NAPrN Ukrainy*. Kharkiv: Pravo. [online] Available at: <https://surl.lt/qtvybp> (in Ukrainian).
- Politova, A. S., 2025. Requirements for judicial decisions in criminal proceedings: discussion issues. *Topical Issues of Procedural Law in Ukraine* : Scientific monograph. Riga, Latvia : "Baltija Publishing". P. 711-735. DOI <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-538-9-26>. (in Ukrainian).
- Ruggeri, S., 2022. *The Digital Transition in Criminal Trials: New Promises, New Risks, New Challenges*. [online] Available at: https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-3-031-13952-9_10?fromPaywallRec=false (in English).
- Tarasyuk, S.M., 2024. Zabezpechennya prav lyudyny v kryminal'nomu provadzhenni: klasyfikatsiyni pidkhody ta suchasni vyklyky [Ensuring human rights in criminal proceedings: classification approaches and modern challenges]. *Aktual'ni problemy vitchyznyanoi yurysprudentsiyi* № 5. DOI <https://doi.org/10.32782/2408-9257-2024-5-16> (in Ukrainian).
- Trofimenko, V.M., 2015. Kryminal'na protsesual'na forma v konteksti suchasnoyi kryminal'noyi protsesual'noyi polityky [Criminal procedural form in the context of modern criminal procedural policy]. *Visnyk Natsional'noyi akademiyi pravovykh nauk Ukrainy*, 1(80). [online] s.130-140. Available at: https://visnyk.kh.ua/web/uploads/pdf/ilovepdf_com-130-140.pdf (in Ukrainian).
- Tsyvins'kyi, O., 2025. U fokusi – holovne: yak (ne) pratsyuye priorityzatsiya kryminal'nykh provadzen' [In focus – the main thing: how prioritization of criminal proceedings (does not) work]. Discussion Paper. 8 p. [online] *Justtalk*. Available at: <https://justtalk.com.ua/post/u-fokusi--golovne-yak-nepratsyue-prioritezatsiya-kryminalnih-provadzen> (in Ukrainian).
- Ukaz Prezydenta Ukrainy Pro Kompleksnyy stratehichnyy plan reformuvannya orhaniv pravoporyadku yak chastyny sektoru bezpeky i oborony Ukrainy na 2023-2027 roky № 273/2023 [Decree of the President of Ukraine On the Comprehensive Strategic Plan for Reforming Law Enforcement Agencies as Part of the Security and Defense Sector of Ukraine for 2023-2027 No. 273/2023], 2023. Verkhovna Rada of Ukraine, [online] Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/273/2023#n9> (in Ukrainian).
- United Nations, 2025. UN E-Government Knowledgebase. [online] Available at: <https://publicadministration.un.org/egovkb/enus/Data/Country-Information/id/180-Ukraine> (in English).
- Varyvoda, I.YU., 2025. *Informatyzatsiya kryminal'noho provadzhennya yak napryam rozvytku kryminal'noyi protsesual'noyi polityky Ukrainy*. [Informatization of criminal proceedings as a direction of development of criminal procedural policy of Ukraine]. PhD in Law. Dissertation. Vasyl Stefanyk Precarpathian National University. 199 p. [online] Available at: https://vad.cnu.edu.ua/wp-content/uploads/sites/156/2025/05/dysertatsiia_varyvoda_i_m_23.04-red1.pdf (in Ukrainian).
- Zahurs'kyi, O. B., 2017. Vzayemozv'yazok kryminal'noyi protsesual'noyi ta kryminal'no-pravovoyi polityky na pravozastosovnomu rivni. [The relationship between criminal

procedural and criminal legal policy at the law enforcement level] *Pravo i suspil'stvo*, 2. [online] s. 201-206. Available at: <<http://dspace.tneu.edu.ua/handle/316497/22753>> (in Ukrainian).

T. Ye. Dunaieva

MAIN VECTORS OF CRIMINAL PROCEDURAL POLICY AS FACTORS AFFECTING PRIORITIZATION

The article examines the vectors of criminal procedural policy as factors influencing prioritization. At the current stage of the state's development, law enforcement agencies are faced with the issue of vectors of criminal procedural policy, the use of big data, artificial intelligence systems, and information, communication, and digital technologies to obtain information and prioritize improving the quality of criminal proceedings. Prioritization of pre-trial investigation and court proceedings is of particular importance. The implementation of such a process is a necessary condition for building sustainable public trust in law enforcement agencies and authorities, improving the lives of citizens, and ensuring the growth of Ukraine's economic and defense potential.

It is emphasized that the main vectors of criminal procedural policy that influence prioritization include the protection of human rights, the effectiveness of justice, the fight against crime, and public trust in the law enforcement system. These vectors shape the goals and priorities of law enforcement agencies, influencing which offenses are investigated first, which aspects of criminal procedure receive the most attention, and what changes are made to legislation.

The priority of rights and freedoms in protecting the rights of suspects, defendants, victims, and witnesses, as well as in ensuring legality during pre-trial investigations and court proceedings. Since priority is given to actions aimed at speeding up criminal proceedings, minimizing their duration, and improving the quality of the evidence collected, the quality and speed of investigations are improved. The burden on the judicial system is reduced by influencing the introduction of procedures that reduce the number of cases referred to court or simplify their consideration.

At the same time, these vectors of criminal procedural policy have a significant impact as factors in prioritizing the investigation of crimes and judicial proceedings in the context of the Russian-Ukrainian armed conflict, while respecting the principle of the rule of law as an important component of human rights protection.

Keywords: *criminal procedural policy, digital evidence, prioritization, vectors, factors, inquiry, pre-trial investigation, court proceedings, rule of law, criminal proceedings.*

Стаття надійшла до редакції 29.09.2025 р.

УДК 343.3/7

З.А. Загиней-Заболотенко
ORCID: 0000-0002-8679-124X

МЕДИЧНИЙ ПРАЦІВНИК ЯК СУБ'ЄКТ КОРУПЦІЙНИХ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ

У статті досліджується проблема визначення статусу медичного працівника як суб'єкта корупційних кримінальних правопорушень, а саме в яких випадках він визнається чи не визнається службовою особою, зокрема особою, яка надає публічні послуги. Запропоновано такі правила кваліфікації діянь медичного працівника (у випадку його підкупу): лише у випадку, коли медичний працівник обіймає адміністративну посаду, він виконує організаційно-розпорядчі функції та визнається службовою особою. Його дії, що полягали у прийнятті пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди за вчинення дій у межах здійснення таких функцій, повинні кваліфікуватися за статтями 368 або 368³ КК України; окремі медичні послуги, які тягнуть юридичні наслідки (зокрема, видача та продовження документів, що засвідчують тимчасову непрацездатність особи, направлення пацієнтів до закладів охорони здоров'я, що надають вторинну (спеціалізовану) та третинну (високоспеціалізовану) медичну допомогу у плановому й екстреному порядку, здійснення медико-соціальної або судово-медичної експертизи та видача висновку про визнання особи інвалідом) мають ознаки публічних (тому у випадку, коли медичний працівник прийняв пропозицію, обіцянку або одержав неправомірну вигоду за вчинення відповідних діянь, він має визнаватися службовою особою, а його дії – кваліфікуватися за ст. 368⁴ КК України); якщо медичний працівник, який обіймає зазначену вище посаду, приймає пропозицію, обіцянку або одержує неправомірну вигоду за виконання професійних обов'язків, кваліфікація його дій за статтями 368 або 368³ КК України виключається (тобто він визнається особою, яка здійснює професійну діяльність із надання публічних послуг); медичний працівник, який прийняв пропозицію, обіцянку або одержав неправомірну вигоду за виконання ним своїх професійних обов'язків (наприклад, за лікування, проведення операції), повинен визнаватися суб'єктом працівником підприємства, установи організації, який не є службовою особою або особою, яка працює на користь підприємства, установи, організації, а його дії – кваліфікуватися за ст. 354 КК України.

Ключові слова: корупційні кримінальні правопорушення, корупція, службова особа, особа, яка надає публічні послуги, працівник підприємства, установи, організації, який не є службовою особою, медичний працівник, підкуп, неправомірна вигода, спеціальний суб'єкт, юридично значущі дії.

DOI 10.34079/2518-1319 -2025-15-30-71-79

Постановка проблеми. Проблема запобігання та протидії корупції була та залишається однією з пріоритетних в Україні. Російсько-українська війна загострила і без того непростий та важливий аспект корупційних проявів, зокрема, у сфері оборони, енергетики та в інших критично важливих для всього Українського народу сферах. Водночас корупція у сфері охорони здоров'я була та залишається однією з небезпечних загроз для суспільства, оскільки стосується негативного впливу на одну з найбільш важливих цінностей для кожної людини – її здоров'я.

Згідно зі статистичними даними судової влади, лікарі, фармацевти засуджуються

за вчинення корупційних кримінальних правопорушень (примітка ст. 45 Кримінального кодексу України (далі – КК)). Так, у 2023 р. за статтями про корупційні кримінальні правопорушення було засуджено 17 лікарів та фармацевтів (медичних працівників), з яких 2 особи – за ст. 354 КК, по 3 особи – за статтями 368 та 369 КК і 9 осіб – за ст. 369² КК (Судова влада, 2023), а в 2024 р. було засуджено 23 лікарів та фармацевтів (медичних працівників), з яких 3 особи – за ст. 354 КК, 10 осіб – за ст. 368 КК, за ст. 369 – 2 особа та за ст. 369² КК – 9 осіб (Судова влада, 2024).

Таким чином, медичний працівник визнається суб'єктом корупційних кримінальних правопорушень, а його дії кваліфікуються судами за вказаними вище статтями Особливої частини КК. При цьому, як бачимо, медичний працівник визнається працівником підприємства, установи чи організації, який не є службовою особою, або особою, яка працює на користь підприємства, установи чи організації (ст. 354) чи службовою особою (ст. 368 КК) – якщо вести мову про спеціального суб'єкта кримінального правопорушення. Окрім того, переконані, що за певних умов медичний працівник є особою, яка надає публічні послуги. Тому дослідження того, за яких умов медичний працівник є службовою особою, особою, яка надає публічні послуги або працівником підприємства, установи чи організації, який не є службовою особою, або особою, яка працює на користь підприємства, установи чи організації, тобто суб'єктом корупційних кримінальних правопорушень, передбачених статтями 354, 368 та частинами 3, 4 ст. 368⁴ КК, становить *мету нашого дослідження*.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У теорії кримінального права проблема суб'єктів корупційних кримінальних правопорушень була предметом дослідження таких науковців, як О. О. Дудоров, О. О. Кваша, О. О. Книженко, В. В. Комар, Р. Л. Максимович, М. Г. Михайленко, В. О. Навроцький, Р. О. Ніколенко, О. С. Перешивко, М. В. Рябенко, М. І. Хавронюк, О. В. Шимякін, Ю. І. Шиндель та інших. Проте дослідження проблеми кримінальної відповідальності медичних працівників як спеціального суб'єкта корупційних кримінальних правопорушень у теорії кримінального права є недостатнім.

Виклад основного матеріалу дослідження. У практичній діяльності виникає багато питань щодо віднесення осіб до тих, що здійснюють професійну діяльність із надання публічних послуг. Однією із завжди актуальних є проблема кваліфікації діянь медичних працівників. Адже, наприклад, у випадку прийняття пропозиції, обіцянки або одержання ними неправомірної вигоди їхні дії можуть кваліфікуватися по-різному (а відтак, і дії особи, яка її запропонувала, пообіцяла чи надала).

Медичні послуги, як стверджується у науковій літературі, мають ознаки публічних. На думку І. Венедиктової, «... сьогодні в медицині державні органи діють через підвідомчі їм державні бюджетні установи (заклади)». Вона визначає медичні послуги як «систему дій, спрямованих на організм людини з метою відновлення, підтримання найбільш оптимальних для організму показників або профілактики можливих захворювань. Її ознаками є: соціальна сфера застосування; як правило, публічний характер надання; фінансові гарантії забезпеченості (безоплатність окремих видів – швидка медична допомога); фінансування з бюджету через оподаткування, страхові механізми перерозподілу або фонди організацій» (Венедиктова, 2009, с. 11). М. М. Васюк вважає, що «публічні послуги в медичній галузі» - це «регламентована нормами права суспільно значуща діяльність суб'єктів публічної адміністрації у медичній галузі, спрямована на задоволення суспільних інтересів, інтересів фізичних та юридичних осіб як ініціаторів отримання публічних послуг у медичній галузі України». Цей науковець виокремлює такі особливості надання публічних послуг у медичній галузі України: «обов'язкове законодавче визначення суб'єктів надання послуги; безпосередня

участь суб'єктів у наданні публічних послуг; періодичність звернення за послугою та її надання; заявний характер отримання послуги; нормативне врегулювання процедури надання послуги; наявність відповідної матеріально-технічної бази, кваліфікованого персоналу, умов щодо контролю якості лікарських засобів; обов'язкова перевірка суб'єкта господарювання щодо видачі ліцензії з подальшим контролем здійснення діяльності тощо» (Васюк, 2021. с. 167).

Водночас, чи всі вказані послуги належать до публічних у кримінально-правовому розумінні?

У кримінальному праві публічні послуги характеризується такими істотними ознаками, як: «урегульованість нормами публічного права; надання публічним суб'єктом або приватним сектором, якому делегуються повноваження з надання публічних послуг; індивідуальний заявний та добровільний характер; юридично значущий характер». При цьому остання ознака є «основною, адже допомагає відмежувати публічні послуги від інших послуг, оскільки перші завжди тягнуть юридично значущі наслідки» (Загинеї, 2015, с. 205). Такої ж думки притримуються й інші науковці. Наприклад, О. С. Перешивко вважає, що «публічну послугу» слід розуміти як визначену законодавством юридично значущу діяльність певної категорії осіб, у межах делегованих їм повноважень органами державної влади або органами місцевого самоврядування», а під особами, які надають публічні послуги ця дослідниця розуміє «осіб, які не є службовими особами, проте наділені органами державної влади або органами місцевого самоврядування правом на надання послуг юридично значущого характеру, у межах своїх повноважень та у спосіб, передбачений законом» (Перешивко, 2018, с. 20, 74).

Таким чином, не всі медичні послуги тягнуть юридично значущі наслідки, а отже, не можуть належати до публічних у кримінально-правовому розумінні.

Різною є судова практика з приводу кваліфікації діянь медичних працівників, які одержали неправомірну вигоду. Так, у випадку, коли медичний працівник одержав неправомірну вигоду за виконання своїх професійних обов'язків, його дії досить часто кваліфікувалися судами за ст. 354 КК.

Так, за ч. 3 ст. 354 КК кваліфікувалися дії лікаря-рентгенолога, який одержав неправомірну вигоду за отримання пацієнтом офіційного висновку з описом його хвороби (Єдиний державний реєстр судових рішень, 2025с), сімейного лікаря, який одержав неправомірну вигоду за направлення хворого на стаціонарне лікування в терапевтичному відділенні (Єдиний державний реєстр судових рішень, 2025d), лікаря-невропатолога, який отримав неправомірну вигоду за виписку з медичної карти стаціонарного хворого щодо проходження особою стаціонарного лікування у терапевтичному відділенні та постановленого діагнозу (Єдиний державний реєстр судових рішень, 2025f), лікаря-ендокринолога, який одержав неправомірну вигоду за проходження пацієнтом формального стаціонарного лікування та виготовлення медичних документів із недостовірними відомостями щодо погіршення його стану здоров'я, а саме встановлення діагнозу кількох захворювань, яке стане підставою для отримання цим пацієнтом довідки про присвоєння 2-ої групи інвалідності пожиттєво (Єдиний державний реєстр судових рішень, 2025а). Лікаря-терапевта за складання та долучення до медичної картки амбулаторного хворого необхідних результатів спірографічного обстеження хворого без фактичного проходження даної процедури (Єдиний державний реєстр судових рішень, 2025е).

Водночас дії медичних працівників у випадку одержання ними неправомірної вигоди кваліфікувалися судами і за ст. 368 КК. Наприклад, за цією статтею були кваліфіковані дії лікаря в приватній клініці, яка була призначена головою Васильківської міжрайонної медико-соціальної експертної комісії (далі – МСЕК), яка отримала

неправомірну вигоду за видачу довідки МСЕК про встановлення інвалідності 2-ої групи пожиттєво (Єдиний державний реєстр судових рішень, 2025b). І саме таких справ, коли неправомірна вигода надавалася за певне «сприяння» в проходженні МСЕК, більшість в Єдиному державному реєстрі судових рішень.

Аналіз цього реєстру також вказує на те, що, незважаючи на те, що медичні послуги мають ознаки публічних, все ж таки дії медичних працівників у випадку прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди за ст. 368⁴ КК судами не кваліфікуються. Про це свідчить і судова статистика, яку було проаналізовано на початку статті.

Визначаючи статтю Особливої частини КК, яка буде інкримінуватися медичному працівнику, необхідно правильно встановити особливості його повноважень під час надання медичної допомоги.

Насамперед хотілося б звернути увагу на те, чи можна вважати медичного працівника **службовою особою** у випадку видачі листка тимчасової непрацездатності, прийняття висновку щодо встановлення особі інвалідності, визначення тяжкості тілесних ушкоджень, скерування на госпіталізацію тощо.

Як уже зазначалося, у судовій практиці такі діяння кваліфікуються здебільшого за ст. 368 КК. У теорії кримінального права щодо цього наявні дві точки зору. Перша полягає у тому, що медичні працівники в таких випадках визнаються службовими особами, а отже, їх дії потрібно кваліфікувати за ст. 368 КК. Аргументуючи таку позицію, науковці зазначають, що медичні працівники у цьому разі виконують організаційно-розпорядчі функції, оскільки їх дії тягнуть правові наслідки (Коржанський, 2001, с. 540). Згідно з другою точкою зору такі працівники можуть визнаватися службовими особами лише у випадку, коли вони обіймають певну адміністративну посаду. На думку цих науковців, поняття професійної діяльності охоплює не лише лікувальні дії, а й оформлення різноманітних медичних документів (Максимович, 2008, с. 208–209).

Для вирішення окресленого питання необхідно з'ясувати зміст поняття «організаційно-розпорядчі функції», адже згідно з приміткою 1 ст. 364 КК особа, яка їх виконує, визнається службовою. Розуміння цього поняття є усталеним як у судовій практиці, так і в кримінально-правовій доктрині. Під організаційно-розпорядчими обов'язками розуміють обов'язки зі здійснення керівництва галуззю промисловості, трудовим колективом, ділянкою роботи, виробничою діяльністю окремих працівників на підприємствах, в установах чи організаціях незалежно від форми власності. Такі функції виконують керівники міністерств, інших центральних органів виконавчої влади, державних, колективних чи приватних підприємств, установ і організацій, їх заступники, керівники структурних підрозділів (начальники цехів, завідувачі відділами, лабораторіями, кафедрами), їх заступники, особи, які керують ділянками робіт (майстри, виконробі, бригадири) та інші. Організаційно-розпорядчі обов'язки як у теорії кримінального права, так і в правозастосовній практиці, пов'язуються з керівництвом кимось або чимось.

Саме таке розуміння ґрунтується на значенні слів «організаційний» і «розпорядчий» в українській мові. Так, слово «організаційний» означає: «1. Пов'язаний з організацією чого-небудь. 2. Який здійснює організацію чого-небудь», а «розпорядчий» стосується «розпорядження» – дія за значенням розпорядитися, розпоряджатися (давати розпорядження, наказ; володіти ким-небудь, мати у своєму розпорядженні щось; діяти по відношенню до кого-, чого-небудь на свій розсуд) (Бусел, 2005, с. 853, 1258). Інакше кажучи, в українській мові ці слова пов'язуються з організацією та керівництвом чим-небудь, що повною мірою покладено в основу визначення організаційно-розпорядчих функцій. Вважаємо, що медичні працівники у

випадку видачі листка тимчасової непрацездатності, висновку щодо встановлення особі інвалідності, визначення тяжкості тілесних ушкоджень, скерування на госпіталізацію тощо виконують не організаційно-розпорядчі функції, а професійні обов'язки» (Загинеї, 2015, с. 208).

Для того, щоби зрозуміти, витлумачити та правильно застосувати КК у частині кваліфікації діянь медичних працівників, необхідно з'ясувати коло їх професійних обов'язків. Згідно зі ст. 78 Основ законодавства України про охорону здоров'я медичні і фармацевтичні працівники зобов'язані: сприяти охороні та зміцненню здоров'я людей, запобіганню і лікуванню захворювань, надавати своєчасну та кваліфіковану медичну і лікарську допомогу; безоплатно надавати відповідну невідкладну медичну допомогу громадянам у разі нещасного випадку та в інших екстремальних ситуаціях; поширювати наукові й медичні знання серед населення, пропагувати, в тому числі власним прикладом, здоровий спосіб життя; дотримувати вимог професійної етики і деонтології, зберігати лікарську таємницю; постійно підвищувати рівень професійних знань і майстерності; надавати консультативну допомогу своїм колегам та іншим працівникам охорони здоров'я. У цій же статті вказано, що медичні й фармацевтичні працівники несуть також інші обов'язки, передбачені законодавством. Професійні обов'язки медичних працівників конкретизуються у посадових інструкціях та залежать від їх професійної компетенції (Закон України № 2801-ХІІ, 1992).

Проаналізувавши Інструкцію про порядок видачі документів, що засвідчують тимчасову непрацездатність громадян, затверджену наказом МОЗ України від 13 листопада 2001 року № 455, варто зазначити, що медичний працівник, який видав особі листок тимчасової непрацездатності, виконує професійні обов'язки, а не службові повноваження. Це – невід'ємна частина такого професійного обов'язку, визначеного у законодавстві України, як надання своєчасної і кваліфікованої медичної та лікарської допомоги. Так, згідно з п. 1.7 цієї Інструкції видача та продовження документів, що засвідчують тимчасову непрацездатність, здійснюються тільки після особистого огляду хворого лікуючим лікарем (фельдшером), про що робиться відповідний запис у медичній карті амбулаторного чи стаціонарного хворого з обґрунтуванням тимчасової непрацездатності. При втраті працездатності внаслідок захворювання або травми лікуючий лікар в амбулаторно-поліклінічних закладах може видавати листок непрацездатності особисто терміном до 5 календарних днів з наступним продовженням його, залежно від тяжкості захворювання, до 15 календарних днів. Якщо непрацездатність триває понад 15 календарних днів, продовження листка непрацездатності до 30 днів проводиться лікуючим лікарем спільно з завідувачем відділення, а надалі – ЛКК, яка призначається керівником лікувально-профілактичного закладу, після комісійного огляду хворого, з періодичністю не рідше 1 разу на 10 днів, але не більше терміну, встановленого для направлення до МСЕК (п. 2.2) (Міністерство здоров'я України, 2001)

Хотілося б зазначити, що аналогічно має вирішуватися питання у випадку направлення пацієнтів до закладів охорони здоров'я, що надають вторинну (спеціалізовану) та третинну (високоспеціалізовану) медичну допомогу. Таке направлення здійснюється у плановому й екстреному порядках та належить до такого професійного обов'язку медичного працівника, як надання своєчасної і кваліфікованої медичної та лікарської допомоги. Ці дії не є виконанням організаційно-розпорядчих функцій, оскільки жодним чином не стосуються здійснення керівництва галуззю промисловості, трудовим колективом, ділянкою роботи, виробничою діяльністю окремих працівників.

Щодо видачі висновку про встановлення особі інвалідності, визначення ступеня

тяжкості тілесних ушкоджень, потрібно зауважити, що в цих випадках відбувається експертне оцінювання стану здоров'я людини. Згідно з правовою позицією Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду (далі – ККС) «держава завжди реалізовує свої функції через конкретні, створені нею органи чи уповноважених нею осіб. Залежно від сфери прийняття рішення відповідні функції держави здійснюють створені для цього інституції. У частині встановлення факту інвалідності таким органом, який покликаний здійснювати функції держави є МСЕК. Члени таких комісій приймають рішення від імені такої комісії, а отже у ході прийняття юридично значимих рішень комісії вони є особами, уповноваженими на виконання функцій держави (Єдиний державний реєстр судових рішень, 2024)

Ураховуючи викладене, вважаємо, що з огляду на усталене розуміння поняття організаційно-розпорядчих обов'язків, експертне оцінювання стану здоров'я пацієнта слід відносити до надання публічних послуг, а тому й одержання неправомірної вигоди медичним працівником у такому разі кваліфікувати за відповідною частиною ст. 368⁴ КК.

Як вбачається, медичний працівник повинен визнаватися службовою особою у випадках, коли він обіймає посаду у закладах охорони здоров'я, пов'язану з виконанням організаційно-розпорядчих або адміністративно-господарських обов'язків (наприклад, головний лікар, старша медсестра), він має вважатися службовою особою. У разі, якщо медичний працівник вчиняє юридично значущі дії – особою, яка здійснює професійну діяльність з надання публічних послуг. У разі виконання винятково професійних обов'язків – як працівник підприємства, установи, організації або особа, яка працює на користь підприємства, установи, організації.

Висновки. Зважаючи на викладене, можна запропонувати такі правила кваліфікації діянь медичного працівника (у випадку його підкупу):

– лише у випадку, коли медичний працівник обіймає адміністративну посаду, він виконує організаційно-розпорядчі функції та визнається службовою особою. Його дії, що полягали у прийнятті пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди за вчинення дій у межах здійснення таких функцій, повинні кваліфікуватися за статтями 368 або 368³ КК;

– окремі медичні послуги, які тягнуть юридичні наслідки (зокрема, видача та продовження документів, що засвідчують тимчасову непрацездатність особи, направлення пацієнтів до закладів охорони здоров'я, що надають вторинну (спеціалізовану) та третинну (високоспеціалізовану) медичну допомогу у плановому й екстреному порядках, здійснення медико-соціальної або судово-медичної експертизи та видача висновку про визнання особи інвалідом) мають ознаки публічних. Тому у випадку, коли медичний працівник прийняв пропозицію, обіцянку або одержав неправомірну вигоду за вчинення відповідних діянь, він має визнаватися службовою особою, а його дії – кваліфікуватися за ст. 368⁴ КК;

– якщо медичний працівник, який обіймає зазначену вище посаду, приймає пропозицію, обіцянку або одержує неправомірну вигоду за виконання професійних обов'язків, кваліфікація його дій за статтями 368 або 368³ КК виключається. Тобто він визнається особою, яка здійснює професійну діяльність із надання публічних послуг;

– медичний працівник, який прийняв пропозицію, обіцянку або одержав неправомірну вигоду за виконання ним своїх професійних обов'язків (наприклад, за лікування, проведення операції), повинен визнаватися суб'єктом працівником підприємства, установи організації, який не є службовою особою або особою, яка працює на користь підприємства, установи, організації, а його дії – кваліфікуватися за ст. 354 КК.

Бібліографічний список

- Бусел, В.Т. (ред.), 2005. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.). Київ; Ірпінь: ВТФ «Перун».
- Васюк, М.М., 2021. *Публічні послуги в медичній галузі України*. Доктор філософії. Дисертація. Національний університет біоресурсів і природокористування України. 255 с.
- Венедиктова, І., 2009. Публічні послуги в медичній сфері. *Медичне право*, 3 (1), сс. 7–14.
- Єдиний державний реєстр судових рішень, 2024. Постанова № 686/8627/22 від 21 травня 2024 року [онлайн]. Доступно: <<https://reyestr.court.gov.ua/Review/119309289>>
- Єдиний державний реєстр судових рішень, 2025а. Вирок Васильківського міськрайонного суду Київської області від 24.01.2025, справа № 362/352/25 [онлайн] Доступно: <<https://reyestr.court.gov.ua/Review/124664395>>
- Єдиний державний реєстр судових рішень, 2025б. Вирок Васильківського міськрайонного суду Київської області від 18.06.2025, справа № 362/465/25 [онлайн] Доступно: <<https://reyestr.court.gov.ua/Review/128227194>>
- Єдиний державний реєстр судових рішень, 2025с. Вирок Івано-Франківського міського суду Івано-Франківської області від 16.10.2025, справа № 344/15297/25 [онлайн] Доступно: <<https://reyestr.court.gov.ua/Review/131040880>>
- Єдиний державний реєстр судових рішень, 2025d. Вирок Коростишівського районного суду Житомирської області від 20.08.2025, справа № 935/575/25 [онлайн] Доступно: <<https://reyestr.court.gov.ua/Review/129667140>>
- Єдиний державний реєстр судових рішень, 2025е. Вирок Першотравневого районного суду м. Чернівці від 17.09.2024, справа № 725/5841/24 [онлайн] Доступно: <<https://reyestr.court.gov.ua/Review/121685300>>
- Єдиний державний реєстр судових рішень, 2025f. Вирок Тростянецького районного суду Сумської області від 21.04.2025, справа № 588/508/25 [онлайн] Доступно: <<https://reyestr.court.gov.ua/Review/126744569>>
- Загиней, З.А. 2015. *Кримінально-правова герменевтика: монографія*. Київ: Видавничий дім «АртЕк».
- Закон України Основи законодавства України про охорону здоров'я № 2801-ХІІ, 1992. *Верховна Рада України*, [онлайн] Доступно: <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2801-12#Text>>
- Коржанський, М.Й. 2001. *Науковий коментар до Кримінального кодексу України*. Київ: Атіка, Академія, Ельга–Н.
- Максимович, Р.Л. 2008. *Поняття службової особи у кримінальному праві України: монографія*. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ.
- Міністерство здоров'я України, 2001. Наказ про затвердження Інструкції про порядок видачі документів, що засвідчують тимчасову непрацездатність громадян № 1005/6196 від 13 листопада 2001 року. *Верховна Рада України*, [онлайн]. Доступно: <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1005-01#Text>>
- Переширко, С.О., 2018. *Кримінальна відповідальність за підкуп особою, яка надає публічні послуги*. Кандидат юридичних наук. Дисертація. Академія адвокатури України. 248 с.
- Судова влада, 2023. Судова статистика, форма 7 – Звіт про склад засуджених, [онлайн] Доступно: <https://court.gov.ua/inshe/sudova_statystyka/zvit_dsau_2023>
- Судова влада, 2024. Судова статистика, форма 7 – Звіт про склад засуджених, [онлайн] Доступно: <https://court.gov.ua/inshe/sudova_statystyka/zvit_dsau_2024>

References

- Busel, V.T. (red.), 2005. *Velykyi tлумachnyi slovnyk suchasnoi ukrainskoi movy [Large explanatory dictionary of modern Ukrainian language]* (z dod. i dopov.). Kyiv; Irpin: VTF «Perun» (in Ukrainian).

- Korzhanskyi, M.I. 2001. *Naukovyi komentar do Kryminalnoho kodeksu Ukrainy [Scientific commentary on the Criminal Code of Ukraine]*. Kyiv: Atika, Akademiia, Elha–N (in Ukrainian).
- Maksymovych, R.L. 2008. *Poniattia sluzhbovoi osoby u kryminalnomu pravi Ukrainy: monohrafiia [The concept of a public official in Ukrainian criminal law]*. Lviv: Lvivskiy derzhavnyi universytet vnutrishnikh sprav (in Ukrainian).
- Ministerstvo zdorovia Ukrainy, 2001. Nakaz pro zatverdzhennia Instruksii pro poriadok vydachi dokumentiv, shcho zasvidchuiut tymchasovu nepratsездatnist hromadian [Order approving the Instructions on the procedure for issuing documents certifying temporary incapacity for work of citizens] № 1005/6196 vid 13 lystopada 2001 roku *Verkhovna Rada Ukrainy*, [online]. Available at: <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1005-01#Text>> . (in Ukrainian).
- Osnovy zakonodavstva Ukrainy pro okhoronu zdorovia : Zakon Ukrainy [Law of Ukraine Fundamentals of Ukrainian Legislation on Health Care] № 2801-XII, 1992. *Verkhovna Rada Ukrainy*, [online] Available at: <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2801-12#Text>> (in Ukrainian).
- Pereshyvko, S.O., 2018. *Kryminalna vidpovidalnist za pidkup osoiby, yaka nadaie publichni posluhy [Criminal liability for bribery of a person providing public services]*. Kandydat yurydychnykh nauk. Dysertatsiia. Akademiia advokatury Ukrainy. 248 s. (in Ukrainian).
- Sudova vlada, 2023. Sudova statystyka, forma 7 – Zvit pro sklad zasudzhenykh [Court statistics, form 7 – Report on the composition of convicts] [online] Available at: <https://court.gov.ua/inshe/sudova_statystyka/zvit_dsau_2023> (in Ukrainian).
- Sudova vlada, 2024. Sudova statystyka, forma 7 – Zvit pro sklad zasudzhenykh [Court statistics, form 7 – Report on the composition of convicts] [online] Available at: <https://court.gov.ua/inshe/sudova_statystyka/zvit_dsau_2024> (in Ukrainian).
- Vasiuk, M.M., 2021. *Publichni posluhy v medychnii haluzi Ukrainy [Public services in the medical sector in Ukraine]*. Doktor filosofii. Dysertatsiia. Natsionalnyi universytet bioresursiv i pryrodokorystuvannia Ukrainy. 255 s. (in Ukrainian).
- Venedyktova, I., 2009. Publichni posluhy v medychnii sferi [Public services in the medical field]. *Medychno pravo*, 3 (1), pp. 7–14. (in Ukrainian).
- Yedynyi derzhavnyi reiestr sudovykh rishen, 2024. Postanova № 686/8627/22 vid 21 travnia 2024 roku [online]. Available at: <<https://reyestr.court.gov.ua/Review/119309289>> (in Ukrainian).
- Yedynyi derzhavnyi reiestr sudovykh rishen, 2025a. Vyrok Vasylykivskoho miskraionnoho sudu Kyivskoi oblasti vid 24.01.2025, sprava № 362/352/25 [Judgment of the Vasylykiv City District Court of Kyiv Region dated January 24, 2025, case No. 362/352/25] [online]. Available at: <<https://reyestr.court.gov.ua/Review/124664395>> (in Ukrainian)
- Yedynyi derzhavnyi reiestr sudovykh rishen, 2025b. Vyrok Vasylykivskoho miskraionnoho sudu Kyivskoi oblasti vid 18.06.2025 , sprava № 362/465/25 [Judgment of the Vasylykiv City District Court of Kyiv Region dated June 18, 2025, case No. 362/465/25] [online]. Available at: <<https://reyestr.court.gov.ua/Review/128227194>> (in Ukrainian)
- Yedynyi derzhavnyi reiestr sudovykh rishen, 2025c. Vyrok Ivano-Frankivskoho miskoho sudu Ivano-Frankivskoi oblasti vid 16.10.2025, sprava № 344/15297/25 [Judgment of the Ivano-Frankivsk City Court of Ivano-Frankivsk Region dated October 16, 2025, case No. 344/15297/25] Available at: [online]. Available at: <<https://reyestr.court.gov.ua/Review/131040880>> (in Ukrainian)
- Yedynyi derzhavnyi reiestr sudovykh rishen, 2025d. Vyrok Korostyshivskoho raionnoho sudu Zhytomyrskoi oblasti vid 20.08.2025, sprava № 935/575/25 [Judgment of the Korostyshiv District Court of Zhytomyr Region dated August 20, 2025, case No.

- 935/575/25] [online]. Available at: <<https://reyestr.court.gov.ua/Review/129667140>> (in Ukrainian)
- Yedynyi derzhavnyi reiestr sudovykh rishen, 2025e. Vyrok Pershotravnevoho raionnoho sudu m. Chernivtsi vid 17.09.2024, sprava № 725/5841/24 [Judgment of the Pershotravney District Court of Chernivtsi dated 17 September 2024, case No. 725/5841/24] [online]. Available at: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/121685300> (in Ukrainian)
- Yedynyi derzhavnyi reiestr sudovykh rishen, 2025f. Vyrok Trostianetskoho raionnoho sudu Sumskoi oblasti vid 21.04.2025, sprava № 588/508/25 [Judgment of the Trostyanets District Court of Sumy Region dated 21 April 2025, case No. 588/508/25] [online]. Available at: <<https://reyestr.court.gov.ua/Review/126744569>> (in Ukrainian)
- Zahynei, Z.A. 2015. *Kryminalno-pravova hermenevtyka* [Criminal law hermeneutics]: monohrafiia. Kyiv: Vydavnychi dim «ArtEk» (in Ukrainian).

Z.A. Zahynei-Zabolotenko

MEDICAL WORKERS AS PERPETRATORS OF CORRUPTION-RELATED CRIMINAL OFFENSES

The article examines the problem of determining the status of a medical worker as a subject of criminal corruption offenses, namely, in which cases he or she is recognized or not recognized as a public official, in particular, a person who provides public services. The following rules for qualifying the actions of a medical worker (in the case of bribery) are proposed: only if a medical worker holds an administrative position, performs organizational and administrative functions, and is recognized as a public official. Their actions, which consisted of accepting an offer, promise, or receiving an unlawful benefit for performing actions within the scope of such functions, should be classified under Articles 368 or 368³ of the Criminal Code of Ukraine; certain medical services that have legal consequences (in particular, the issuance and renewal of documents certifying a person's temporary incapacity for work, the referral of patients to healthcare facilities that provide secondary (specialized) and tertiary (highly specialized) medical care on a scheduled and emergency basis, conducting medical-social or forensic medical examinations and issuing conclusions on the recognition of a person as disabled) have the characteristics of public services (therefore, if a healthcare professional accepts an offer, promise, or receives an unlawful benefit for performing certain actions, they shall be recognized as a public official, and their actions shall be classified under Article 368⁴ of the Criminal Code of Ukraine); if a medical worker holding the above-mentioned position accepts an offer, promise, or receives an unlawful benefit for performing professional duties, the classification of his actions under Articles 368 or 368³ of the Criminal Code of Ukraine is excluded (i.e., he is recognized as a person engaged in professional activities for the provision of public services); a medical worker who has accepted an offer, promise, or received an unlawful benefit for performing his professional duties (for example, for treatment, performing an operation) must be recognized as an employee of an enterprise, institution, or organization who is not an official or a person working for the benefit of the enterprise, institution, or organization, and their actions must be classified under Article 354 of the Criminal Code of Ukraine.

Key words: *corruption-related criminal offenses, corruption, public official, person providing public services, employee of an enterprise, institution, or organization who is not a public official, medical worker, bribery, unlawful benefit, special subject, legally significant actions.*

Стаття надійшла до редколегії 01.12.2025 р.

УДК 341.231.14:614

І.В. Кадуха

ORCID 0009-0002-6588-7768

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ МЕХАНІЗМИ КОНТРОЛЮ ЗА ВИКОНАННЯМ ОБОВ'ЯЗКІВ ДЕРЖАВ ЩОДО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВА НА ОХОРОНУ ЗДОРОВ'Я

У статті визначено систему міжнародного контролю за виконанням обов'язків держав по забезпеченню права на охорону здоров'я, яка є складною, поліцентричною та функціонально диференційованою мережею без єдиного ієрархічного центру. Встановлено підсистеми досліджуваної системи міжнародного контролю. Аргументовано важливу роль недержавних акторів у досліджуваних механізмах.

Особлива увага у статті приділена основним проблемам міжнародно-правових механізмів контролю за виконанням обов'язків держав по забезпеченню права на охорону здоров'я. Зазначено, що першою проблемою є інституційна розпорошеність, нормативна фрагментація, відсутність чіткої координації між органами системи ООН та ВООЗ. Другою фундаментальною проблемою є «парадокс юридичної сили»: більшість актів контрольних органів (заклучні зауваження, рекомендації УПО, доповіді) мають рекомендаційний, а не юридично обов'язковий характер. Третя проблема полягає в асиметрії інформаційних потоків – надмірній залежності від самозвіттування держав, що створює ризик надання неповної або викривленої інформації. Зазначається, що вирішення виявлених проблем вимагає комплексного підходу, який, зважаючи на обмежені можливості впливу окремої держави на глобальні процеси, має зосереджуватися насамперед на вдосконаленні національних механізмів імплементації міжнародних стандартів.

У статті сформульовано пропозиції, які стосуються удосконалення міжнародно-правових механізмів контролю за виконанням обов'язків держав по забезпеченню права на охорону здоров'я. По-перше, пропонується створення Національного механізму звітності та імплементації у сфері прав людини. По-друге, нагальною є потреба у прискоренні розробки та ухваленні Медичного кодексу України, який має стати інструментом системної імплементації міжнародних стандартів у національне правове поле.

Ключові слова: міжнародно-правові механізми, контроль, право на охорону здоров'я, Всесвітня організація охорони здоров'я, Всесвітня асамблея охорони здоров'я, Міжнародні медико-санітарні правила.

DOI 10.34079/2518-1319 -2025-15-30-80-91

Постановка проблеми. Становлення та розвиток міжнародного права прав людини у другій половині ХХ століття ознаменувалися юридичним закріпленням низки фундаментальних прав, серед яких право на охорону здоров'я посідає особливе місце, виступаючи не лише як самостійна цінність, а й передумова для реалізації всього спектру прав людини. Його концептуальне оформлення, що випереджає навіть Загальну декларацію прав людини (далі – ЗДПЛ), відбулося у Преамбулі до Статуту ВООЗ 1946 року, де проголошувалося, що «володіння найвищим досяжним рівнем здоров'я є одним з основних прав кожної людини без різниці раси, релігії, політичних переконань, економічного чи соціального становища» (Constitution of the World Health Organization,

1946). Це визначення, що трактує здоров'я не просто як відсутність хвороб чи фізичних вад, а як «стан повного фізичного, душевного і соціального благополуччя», заклало підвалини для широкого розуміння даного права, яке виходить за межі суто медичної допомоги та охоплює широкий спектр соціально-економічних факторів, що сприяють створенню умов для здорового життя (Ramalingaswani, 1979, с. 138-141). Подальшого розвитку ця норма набула у статті 25 ЗДПЛ, яка визнає право на медичний догляд як частину права на адекватний життєвий рівень (Організація Об'єднаних Націй, 1948), та, що найважливіше, у статті 12 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права 1966 р. (далі – МПЕСКП), яка є найбільш вичерпним договірним положенням щодо права на здоров'я в універсальному міжнародному праві (Організація Об'єднаних Націй, 1966). Визнання права на здоров'я як юридично значущої категорії, а не лише як політичної декларації, неминуче породжує питання про зміст кореспондуючих зобов'язань держав та, відповідно, про необхідність створення дієвих механізмів контролю за їх виконанням.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Такі науковці як М.В. Долгіх, М.О. Медведєва та Н.В. Хендель приділяли у своїх наукових працях увагу окремим питанням міжнародно-правового механізму контролю за виконанням обов'язків держав по забезпеченню права на охорону здоров'я. Проте у вітчизняній юридичній науці досі не вироблено системного підходу для дослідження зазначеного механізму.

Метою статті є аналіз міжнародно-правових механізмів контролю за виконанням обов'язків держав по забезпеченню права на охорону здоров'я та вироблення пропозицій щодо удосконалення законодавства України у цій сфері.

Виклад основного матеріалу. У сучасній доктрині міжнародного права прав людини утвердилася трикомпонентна структура зобов'язань держав, що повною мірою стосується і права на охорону здоров'я: зобов'язання поважати, захищати та виконувати (Bayer, Caplan, Daniels, 1983, с. 161-183). Зобов'язання поважати вимагає від держав утримуватися від будь-яких дій, що прямо чи опосередковано перешкоджають реалізації права на здоров'я, як-от прийняття дискримінаційного законодавства, відмова у наданні медичної допомоги певним групам населення чи застосування нелюдського поводження. Зобов'язання захищати покладає на державу обов'язок вживати заходів для запобігання порушенням права на здоров'я з боку третіх осіб, зокрема шляхом регулювання діяльності приватних медичних закладів, фармацевтичних компаній, страхових компаній та підприємств, що можуть завдавати шкоди довкіллю (Ottawa charter for health promotion, 1986). Нарешті, зобов'язання виконувати є позитивним обов'язком держави вживати активних заходів – законодавчих, адміністративних, бюджетних, судових та інших – для повної реалізації права на здоров'я. Це зобов'язання, у свою чергу, поділяється на обов'язок сприяти, забезпечувати та заохочувати. Саме існування цих позитивних зобов'язань, що вимагають від держави активних та цілеспрямованих дій, об'єктивно зумовлює необхідність міжнародного контролю. Без такого контролю, заснованого на фундаментальному принципі міжнародного права *pacta sunt servanda*, міжнародні зобов'язання ризикують перетворитися на декларації про наміри, позбавлені реальної юридичної сили. Таким чином, система міжнародного контролю є невід'ємним елементом самого механізму міжнародно-правового регулювання права на охорону здоров'я, що забезпечує його дієвість та запобігає ерозії міжнародно-правових стандартів.

Центральне місце у системі контролю за дотриманням права на охорону здоров'я на універсальному рівні посідають договірні органи ООН, створені на підставі міжнародних договорів у сфері прав людини. Провідну роль серед них відіграє Комітет ООН з економічних, соціальних і культурних прав (далі – КЕСКП), який здійснює нагляд

за виконанням державами-учасницями положень МПЕСКП (ОНСНР, n.d.). Основним інструментом контролю в рамках діяльності КЕСКП є розгляд періодичних доповідей держав, що подаються відповідно до статей 16 та 17 МПЕСКП (Refworld, n.d.). У цих доповідях держави зобов'язані звітувати про вжиті ними заходи та про прогрес у реалізації прав, визнаних у МПЕСКП, включно з правом на здоров'я. Процедура розгляду доповідей є формою «конструктивного діалогу» між КЕСКП та державою, за результатами якого КЕСКП ухвалює «Заключні зауваження» (Hunt, Backman, et al., 2020). Ці зауваження містять аналіз позитивних аспектів виявлених проблем та конкретні рекомендації державі щодо подальших кроків для покращення ситуації. Хоча Заключні зауваження формально не є юридично обов'язковими, вони мають значний моральний та політичний авторитет і слугують важливим орієнтиром для національних урядів, парламентів, судів та громадянського суспільства.

Новим етапом у розвитку контрольних механізмів стало прийняття у 2008 році Факультативного протоколу до МПЕСКП, який набув чинності у 2013 році (United Nations, 2009). Цей протокол запровадив процедуру індивідуальних та міждержавних скарг, а також процедуру розслідування. Можливість подання індивідуальних скарг до КЕСКП щодо порушення права на здоров'я значно посилює механізм захисту, перетворюючи його з суто моніторингового на квазісудовий. Поряд із договірними органами, важливим елементом контролю в системі ООН є механізм Універсального періодичного огляду (далі – УПО), запроваджений Радою ООН з прав людини у 2006 році (World Health Organization (WHO), 2018). УПО є унікальним процесом, в рамках якого правозахисна ситуація в усіх державах-членах ООН перевіряється кожні 4,5 роки. Це механізм горизонтального або перехресного контролю, при якому держави оцінюють одна одну. Огляд базується на трьох документах: національній доповіді держави, що проходить огляд; компіляції інформації з документів договірних органів ООН та спеціальних процедур, підготовлених Управлінням Верховного комісара ООН з прав людини; резюме інформації, наданої іншими зацікавленими сторонами, зокрема неурядовими організаціями (Melbourne Law School, n.d.). Хоча УПО має більш політизований характер порівняно з діяльністю експертних комітетів, питання охорони здоров'я регулярно стають предметом рекомендацій, що свідчить про їх високу пріоритетність у міжнародному порядку денному.

Нарешті, не можна оминати роль спеціальних процедур Ради ООН з прав людини, зокрема мандат Спеціального доповідача з питання про право кожної людини на найвищий досяжний рівень фізичного і психічного здоров'я, заснований у 2002 році (Office of the High Commissioner for Human Rights, n.d.). Спеціальний доповідач, як незалежний експерт, здійснює моніторинг ситуації у світі, готує тематичні доповіді для Ради з прав людини та ГА ООН, проводить візити до країн на їхнє запрошення та надсилає державам повідомлення щодо ймовірних порушень права на здоров'я. Діяльність Спеціального доповідача, що охоплює такі теми, як психічне здоров'я, доступ до ліків, права медичних працівників та вплив расизму на здоров'я, забезпечує гнучкий та оперативний моніторинг, привертаючи увагу до нагальних проблем.

Якщо система ООН забезпечує загальний правозахисний контроль, то ВООЗ виступає як центральний спеціалізований механізм, що володіє унікальними повноваженнями та інструментами у сфері охорони здоров'я. Основні повноваження ВООЗ закріплені у її Статуті 1946 року та надають їй мандат на здійснення глобального моніторингу стану здоров'я населення, розробку та реалізацію міжнародних стандартів, а також надання технічної допомоги державам-членам (Статут (Конституція) Всесвітньої організації охорони здоров'я, 1946).

Одним із найпотужніших та унікальних за своєю юридичною природою

інструментів контролю в арсеналі ВООЗ є міжнародні медико-санітарні правила 2005 р. (далі – ММСП). ММСП, схвалені ВАОЗ у 2005 році, є юридично обов'язковими для 196 держав-учасниць міжнародного договору, спрямовані на «запобігання міжнародному поширенню хвороб, захист від них, боротьбу з ними і вжиття заходів у відповідь на рівні громадської охорони здоров'я». Варто погодитись з думкою М. Долгіх, який наголошує на обов'язковості імплементації урядом України норм ММСП у вітчизняну систему охорони здоров'я (Долгіх, 2021, с. 196).

ММСП встановлюють комплексну систему нагляду, звітності та реагування на надзвичайні ситуації у сфері громадського здоров'я, що мають міжнародне значення (далі – НСМЗ). Центральним елементом цього контрольного механізму є зобов'язання держав-учасниць розвивати, зміцнювати та підтримувати свій основний потенціал щодо виявлення, оцінки, повідомлення та реагування на події у сфері громадського здоров'я (Додаток 1 до ММСП). Відповідно до статті 6 ММСП, кожна держава-учасниця зобов'язана протягом 24 годин після оцінки інформації про подію на своїй території повідомити ВООЗ за допомогою Національного координатора з ММСП про всі події, які можуть становити НСМЗ, використовуючи для цього спеціальний алгоритм прийняття рішень (Додаток 2 до ММСП). Важливою новелою ММСП є те, що ВООЗ має право брати до уваги не лише офіційні повідомлення від держав, але й інформацію з інших джерел (наприклад, повідомлення у медіа, звіти неурядових організацій). У такому випадку ВООЗ звертається до держави із запитом про верифікацію інформації, на який держава зобов'язана надати відповідь протягом 24 годин (стаття 9 ММСП). Це положення суттєво посилює контрольні повноваження ВООЗ, дозволяючи їй діяти проактивно і не залежати виключно від самозвітування держав. У разі підтвердження загрози Генеральний директор ВООЗ після консультацій з Комітетом з надзвичайних ситуацій може оголосити НСМЗ та надати державам тимчасові рекомендації щодо заходів реагування. Ці рекомендації, хоч і не є формально обов'язковими, мають величезний політичний та практичний вплив, як це продемонструвала пандемія COVID-19 (Gostin, Friedman and Wetter, 2020, с. 8-12).

Поряд із жорстким, юридично обов'язковим механізмом ММСП, ВООЗ активно використовує інструменти «м'якого» контролю. Одним із таких механізмів є спостереження за показниками ефективності формування механізмів публічного управління системою охорони здоров'я, згідно якого оцінюється рівень розвитку різних країн світу (Долгіх, 2021, с. 108).

Щорічна публікація «Світова статистика охорони здоров'я» є авторитетним джерелом інформації, що дозволяє порівнювати показники між країнами, відстежувати динаміку та оцінювати ефективність національних систем охорони здоров'я (World Health Organization, n.d.).

Іншим важливим інструментом є ухвалення резолюцій та стратегій ВАОЗ. Ці документи встановлюють глобальні цілі, стандарти та норми у різних сферах (наприклад, боротьба з неінфекційними захворюваннями, імунізація, безпека пацієнтів). Часто такі резолюції містять заклики до держав-членів звітувати перед ВООЗ про прогрес у їх впровадженні, що створює додатковий механізм моніторингу та підзвітності.

Заслугове на увагу співпраця ВООЗ та ЮНІСЕФ з питань здоров'я матері й дитини. Так, на виконання Угоди між ЮНІСЕФ та ВООЗ 1948 р. було створено об'єднаний комітет ВООЗ/ЮНІСЕФ з політики у сфері охорони здоров'я, одним з основних завдань якого став контроль за здійсненням програм, що стосуються охорони здоров'я дітей. Як підкреслює Н. Хендель, ЮНІСЕФ та ВООЗ намагаються вирішувати в державах, що розвиваються, такі проблеми, як імунізація, викорінення поліомієліту, поліпшення гігієни середовища проживання, забезпечення питною водою, допомога

центрам матері та дитини тощо. ВООЗ призначає міжнародних експертів у сфері охорони здоров'я для виконання програм ЮНІСЕФ, здійснює загальне керівництво та контролює їхню діяльність через регіональні офіси і штаб-квартиру (Хендель, 2014, с. 50).

Таким чином, ВООЗ поєднує у своїй діяльності як жорсткі, так і м'які механізми контролю, фокусуючись, з одного боку, на гострих загрозах глобальній безпеці здоров'я (через ММСП), а з іншого – на довгостроковому моніторингу та покращенні загальних показників здоров'я у світі.

На додаток до універсальних та спеціалізованих механізмів, значну роль у забезпеченні міжнародного контролю відіграють регіональні системи захисту прав людини. Європейська система є найбільш розвиненою та інституціоналізованою у цьому відношенні. В рамках Ради Європи ключовим інструментом захисту соціальних прав, включно з правом на охорону здоров'я, є Європейська соціальна хартія (далі – ЄСХ) (переглянута) 1996 року (Рада Європи, 1996). Стаття 11 ЄСХ прямо закріплює право на охорону здоров'я, зобов'язуючи держави вживати належних заходів для усунення причин поганого здоров'я, створення консультативно-просвітницьких служб та запобігання епідемічним, ендемічним та іншим захворюванням. Контроль за виконанням положень ЄСХ здійснює Європейський комітет із соціальних прав (далі – ЄКСП). Цей контроль реалізується через дві основні процедури: розгляд періодичних доповідей держав та розгляд колективних скарг. Процедура колективних скарг, запроваджена Додатковим протоколом 1995 року, дозволяє міжнародним та національним організаціям роботодавців і профспілок, а також деяким міжнародним неурядовим організаціям, подавати скарги на порушення ЄСХ. Рішення ЄКСП у справах за колективними скаргами, хоч і не мають такої ж юридичної сили, як рішення Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ), є авторитетними висновками, які Комітет міністрів Ради Європи може покласти в основу своїх рекомендацій державі-порушниці. Особливе місце в європейській системі посідає ЄСПЛ, який, незважаючи на відсутність у ЄКСП окремої статті про право на здоров'я, виробив розгалужену практику його опосередкованого захисту.

Найчастіше ЄСПЛ розглядає «медичні справи» в контексті статті 2 (право на життя) та статті 8 (право на повагу до приватного і сімейного життя) Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. (далі – ЄКПЛ). В рамках статті 2 ЄСПЛ покладає на держави позитивні зобов'язання створювати належну нормативно-правову базу для захисту життя пацієнтів та забезпечувати функціонування системи охорони здоров'я, здатної надавати невідкладну допомогу. Суд також вимагає проведення ефективного розслідування у випадках смерті пацієнтів внаслідок ймовірної медичної недбалості. Стаття 8 ЄКПЛ тлумачиться ЄСПЛ широко і включає право на фізичну та психологічну недоторканність. У цьому контексті ЄСПЛ розглядав справи, пов'язані з інформованою згодою на медичне втручання, доступом до медичної документації, конфіденційністю медичної інформації, а також впливом шкідливого довкілля на здоров'я людини. Рішення ЄСПЛ є юридично обов'язковими для держав-відповідачів і часто вимагають не лише виплати компенсації, а й вжиття заходів загального характеру для зміни законодавства чи практики. Існування аналогічних, хоч і з різним ступенем інституціоналізації, механізмів в інших регіонах світу підтверджує глобальний характер тенденції до посилення контролю за дотриманням права на здоров'я.

Ефективне функціонування формальних міжнародних контрольних механізмів значною мірою залежить від інформації та активності, що генеруються поза державними структурами, зокрема неурядовими організаціями (далі – НУО) та громадянським суспільством. Ці актори відіграють незамінну роль у процесі моніторингу, виконуючи

функції незалежних спостерігачів, джерел альтернативної інформації та каталізаторів суспільних змін (Doshmangir, Sanadghol, Kakemam and Majdzadeh, 2024).

Однією з ключових та найбільш інституціоналізованих функцій НУО є підготовка та подання «тіньових» або альтернативних доповідей договірним органам ООН, таким як КЕСКП. У той час як офіційні доповіді держав можуть іноді представляти надто оптимістичну або неповну картину, звіти НУО, що базуються на моніторингу «на місцях», зборі свідчень та аналізі реальної ситуації, надають експертам КЕСКП більш збалансовану та критичну інформацію. Це дозволяє членам КЕСКП ставити більш точні та гострі питання представникам держав під час «конструктивного діалогу» та формулювати більш обґрунтовані та конкретні заключні зауваження.

Крім того, діяльність великих міжнародних правозахисних та гуманітарних організацій має значний вплив на міжнародний порядок денний у сфері охорони здоров'я. Такі організації, як «Human Rights Watch», проводять розслідування та публікують детальні звіти про порушення права на здоров'я в різних країнах, аналізуючи системні проблеми, такі як дискримінація у доступі до медичної допомоги, корупція в системі охорони здоров'я чи наслідки збройних конфліктів для медичної інфраструктури. Організації, що безпосередньо надають медичну допомогу в кризових регіонах, як-от «Лікарі без кордонів», не лише рятують життя, але й виконують важливу функцію «свідчення» (Pandey and Singh, 2024). Їхні звіти та публічні заяви, засновані на безпосередньому досвіді роботи в умовах епідемій, конфліктів та гуманітарних катастроф, є потужним інструментом привернення уваги світової спільноти до нагальних проблем та є цінним джерелом інформації для ВООЗ та інших міжнародних органів. Через проведення адвокаційних кампаній, роботу з медіа та лобювання урядів і міжнародних організацій, НУО сприяють тому, щоб питання охорони здоров'я залишалися у фокусі міжнародної політики, а держави несли відповідальність за свої зобов'язання.

Незважаючи на розгалуженість та багаторівневість існуючої системи міжнародного контролю, її ефективність стикається з низкою системних проблем та викликів, що обмежують її реальний вплив на практику держав. Однією з ключових проблем є фрагментація контролю (Taylor, 2002, с. 975). Відповідальність за моніторинг права на здоров'я розпорошена між численними органами та організаціями з різними мандатами, процедурами та правовою природою актів: договірні органи ООН, спеціальні процедури, Рада з прав людини (через УПО), ВООЗ, регіональні суди та комісії, і навіть СОТ (в частині, що стосується доступу до ліків через регулювання прав інтелектуальної власності) (Jackson, 1998). Така розпорошеність може призводити до дублювання функцій, неузгодженості стандартів та рекомендацій.

Іншою суттєвою слабкістю є переважно рекомендаційний характер рішень більшості контрольних органів. Заключні зауваження КЕСКП, рекомендації УПО, доповіді Спеціального доповідача, резолюції ВАОЗ – усі ці акти не мають прямої юридично обов'язкової сили. Їх виконання залежить від доброї волі та політичної волі держави. Хоча рішення регіональних судів, як-от ЄСПЛ, є юридично обов'язковими, їхня юрисдикція є географічно обмеженою, а розгляд справ стосується, як правило, конкретних індивідуальних порушень, а не системних проблем у сфері охорони здоров'я.

Ще однією проблемою є надмірна залежність від самозвітування держав, особливо в рамках договірних органів ООН. Система періодичних доповідей базується на інформації, яку надає сама держава, що створює ризик подання неповної, вибіркової або навіть неправдивої інформації з метою прикрасити реальний стан справ. Хоча «тіньові» доповіді НУО частково компенсують цей недолік, вони не можуть повністю замінити незалежний та всеохоплюючий моніторинг.

В контексті дослідження європейського досвіду контролю за виконанням обов'язків у сфері забезпечення права на охорону здоров'я привертає увагу позиція М. Долгіх, який звертає увагу на те, що контроль за належною якістю наданих медичних послуг має стати частиною переоцінки існуючих механізмів публічного управління системою охорони здоров'я (Долгіх, 2021, с. 130). Варто погодитись з М. Долгіх, оскільки забезпечення належної якості медичних послуг не повинно обмежуватися лише моніторингом, а має виступати фундаментом для перегляду та вдосконалення існуючих механізмів публічного управління галуззю охорони здоров'я.

Висновки. Сучасна система міжнародного контролю за дотриманням права на охорону здоров'я є складною, поліцентричною та функціонально диференційованою мережею, яка не має єдиного ієрархічного центру. Її архітектура характеризується співіснуванням та взаємодією кількох паралельних, але взаємопов'язаних підсистем. По-перше, це універсальна правозахисна підсистема в рамках ООН, що базується на договірних органах (зокрема, КЕСКП), спеціальних процедурах (Спеціальний доповідач з питання про право на здоров'я) та механізмі УПО. Ця підсистема орієнтована на індивідуалістичне розуміння права на здоров'я як невід'ємного права людини. По-друге, це спеціалізована підсистема громадського здоров'я, ядром якої є ВООЗ. Вона функціонує на основі дихотомії «жорсткого права» (юридично обов'язкові ММСП) та «м'якого права» (статистичний моніторинг, резолюції, рекомендації), фокусуючись на колективній безпеці у сфері здоров'я. По-третє, це регіональні правозахисні підсистеми (зокрема, європейська), які забезпечують глибший рівень юридизації та надають квазісудові та судові інструменти захисту (ЄКСП, ЄСПЛ). Важливим результатом дослідження є встановлення незамінної ролі недержавних акторів, які виконують функцію інформаційного забезпечення та верифікації, надаючи «тіньові» доповіді та незалежні дані, що є критично важливим для подолання асиметрії інформації, властивої системі, що значною мірою покладається на самозвітвання держав.

Попри інституційну розгалуженість, ефективність існуючої системи контролю обмежується низкою системних проблем. Ключовою проблемою є інституційна розпорошеність та нормативна фрагментація. Відсутність чіткої координації між органами системи ООН та ВООЗ породжує ризик дублювання мандатів та формулювання неузгоджених рекомендацій, що дозволяє державам вдаватися до практики «вибіркового форуму». Другою фундаментальною проблемою є «парадокс юридичної сили»: більшість актів контрольних органів (заклучні зауваження, рекомендації УПО, доповіді) мають рекомендаційний, а не юридично обов'язковий характер. Це створює розрив між *de jure* обов'язковістю норм міжнародних договорів та *de facto* необов'язковістю виконання рішень контрольних органів, що ставить їхню ефективність у пряму залежність від політичної волі держави. Третя проблема полягає в асиметрії інформаційних потоків – надмірній залежності від самозвітвання держав, що створює ризик надання неповної або викривленої інформації. Хоча діяльність НУО частково нівелює цей недолік, вона не може повністю замінити механізм незалежного та системного міжнародного моніторингу. Нарешті, спостерігається проблема політизації контролю, особливо в рамках УПО, при якому геополітичні інтереси можуть превалювати над об'єктивною правовою оцінкою.

Вирішення виявлених проблем вимагає комплексного підходу, який, зважаючи на обмежені можливості впливу окремої держави на глобальні процеси, має зосереджуватися насамперед на вдосконаленні національних механізмів імплементації міжнародних стандартів. У цьому контексті для України пропонуються наступні конкретні, практично орієнтовані шляхи.

По-перше, пропонується створення Національного механізму звітності та

імплементатії у сфері прав людини (далі – НМЗІ) як постійно діючого міжвідомчого координаційного органу. На відміну від епізодичних робочих груп, такий орган, створений постановою КМУ та очолюваний на рівні профільного віцепрем'єр-міністра, мав би чіткий мандат та інституційну спроможність. Його ключовими функціями мають стати:

а. НМЗІ має стати єдиним центром, що акумулює та систематизує всі рекомендації, отримані Україною від договірних органів ООН (зокрема, КЕСКП), в рамках УПО, від Спеціального доповідача з права на здоров'я, а також висновки ЄКСП та рішення ЄСПЛ у «медичних справах».

б. На основі аналізу рекомендацій НМЗІ має розробляти та подавати на затвердження Уряду секторальні та загальнонаціональні плани дій з чіткими, вимірюваними індикаторами виконання, визначеними строками та переліком відповідальних органів виконавчої влади (МОЗ, Мінсоцполітики, Мінюст та ін.).

с. НМЗІ має координувати процес підготовки періодичних доповідей України до міжнародних контрольних органів, забезпечуючи їх якість, повноту та узгодженість, а також організувати широкі консультації з громадянським суспільством на етапі підготовки цих звітів.

д. Для забезпечення підзвітності, НМЗІ має щорічно звітувати перед профільним комітетом Верховної Ради України про стан виконання міжнародних рекомендацій. Такий механізм дозволить перейти від фрагментарної та реактивної імплементатії до системного та проактивного підходу, що є критично важливим для реформування системи охорони здоров'я.

По-друге, нагальною є потреба у прискоренні розробки та ухваленні Медичного кодексу України, який має стати інструментом системної імплементатії міжнародних стандартів у національне правове поле. Цей кодифікований акт, на відміну від чинних розрізнених законів, має комплексно врегулювати правовідносини у сфері охорони здоров'я, базуючись на правозахисному підході. Обов'язковими елементами Кодексу мають стати:

1) імплементатія стандартів Зауваження загального порядку № 14 КЕСКП: у Кодексі необхідно чітко закріпити та розкрити зміст чотирьох ключових елементів права на здоров'я – наявності, доступності (фізичної, економічної, інформаційної), прийнятності та якості медичної допомоги. Наприклад, норма про економічну доступність має прямо корелювати з програмою медичних гарантій, визначаючи, що вартість послуг, які виходять за її межі, не повинна створювати катастрофічних фінансових наслідків для домогосподарств;

2) деталізація прав пацієнтів: Кодекс має містити окремий розділ, присвячений правам пацієнтів, який би детально регулював питання інформованої згоди, конфіденційності медичної інформації, доступу до власної медичної документації, а також встановлював дієві механізми захисту цих прав, зокрема через інститут медичного омбудсмена;

3) врегулювання відповідальності: необхідно встановити чіткі та прозорі механізми цивільно-правової відповідальності закладів охорони здоров'я за шкоду, завдану життю та здоров'ю пацієнта, що відповідатиме практиці ЄСПЛ у справах за статтею 2 ЄКСП. Це сприятиме підвищенню якості медичних послуг та захисту прав пацієнтів.

Лише створення такого стійкого інституційно-правового зв'язку між міжнародним контролем та національним правотворчим і правозастосовчим процесом здатне перетворити міжнародні стандарти з абстрактних норм на дієві інструменти захисту права на охорону здоров'я кожного громадянина України.

Бібліографічний список

- Долгіх, М.В., 2021. *Теоретичні засади реформування механізмів публічного управління системою охорони здоров'я*. Доктор філософії. Дисертація. Міжрегіональна академія управління персоналом
- Рада Європи, 1996. Європейська соціальна хартія (переглянута): Хартія Ради Європи від 03.05.1996. *Верховна Рада України* [онлайн]. Доступно: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_062>
- Організація Об'єднаних Націй, 1948. Загальна декларація прав людини: Резолюція 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10.12.1948. *Верховна Рада України* [онлайн]. Доступно: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015>
- Організація Об'єднаних Націй, 1966. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права: Резолюція 2200 А (XXI) Генеральної Асамблеї ООН від 16.12.1966. *Верховна Рада України* [онлайн]. Доступно: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042>
- Статут (Конституція) Всесвітньої організації охорони здоров'я: підписаний 22.07.1946 у м. Нью-Йорк, 1946. *Верховна Рада України* [онлайн]. Доступно: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_599>
- Хендель, Н.В., 2014. *Міжнародно-правове регулювання співробітництва держав у сфері охорони здоров'я*. Кандидат наук. Дисертація. Національний університет «Одеська юридична академія».
- Bayer, R., Caplan, A., Daniels, N. (eds), 1983. Operationalizing Respect for Persons: A Qualitative Aspect of the Right to Health Care. In Search of Equity, Health Needs and the Health Care System. New York/London. P. 161–183.
- Constitution of the World Health Organization, 1946. New York, 22 July [online]. Available at: <<https://apps.who.int/gb/bd/pdf/bd47/en/constitution-en.pdf>>.
- Doshmangir, L., Sanadghol, A., Kakemam, E. and Majdzadeh, R., 2024. *The involvement of non-governmental organisations in achieving health system goals based on the WHO six building blocks*. *PLOS ONE*, 19(11) [online]. Available at: <<https://journals.plos.org/plosone/article/file?id=10.1371/journal.pone.0315592&type=printable>>
- Gostin, L. O., Friedman, E. A. and Wetter S. A., 2020. Responding to Covid-19: How to Navigate a Public Health Emergency Legally and Ethically. *The Hastings Center Report*. 50(2), p. 8–12. [online]. Available at: <<https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/32219845/>>
- Hunt, P., Backman, G. et al., 2020 The Right to Health under the ICESCR. The Cambridge Handbook of New Human Rights. Cambridge: *Cambridge University Press* [online]. Available at: <<https://www.cambridge.org/core/books/cambridge-handbook-of-new-human-rights/right-to-health-under-the-icescr/CFEE80465C75DC83D9591E68ADFB014B>>
- Jackson, J. H., 1998. *The World Trade organization: Constitution and Jurisprudence*. London. Melbourne Law School, n.d. *The United Nations' Universal Periodic Review and PMCS' joint submission*. [online]. Available at: <<https://law.unimelb.edu.au/centres/statelessness/education/factsheet/the-united-nations-universal-periodic-review-and-summary-of-the-peter-mcmullin-centre-on-statelessness-upr-joint-submission>>
- Office of the High Commissioner for Human Rights, n.d. *About the mandate – Special Rapporteur on the right to health*. [online]. Available at: <<https://www.ohchr.org/en/special-procedures/sr-health/about-mandate>>
- OHCHR, n.d. Committee on Economic, Social and Cultural Rights. Overview. [online] Available at: <<https://www.ohchr.org/en/treaty-bodies/cescr>>

- Ottawa charter for health promotion, 1986. First International Conference on Health Promotion. Ottawa, Canada. [online] Available at: <<https://www.who.int/teams/health-promotion/enhanced-wellbeing/first-international-conference>>
- Pandey, A. K. and Singh, O.P., 2024. The Role of Non-Governmental Organizations (NGOs) in Health Awareness and Health Care. *International Journal of Indian Psychology*, 12(2), [online] Available at: <https://www.researchgate.net/publication/391005375_The_Role_Of_Non-Governmental_Organizations_Ngos_In_Health_Awareness_And_Health_Care>
- Ramalingaswami, V., 1979. Ethical Sources. In: *The Right to Health as a Human Right* / ed. by R.-J. Dupuy. Sijthoff & Noordhoff, p. 138–141.
- Refworld, n.d. *UN Committee on Economic, Social and Cultural Rights (CESCR)*. [online]. Available at: <<https://www.refworld.org/document-sources/un-committee-economic-social-and-cultural-rights-cescr>>
- Taylor, A. L., 2002. Global governance, international health law and WHO: looking towards the future. *Bulletin of the World Health Organization*, 80(12), p. 975–980.
- United Nations, 2009. *The Optional Protocol to the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights*. New York: [online]. Available at: <<https://www.corteidh.or.cr/tablas/31393.pdf>>
- World Health Organization (WHO), 2018. Universal Periodic Review. [online]. Available at: <<https://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/277114/9789241513883-eng.pdf>>
- World Health Organization, n.d. *World Health Statistics*. [online]. Available at: <<https://www.who.int/data/gho/publications/world-health-statistics>>

References

- Dolhikh, M.V., 2021. *Teoretychni zasady reformuvannia mekhanizmiv publichnoho upravlinnia systemoiu okhorony zdorovia [Theoretical foundations of reforming public management mechanisms in the healthcare system]*. Doktor filosofii u haluzi publichnoho upravlinnia ta administruvannia. Dysertatsiia. Mizhrehionalna akademiia upravlinnia personalom, 2021 (in Ukrainian).
- Rada Yevropy, 1996. Yevropeiska sotsialna khartiia (perehlianuta): Khartiia Rady Yevropy vid 03.05.1996 [European Social Charter (revised): Charter of the Council of Europe of 03.05.1996]. *Verkhovna Rada Ukrainy* [online] Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_062> (in Ukrainian).
- Orhanizatsiia Obiednanykh Natsii, 1948. Zahalna deklaratsiia prav liudyny: Rezoliutsiia 217 A (III) Heneralnoi Asamblei OON vid 10.12.1948 [Universal Declaration of Human Rights: UN General Assembly Resolution 217 A (III) of 10.12.1948]. *Verkhovna Rada Ukrainy* [online]. Dostupno: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015> (in Ukrainian).
- Orhanizatsiia Obiednanykh Natsii, 1946. Mizhnarodnyi pakt pro ekonomichni, sotsialni i kulturni prava: Rezoliutsiia 2200 A (XXI) Heneralnoi Asamblei OON vid 16.12.1966. *Verkhovna Rada Ukrainy* [online]. Dostupno: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042> (in Ukrainian).
- Statut (Konstyutsiia) Vsesvitnoi orhanizatsii okhorony zdorovia: pidpysanyi 22.07.1946 u m. Niu-York [Statute (Constitution) of the World Health Organization: signed on 22.07.1946 in New York]. *Verkhovna Rada Ukrainy* [online]. Dostupno: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_599> (in Ukrainian).
- Khendel N.V. *Mizhnarodno-pravove rehuliuвання spivrobotnytstva derzhav u sferi okhorony zdorovia [International legal regulation of cooperation between states in the field of health care]*. Kandydat yurydychnykh nauk. Dysertatsiia. Natsionalnyi universytet «Odeska yurydychna akademiia», 2014 (in Ukrainian).

- Bayer, R., Caplan, A., Daniels, N. (eds), 1983. Operationalizing Respect for Persons: A Qualitative Aspect of the Right to Health Care. In Search of Equity, Health Needs and the Health Care System. New York/London. P. 161–183.
- Constitution of the World Health Organization, 1946. New York, 22 July [online]. Available at: <<https://apps.who.int/gb/bd/pdf/bd47/en/constitution-en.pdf>>.
- Doshmangir, L., Sanadghol, A., Kakemam, E. and Majdzadeh, R., 2024. *The involvement of non-governmental organisations in achieving health system goals based on the WHO six building blocks*. *PLOS ONE*, 19(11) [online]. Available at: <<https://journals.plos.org/plosone/article/file?id=10.1371/journal.pone.0315592&type=printable>>
- Gostin, L. O., Friedman, E. A. and Wetter S. A., 2020. Responding to Covid-19: How to Navigate a Public Health Emergency Legally and Ethically. *The Hastings Center Report*. 50(2), p. 8–12. [online]. Available at: <<https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/32219845/>>
- Hunt, P., Backman, G. et al., 2020 The Right to Health under the ICESCR. The Cambridge Handbook of New Human Rights. Cambridge: *Cambridge University Press* [online]. Available at: <<https://www.cambridge.org/core/books/cambridge-handbook-of-new-human-rights/right-to-health-under-the-icescr/CFEE80465C75DC83D9591E68ADFB014B>>
- Jackson, J. H., 1998. *The World Trade organization: Constitution and Jurisprudence*. London. Melbourne Law School, n.d. *The United Nations' Universal Periodic Review and PMCS' joint submission*. [online]. Available at: <<https://law.unimelb.edu.au/centres/statelessness/education/factsheet/the-united-nations-universal-periodic-review-and-summary-of-the-peter-mcmullin-centre-on-statelessness-upr-joint-submission>>
- Office of the High Commissioner for Human Rights, n.d. *About the mandate – Special Rapporteur on the right to health*. [online]. Available at: <<https://www.ohchr.org/en/special-procedures/sr-health/about-mandate>>
- OHCHR, n.d. Committee on Economic, Social and Cultural Rights. Overview. [online] Available at: <<https://www.ohchr.org/en/treaty-bodies/cescr>>
- Ottawa charter for health promotion, 1986. First International Conference on Health Promotion. Ottawa, Canada. [online] Available at: <<https://www.who.int/teams/health-promotion/enhanced-wellbeing/first-international-conference>>
- Pandey, A. K. and Singh, O.P., 2024. The Role of Non-Governmental Organizations (NGOs) in Health Awareness and Health Care. *International Journal of Indian Psychology*, 12(2), [online] Available at: <https://www.researchgate.net/publication/391005375_The_Role_Of_Non-Governmental_Organizations_Ngos_In_Health_Awareness_And_Health_Care>
- Ramalingaswami, V., 1979. Ethical Sources. In: *The Right to Health as a Human Right* / ed. by R-J. Dupuy. Sijthoff & Noordhoff, p. 138–141.
- Refworld, n.d. *UN Committee on Economic, Social and Cultural Rights (CESCR)*. [online]. Available at: <<https://www.refworld.org/document-sources/un-committee-economic-social-and-cultural-rights-cescr>>
- Taylor, A. L., 2002. Global governance, international health law and WHO: looking towards the future. *Bulletin of the World Health Organization*, 80(12), p. 975–980.
- United Nations, 2009. The Optional Protocol to the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights. New York: [online]. Available at: <<https://www.corteidh.or.cr/tablas/31393.pdf>>
- World Health Organization (WHO), 2018. Universal Periodic Review. [online]. Available at: <<https://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/277114/9789241513883-eng.pdf>>

World Health Organization, n.d. *World Health Statistics*. [online]. Available at: <<https://www.who.int/data/gho/publications/world-health-statistics>>

Kadukha I.

**INTERNATIONAL LEGAL MECHANISMS FOR MONITORING THE
FULFILLMENT OF STATE OBLIGATIONS TO ENSURE THE RIGHT TO
HEALTH CARE**

Abstract. *The article defines a system of international control over the fulfilment of state obligations to ensure the right to health care, which is a complex, polycentric and functionally differentiated network without a single hierarchical center.*

The article pays particular attention to the main problems of international legal mechanisms for monitoring the fulfilment of state obligations to ensure the right to health care. It is noted that the key problems are institutional fragmentation, regulatory fragmentation and the lack of clear coordination between the UN and WHO bodies. The second fundamental problem is the «paradox of legal force»: most acts of supervisory bodies (concluding observations, UPR recommendations, reports) are advisory in nature and not legally binding. The third problem is the asymmetry of information flows – excessive dependence on self-reporting by states, which creates the risk of incomplete or distorted information. It is noted that solving the identified problems requires a comprehensive approach, which, given the limited ability of individual states to influence global processes, should focus primarily on improving national mechanisms for implementing international standards.

The article formulates proposals concerning the improvement of international legal mechanisms for monitoring the fulfilment of state obligations to ensure the right to health care. First, it proposes the creation of a National Mechanism for Reporting and Implementation in the field of human rights. Secondly, there is an urgent need to accelerate the development and adoption of the Medical Code of Ukraine, which should become an instrument for the systematic implementation of international standards into the national legal field.

Key words: *international legal mechanisms, control, right to health care, World Health Organization, World Health Assembly, International Health Regulations.*

Стаття надійшла до редколегії 16.11.2025

УДК 341.6

Н.В. Камінська

ORCID: [0000-0002-7239-8893](https://orcid.org/0000-0002-7239-8893)

МІЖНАРОДНА ПРАВОТВОРЧІСТЬ І ДЖЕРЕЛА МІЖНАРОДНОГО ПРАВА ЯК СУЧАСНІ ФЕНОМЕНИ

Мета статті передбачає розкриття поняття і сутності міжнародної правотворчості як сучасного феномену, підходів до його розуміння, відмінних характеристик. Оскільки вивчення міжнародної правотворчості пов'язано, насамперед, з природою міжнародного договору як одного з основних джерел міжнародного права, а міжнародна договірна правотворчість яскраво демонструє найбільш актуальні аспекти розвитку міжнародного права, тому актуальним є комплексне дослідження цих феноменів, їх співвідношення та визначення перспективних напрямів наступних наукових напрацювань у цій сфері.

Задля досягнення заявленої мети використано методологічний інструментарій, що включає низку загальних і спеціальних методів і методологічних підходів дослідження: зокрема феноменологічний, гносеологічний, герменевтичний, аксіологічний, онтологічний, компаративістський і праксеологічний підходи, а також діалектичний, порівняльно-правовий, системно-структурний, структурно-функціональний методи, метод правової семіотики, правового моделювання і прогнозування тощо.

Узагальнено існуючі доктринальні позиції стосовно існуючих понять, трактувань міжнародної правотворчості, окремих наукових підходів визначення цього феномену у вузькому і широкому значеннях, відмінних характеристик, а також прогалин, що потребують належного ґрунтового аналізу. Підкреслено що концептуалізація міжнародної правотворчості підкреслює тісний зв'язок з науковою проблематикою джерел міжнародного права, порядком їх створення і реалізації. Тенденції і закономірності, характерні для системи джерел міжнародного права, співмірні з розвитком міжнародної правотворчості загалом, специфікою галузевої міжнародної правотворчості тощо.

Констатовано, що фундаментальні засади і стандарти міжнародної правотворчості зумовлені природою і змістом цього феномену, об'єктно-суб'єктивним складом, сферами і рівнями поширення тощо. Взаємодоповнюючими процесами вбачається процеси створення міжнародних договірних норм і міжнародних звичаєвих норм, міжнародних судових рішень, що визначені встановленими міжнародним правом процедурами, фундаментальне значення при цьому мають загальні принципи права, основні принципи міжнародного права, спеціальні принципи міжнародної правотворчості. Саме комплексний і системний підходи дозволяють цілісно і багатогранно розкрити природу досліджуваних феноменів.

Ключові слова: міжнародне право, міжнародна правотворчість, міжнародна договірна правотворчість, джерела міжнародного права, міжнародний договір, суб'єкт, реалізація, феномен, співвідношення.

DOI 10.34079/2518-1319 -2025-15-30-92-101

Постановка проблеми. Динаміка і трансформація міжнародно-правових відносин, міжнародного правового порядку універсального і регіонального рівнів

зумовлюють необхідність вивчення теоретичних і практично-прикладних аспектів діяльності уповноважених суб'єктів на створення і забезпечення реалізації міжнародного права. Звісно, насамперед, йдеться про міжнародну правотворчість, що суттєво відрізняється від правотворчості національної, значною мірою і від наднаціональної. Крім цього, різні сфери життєдіяльності і пріоритети міжнародної співпраці, численні виклики і загрози, особливо війни та інші збройні конфлікти, міжнародна злочинність, кліматичні зміни та екологічні катастрофи, соціальна і цифрова нерівність тощо визначають підстави і пріоритетність модернізації відповідних сфер і галузей міжнародної правотворчості.

Враховуючи той факт, що міжнародний договір є одним з найдавніших джерел міжнародного права, так само процедури міжнародної договірної правотворчості суттєво відрізняється від інших різновидів, специфікою відзначається і механізм реалізації міжнародних договірних норм, їх юридична сила тощо. Саме природа установчих міжнародних договорів, на підставі яких створюються міжнародні організації, міжнародні судові інституції, а також мирних договорів, згідно з якими завершуються війни та інші збройні конфлікти, можуть вирішуватись питання обміну військовополонених, відшкодування заподіяних збитків, післявоєнної відбудови і т.д., перебувають у центрі уваги керівників держав, міжнародних організацій, представників переговорних процесів, дипломатичного корпусу, науковців, експертів і громадськості.

Аналогічно інші джерела міжнародного права, їх природа, процес створення і реалізації відзначаються особливостями, є значущими для усїєї системи міжнародно-правового регулювання і міжнародного правового порядку.

На цій основі закономірна **мета дослідження**, а саме розкриття поняття і сутності міжнародної правотворчості як сучасного феномену, підходів до його розуміння, відмінних характеристик. Вивчення міжнародної правотворчості пов'язано, насамперед, з природою міжнародного договору як одного з основних джерел міжнародного права, а міжнародна договірна правотворчість яскраво демонструє найбільш актуальні аспекти розвитку міжнародного права. Тобто актуальним є комплексне дослідження цих феноменів, їх співвідношення. Досягненню заявленої мети сприятиме методологічний інструментарій, що включає низку загальних і спеціальних методів і методологічних підходів дослідження: зокрема феноменологічний, гносеологічний, герменевтичний, аксіологічний, онтологічний, компаративістський і праксеологічний підходи, а також діалектичний, порівняльно-правовий, системно-структурний, структурно-функціональний методи, метод правової семіотики, правового моделювання і прогнозування тощо.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На відміну від усталених категорій і явищ у науці міжнародного права, власне проблематика міжнародної правотворчості не належить до найбільш вивчених і не становить предмет постійного наукового аналізу й дискусій. Водночас окремі аспекти цього феномену певною мірою досліджували В. Корецький, В. Буткевич, І. Лукашук, Є. Ерліх, В. Василенко, В. Базов, О. Задорожній, Х. Лаутерпахт, Г. Гроцій, А. Фердрос, Ч. Хайд, Я. Броунлі, М. Баймуратов, М. Буроменський, Н. Малишева, В. Мицик, К. Савчук, Н. Пронюк, К. Сандровський, В. Денисов, О. Скрипнюк, Т. Сироїд, Л. Сон, С. Карвацька, В. Кисіль, А. Андрейків, М. Яновський та ін.

Зрештою, активний розвиток системи міжнародного права у ХХ столітті, у т.ч. під впливом процесів глобалізації та інтеграції, цифровізації, а також значні проблеми щодо ефективності міжнародного права, його норм і принципів, джерел, інституційних механізмів їх реалізації дозволяють стверджувати про необхідність певної ревізії міжнародного права, удосконалення міжнародної правотворчості. Проте, на наше

переконання, такі процеси мають відбуватись на підставі належного наукового обґрунтування, концептуалізації і системного стратегічного виміру візії міжнародної правотворчості.

Виклад основного матеріалу дослідження. Багатогранна природа та унікальність феномену міжнародного права закономірно проєкціонується на його фундаментальні категорії, явища, процеси, підсистеми та інші структурні елементи. Власне міжнародна правотворчість є, безумовно, однією з таких, тому потребує постійної уваги, аналізу статичних й динамічних аспектів розвитку.

Насамперед зауважимо, що зі створенням міжнародно-правових норм і принципів тісно переплітається проблематика джерел міжнародного права, що підтверджується в численних наукових виданнях з теорії міжнародного права. Хоча домінує загальна однастайність стосовно переліку цих джерел, їх природа і зміст дещо відмінні. Так, проф. Ч. Хайд стверджував, що джерела позиціонуються з моменту, коли принципи і правила, що регулюють поведінку держав, уперше з'являються як такі (Hyde). Інші наголошували, що підставою юридичних норм, які визначають міжнародні відносини, є усвідомлення цивілізованими державами необхідності міжнародного правового порядку і їх добровільна згода, що впливає з цього, на визнання його обов'язковості. Усвідомлення і згода набувають свого зовнішнього вираження (формулювання) у міжнародних звичаях і трактатах, інших угодах, дипломатичних переговорах, законодавстві, зрештою у міжнародних судових рішеннях. Наскільки згадані акти і звичаєва практика точно відображають правові позицію, політику і наміри держав, інших суб'єктів міжнародного права, настільки вони можуть вважатися джерелами сучасного позитивного міжнародного права (Пронюк, 2010).

Проф. А. Фердросс пов'язував поняття "джерела міжнародного права" з дією міжнародно-правових норм у часі, зауважуючи, що обставини, врегульовані правотворчими нормами і за допомогою яких встановлюються норми міжнародного права, називають *джерелами міжнародного права*. Тому відома типологізація *норми міжнародного права на формальні (правотворчі) та матеріальні (позитивні)*. Названий учений дослідник аргументував доцільність синтезу індивідуалістичного й універсалістського напрямків у теорії міжнародного права, природного права і позитивізму, права і філософії; також теорії «помірного монізму», за якою міжнародне право і національне право є частинами єдиної системи, з пріоритетом першого; у теорії загальних принципів міжнародного права доводив, що позитивістське уявлення про міжнародне право як про право, що складається виключно з міжнародних договорів є швидше метафізикою, а застосовані повсюдно принципи міжнародного права є кристалізацією міжнародної справедливості (Simma; Brett).

Слід підкреслити існуючі вузьке і широке розуміння *джерел міжнародного права*, причому за найширшим підходом це матеріальні умови життя суспільства, що також є джерелом й інших соціальних явищ, ідей, правосвідомості, національного права тощо. Цікавим і більш коректним є трактування джерел міжнародного права як форм, в яких існують норми міжнародного права, тобто як результату процесу створення цих норм, при чому ґрунтуючись на так званій теорії узгодження волі держав. Проте не тільки останні наділені відповідними правотворчими повноваженнями, тому вдалим є підкреслення зв'язку механізму *міжнародно-правової нормотворчості (правотворчості)* з концепцією узгодження позицій суб'єктів міжнародного права. Тобто *міжнародна правотворчість* у цьому випадку становить підсумок узгодження насамперед позицій держав й інших суб'єктів міжнародного права, а не виключно їх волі. Отже, створення норм міжнародного права є процесом, а джерела міжнародного права – кінцевим результатом даного процесу (Пронюк, 2010; Камінська; Войціховський, 2020).

Варто нагадати, що єдиним міжнародно-правовим документом, де конкретизується питання джерел, є *Статут Міжнародного Суду ООН*, у його ст. 38 зазначено: «Суд, завдання якого полягає у вирішенні відповідно до міжнародного права спорів, що передаються до нього, застосовує: а) міжнародні конвенції, загальні чи спеціальні, що встановлюють норми, прямо визнані сторонами спору; б) міжнародний звичай як доказ загальної практики, визнаної як право; с) загальні принципи права, визнані цивілізованими націями; д) з урахуванням положень [ст. 59](#), судові рішення та доктрини найбільш кваліфікованих фахівців з публічного права різних країн як допоміжні засоби для визначення норм права. Це положення не обмежує повноваження Суду вирішувати справу *ex aequo et bono*, якщо сторони на це погодяться.» Згадана ст.59 передбачає, що «Рішення Суду обов'язкове лише для сторін у справі, і лише щодо цієї конкретної справи». (Статут ООН. Статут Міжнародного Суду ООН, 1945).

На наш погляд, зазначені джерела передбачають не лише настання певних зобов'язань, їх виконання, а й особливий порядок їх створення, суб'єктно-компетенційні характеристики тощо. Фундаментальне значення має чіткість визначення і трактування поняття *міжнародного договору* (англ. *treaty*, фр. *traité*) як міжнародної угоди, укладеної між державами в письмовій формі і регульовану міжнародним правом, незалежно від того, чи викладена така угода в одному документі, двох чи кількох зв'язаних між собою документах, а також незалежно від її конкретного найменування. Це закріплено у Віденській конвенції про право міжнародних договорів 1969 р. (Vienna Convention, 1969). Аналогічний підхід відображено у національному законодавстві, а саме Законі України «Про міжнародні договори України» 2004 р.: міжнародний договір України – укладений у письмовій формі з іноземною державою або іншим суб'єктом міжнародного права, який регулюється міжнародним правом, незалежно від того, міститься договір в одному чи декількох пов'язаних між собою документах, і незалежно від його конкретного найменування (договір, угода, конвенція, пакт, протокол тощо) (ст. 2) (Закон України, 2004).

Окремий напрям наукових досліджень стосується міжнародної правосуб'єктності міжнародних організацій, зокрема правоздатності укладати міжнародні договори «реалізується правилами цієї організації – зокрема, установчими актами організації, прийнятими відповідно до них рішеннями і резолюціями, а також сталою практикою цієї організації» (ст. 1, 6 Віденської конвенції про право договорів між державами та міжнародними організаціями або між міжнародними організаціями 1986 р.). (Віденська конвенція, 1986). На це звертають увагу у своїх наукових працях Шпакович О.М., Шаламберідзе М.В. (Шпакович та Шаламберідзе, 2020), поряд з цим, актуальні питання щодо правотворчої діяльності інститутів Європейського Союзу, механізмів міжнародної правотворчості, впливу глобалізації тощо. (Якименко та Сало, 2014; Оверчук; Окопник, Гаврилюк, 2020)

Названі й інші акти у цій сфері конкретизують процес укладення міжнародного договору, його основні стадії. Спеціальним законодавством, а саме законом України 2004 р. деталізовано порядок укладення, виконання та припинення дії міжнародних договорів України, регламентує повноваження органів державної влади та офіційних осіб щодо їх укладення, порядок надання згоди на обов'язковість для України міжнародних договорів.

Загалом *міжнародний договірний процес*, що стосується створення міжнародних договірних норм, базується на усталених нормах, основних принципах міжнародного права і галузевих принципах кодифікованої галузі права міжнародних договорів. Варто підкреслити, що категорія «міжнародний договірний процес» використовується у різних значеннях, зокрема, у зарубіжних виданнях згадується переважно «процес (процедури)

укладення міжнародного договору» (*international treaty making, the treaty-making process*), рідше «міжнародний законодавчий процес» (*international legislative process*) та ін.

Варто наголосити, що з-поміж різновидів міжнародної правотворчості, крім міжнародної договірної правотворчості, виокремлюється міжнародна звичаєва правотворчість, міжнародна судова правотворчість та ін. на основі критерію джерел міжнародного права, водночас за суб'єктивним і об'єктивним складом також можна виокремлювати відповідні її різновиди. Українські вчені значною мірою досліджують їх специфіку (Пасічник, 2015; Андрейків, 2018; Щокін, 2012), проте цій проблематиці, безумовно, можна і необхідно приділити увагу в окремих наукових напрацюваннях.

М. Антонович виокремлює «міжнародний правотворчий процес», а при розкритті його сутності з'ясовує поняття і природи джерел міжнародного права, міжнародного звичаєвого права, загальних принципів права, ієрархії джерел міжнародного права і *jus cogens*. На її думку, значна частина міжнародного права абсолютно не схожа на внутрішньодержавне право, «багато міжнародних норм не виражені прямо (експліцитно) і не створені авторитетним органом – це так звана імпліцитна нормативність». Авторка стверджує, що Міжнародний Суд ООН (Міжнародний Суд Справедливості, МСС) тільки декларує право, а не створює доктрини стереотипних рішень. «Такі рішення не є формально обов'язковим, але авторитетним і фактично немає механізму забезпечення виконання цього рішення. Це допоміжне джерело права, але авторитетне. Стаття 38 Статуту МСС не розкриває, яким чином змінюються норми міжнародного права, і хто ініціює зміни». (Антонович, 2021). Дискусійним вбачається виокремлення у міжнародному процесі правотворення, який на наш погляд, більш влучно називати міжнародною правотворчістю або процесом міжнародної правотворчості, власне ролі індивідів, які поряд з організаціями «під натиском» впливають на держави у контексті створення договірних норм «(часом витлумачене МСС)». (Антонович, 2021, с. 46-52).

В.Г. Буткевич, В.В. Мицик і О.В. Задорожній обґрунтовують міжнародну правотворчість як «активну творчу діяльність суб'єктів міжнародного права щодо формування правової норми через узгодження державних інтересів, волі (позицій)». (Буткевич, Мицик та Задорожній, 2002). Український учений І.І. Лукашук запропонував лаконічну дефініцію міжнародної правотворчості: «процес створення норм міжнародного права його суб'єктами». (Lukashuk, 1997). Інші автори трактують цей феномен як творчу, ініціативну діяльність суб'єктів міжнародного права, спрямовану на формування норм міжнародного права шляхом узгодження інтересів (позицій) зацікавлених сторін, результатом якої є прийняття міжнародного документу, що містить міжнародно-правові норми (Чаплук, 2011, с. 24).

Доволі абстрактний зміст наведеного наступного визначення міжнародної правотворчості – це процес створення норм міжнародного права його суб'єктами, що має виключно консенсусний характер, причому відсутні спеціальні органи правотворчості, самі суб'єкти за бажанням визначають методи створення норм права, що полегшує адаптацію цих методів до мінливих умов міжнародного життя. Особливою тенденцією міжнародного правотворчого процесу є те, що він стає більшою мірою інституалізованим і набуває регулярного характеру, що пов'язано з активною правотворчою діяльністю міжнародних організацій. (Теорія міжнародного права, 2020, с. 104).

У свою чергу, О.О. Нігрєва визначає досліджуваний феномен у вузькому і широкому сенсах. Так, у першому випадку безпосереднє надання, неправовим за своєю природою, приписам юридичної обов'язковості, тобто трансформацію їх у міжнародно-правові норми. У широкому розумінні міжнародна правотворчість охоплює усі етапи формування нормативного припису, від його формулювання до надання йому юридичної

сили. Йдеться також про те, що це будь-який правотворчий юридичний процес, що полягає у розробленні, зміні та відміні норм міжнародного права і має здійснюватися задля врегулювання міжнародних відносин виключно уповноваженими суб'єктами із застосуванням певних правил та прийомів юридичної техніки. У результаті численних наукових розвідок підкреслюється доцільність розмежування поняття міжнародної правотворчості й міжнародної нормотворчості, адже остання є процесом утворення не тільки правових, але й інших норм, що регулюють міжнародні відносини. (Нігреєва, 2018, с. 267–293; Нігреєва, 2014, с. 157–162; Нігреєва, 2013, с. 157–160).

Закономірним постають питання про стандарти і принципи, форми і способи, методи міжнародної правотворчості. Наприклад, безпосередньо серед особливих методів міжнародного правотворчого процесу, через які реалізується погоджувальна природа міжнародного права, виділяють: правило консенсусу, метод досягнення компромісних домовленостей на основі правила «пакета». Правило консенсусу означає, що рішення вважається прийнятим, якщо жодна з держав, що беруть участь у процесі прийняття рішення, не висуває проти рішення заперечення, що перешкоджає схваленню рішення в цілому. Сутність «пакетного» підходу полягає у тому, що основні проблемні питання мають розглядатись і вирішуватись у тісному взаємозв'язку. Такий підхід або принцип діє у системі права СОР, а обидва зазначених правила використовувалися під час конференції з розробки Конвенції з морського права 1980 р. (Теорія міжнародного права, 2020, с. 105).

Стандартам міжнародної правотворчості менше уваги приділено, проте можна врахувати узагальнення, зроблені у роботі «Ефективність законодавства та міжнародні стандарти правотворчості». Йдеться про міжнародні стандарти правотворчості, що розвивають концепцію «ідеальної конструкції» права, яка, попри існування різних правових систем, включає досягнення останніх і слугує орієнтиром для створення ефективного та сучасного законодавства. Міжнародні стандарти правотворчості визначаються як загальні правила та ідейно-ціннісні орієнтири, формалізовані в міжнародних правових актах (документах) міжнародних урядових та неурядових організацій, містять вимоги для забезпечення високого рівня організації правотворчого процесу, формування ефективного національного законодавства відповідно до принципів верховенства права. (Волохов, 2025, с. 479).

Як бачимо, хоч і викладене стосується стандартів правотворчості національного рівня, все ж таки їх сутнісні характеристики відзначаються основоположним аксіологічним виміром, що є прийнятними і для міжнародної правотворчості універсального і регіональних рівнів. Так само очевидною є юридична обов'язковість таких стандартів закріплених у міжнародних договорах, на відміну від інших стандартів «м'якого права», що мають рекомендаційний характер. Проте, на наш погляд, є необхідність їх подальшого вивчення, у тому числі типологізації, механізмів реалізації, моніторингу і контролю тощо, з урахування факторів впливу, зокрема агресії, інших сучасних загроз (Камінська, 2023; Камінська та Гдичинський, 2025).

Висновки. Сучасна парадигма міжнародної правотворчості лише в останні роки становить предмет наукових пошуків і дискусій, що враховують відповідні здобутки та проблеми, тенденції і закономірності розвитку міжнародного права у різні історичні епохи. Фундаментальні засади і стандарти міжнародної правотворчості зумовлені природою і змістом цього феномену, об'єктно-суб'єктивним складом, сферами і рівнями поширення тощо. Взаємодоповнюючими процесами вбачається процеси створення міжнародних договірних норм і міжнародних звичаєвих норм, міжнародних судових рішень, що визначені встановленими міжнародним правом процедурами, фундаментальне значення при цьому мають загальні принципи права, основні принципи міжнародного

права, спеціальні принципи міжнародної правотворчості. Саме комплексний і системний підходи дозволяють цілісно і багатогранно розкрити природу досліджуваних феноменів.

Задля з'ясування багатовимірності міжнародної правотворчості, на наше переконання, доцільно акцентувати на необхідності її концептуалізації, розкриття міжгалузевої природи, диференціації і типологізації різновидів міжнародної правотворчості, відображення актуальних загальноцивілізаційних міжнародно-правових цінностей, специфіки міжнародно-правової регламентації стандартів і відповідних процедур, механізмів правозастосування, моніторингу і контролю. Це забезпечить своєчасність й ефективність, дієвість міжнародно-правового регулювання, еволюцію міжнародної правотворчості в сучасних динамічних умовах, з урахуванням реальних і потенційних викликів, у контексті модернізації міжнародного правового порядку.

Бібліографічний список

- Hyde Charles Cheney [online]. Available at: <<https://www.britannica.com/topic/common-law/The-16th-century-revolution>>
- Пронюк Н. В. Сучасне міжнародне право : навч. посіб. Київ: КНТ, 2010. 280 с.
- Bruno Simma. The Contribution of Alfred Verdross to the Theory of International Law [online]. Available at: <<http://www.ejil.org/pdfs/6/1/1300.pdf>>
- Peter Brett. Voelkerrecht, by Alfred Verdross [online]. Available at: <<http://www.austlii.edu.au/au/journals/SydLRev/1956/24.pdf>>
- Камінська Н. В. та ін. Міжнародне право. Мультимедійний посібник / Національна академія внутрішніх справ. [онлайн]. Доступно: <https://arm.navs.edu.ua/books/mg/presentation/tema_7/index.html>
- Войціховський А. В. Міжнародне право : підручник / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2020. 544 с.
- Статут Організації Об'єднаних Націй (з поправками). Статут Міжнародного Суду Організації Об'єднаних Націй, 1945 [онлайн]. Доступно: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_010#Text>
- Vienna Convention on the Law of Treaties 1969 [online]. Available at: <https://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/conventions/1_1_1969.pdf>
- Про міжнародні договори: Закон України від 29.06.2004 р. [онлайн]. Доступно: <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1906-15#Text>>
- Віденська Конвенція про право договорів між державами і міжнародними організаціями або між міжнародними організаціями від 21 березня 1986 р. [онлайн]. Доступно: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_a04>
- Шпакович О.М., Шаламберідзе М.В. Правотворча діяльність міжнародних організацій. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2020. Т. 25, № 3. С. 108-114.
- Якименко Х.С., Сало В.І. Правотворча діяльність інститутів Європейського Союзу. *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. 2014. Вип. 27. С. 77–91.
- Оверчук О.М. Актуальне питання до проблеми механізму міжнародної правотворчості. [онлайн]. Доступно: <http://scholar.googleusercontent.com/scholar?q=cache:y_uiGaBPjocJ:scholar.google.com/&hl=uk&as_sdt=0>
- Окопник, О.М. та Гаврилюк, Ю.В., 2020. Міжнародна правотворчість в умовах глобалізації та вдосконалення для України. *Вісник університету імені Альфреда Нобеля. Серія «ПРАВО»*. № 1 (1) С. 130-134 DOI: 10.32342/2709-6408-2020-1-1-18
- Пасічник, Я.С., 2015 Міжнародна судова процедура: теоретичні та практичні питання правового регулювання: дис. ... канд. юрид. наук за спеціальністю 12.00.11 –

- міжнародне право/ Інститут законодавства Верховної Ради України. Київ, 2015. 196 с.
- Андрейків А.І. Роль міжнародних судових установ у формуванні та реалізації звичаєвого міжнародного права: дис. ... канд. юрид. наук за спеціальністю 12.00.11 – міжнародне право/ Національний університет «Одеська юридична академія». Одеса, 2018. 237 с.
- Щокін Ю.В. Міжнародно-правовий звичай: проблеми теорії і практики: монографія. Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Я. Мудрого». Харків: Право, 2012. 456 с.
- Антонович М. Міжнародне право: навч. посіб. Київ: Юрінком Інтер, 2021. 384 с.
- Буткевич В. Г., Мицик В. В., Задорожній О. В. Міжнародне право. Основи теорії: підручник / за ред. В. Г. Буткевича. К.: Либідь, 2002. 608 с.
- Lukashuk I. I. The Law of the International Community. International law on the Eve of the 21st Century: views from the International Law Commission. New York: UN, 1997. P. 51-68.
- Чаплик О.І. Методологічні засади взаємодії національної та міжнародної правотворчості. *Юридична Україна*. 2011. № 4. С. 21–26.
- Теорія міжнародного права: навчально-методичний посібник / за ред. О.В. Бігняка. Херсон: Видавництво «Гельветика», 2020. 224 с.
- Нігреєва О. О. Правотворчість у міжнародному праві: окремі питання. *Формування і розвиток правотворчості в умовах трансформації суспільства*: колект. монографія / за ред. В. П. Плавича. Одеса: Фенікс, 2018. С. 267–293.
- Нігреєва О.О. Правотворчість у контексті джерел міжнародного права. *Юридичний вісник*. 2014. № 5. С. 157–162.
- Нігреєва О.О. Правотворчість у міжнародному праві: до питання про визначення. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2013. № 6-3. Том 2. С. 157–160.
- Волохов О. С. Ефективність законодавства та міжнародні стандарти правотворчості: монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2025. 484 с.
- Камінська Н.В. Повноваження органів конституційної юрисдикції з питань міжнародних договорів: досвід зарубіжних держав та України. *ScienceRise: Juridical Science*, 2023. № 2(24). С. 4–10. <https://doi.org/10.15587/2523-4153.2023.283460>
- Камінська Н., Гдичинський В. Сучасна парадигма агресії як підстава модернізації міжнародної правотворчості. *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право. Серія. Юридичні науки*. 2025. №3(140), 4–13. [https://doi.org/10.31617/3.2025\(140\)01](https://doi.org/10.31617/3.2025(140)01)

References

- Hyde Charles Cheney [online]. Available at: <https://www.britannica.com/topic/common-law/The-16th-century-revolution>
- Proniuk N. V. Suchasne mizhnarodne pravo : navch. posib. Kyiv : KNT, 2010. 280 s.
- Bruno Simma. The Contribution of Alfred Verdross to the Theory of International Law [online]. Available at: <<http://www.ejil.org/pdfs/6/1/1300.pdf>>
- Peter Brett. Voelkerrecht, by Alfred Verdross [online]. Available at: <<http://www.austlii.edu.au/au/journals/SydLRev/1956/24.pdf>>
- Kaminska N. V. ta in. Mizhnarodne pravo. Multymediiniy posibnyk /Natsionalna akademiia vnutrishnikh sprav. [onlain]. Dostupno: <https://arm.navs.edu.ua/books/mg/presentation/tema_7/index.html>
- Voitsikhovskiy A. V. Mizhnarodne pravo : pidruchnyk / MVS Ukrainy, Kharkiv. nats. un-t vnutr. sprav. Kharkiv, 2020. 544 s.

- Statut Orhanizatsii Obiednanykh Natsii (z popravkamy). Statut Mizhnarodnoho Sudu Orhanizatsii Obiednanykh Natsii. [onlain]. Dostupno: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_010#Text>
- Vienna Convention on the Law of Treaties 1969 [online]. Available at: <https://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/conventions/1_1_1969.pdf>
- Pro mizhnarodni dohovory: Zakon Ukrainy» 2004. [onlain]. Dostupno: <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1906-15#Text>>
- Videnska Konventsiiia pro pravo dohovoriv mizh derzhavamy i mizhnarodnymy orhanizatsiiamy abo mizh mizhnarodnymy orhanizatsiiamy 1986. [onlain]. Dostupno: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_a04>
- Shpakovych O.M., M.V. Shalamberidze. Pravotvorcha diialnist mizhnarodnykh orhanizatsii. *Naukovyi visnyk Natsionalnoi akademii vnutrishnikh sprav*. 2020. Tom 25, №3. S.108-114
- Yakymenko Kh.S., Salo V.I. Pravotvorcha diialnist instytutiv Yevropeiskoho Soiuzu. *Derzhavne budivnytstvo ta mistseve samovriaduvannia*. 2014. Vyp. 27. S. 77–91.
- Overchuk O.M. Aktualne pytannia do problemy mekhanizmu mizhnarodnoi pravotvorchosti. [onlain]. Dostupno: <http://scholar.googleusercontent.com/scholar?q=cache:y_uiGaBPjocJ:scholar.google.com/&hl=uk&as_sdt=0>
- Okopnyk O.M., Yu.V. Havryliuk. Mizhnarodna pravotvorchist v umovakh hlobalizatsii ta vdoskonalennia dlia Ukrainy. *Visnyk universytetu imeni Alfreda Nobelia*. Seriiia «PRAVO». 2020. № 1 (1) S. 130-134 DOI: 10.32342/2709-6408-2020-1-1-18
- Antonovych M. Mizhnarodne pravo : navch. posib. K.: Yurinkom Inter, 2021. 384 s.
- Butkevych V. H., Mytsyk V. V., Zadorozhnii O. V. Mizhnarodne pravo. Osnovy teorii: pidruchnyk / za red. V. H. Butkevycha. K.: Lybid, 2002. 608 s.
- Lukashuk I. I. The Law of the International Community. International law on the Eve of the 21st Century : views from the International Law Commission. New York: UN, 1997. P. 51-68.
- Chapliuk O.I. Metodolohichni zasady vzaiemodii natsionalnoi ta mizhnarodnoi pravotvorchosti. *Yurydychna Ukraina*. 2011. № 4. S. 21–26.
- Nihreieva O. O. Pravotvorchist u mizhnarodnomu pravi: okremi pytannia. *Formuvannia i rozvytok pravotvorchosti v umovakh transformatsii suspilstva*: kolekt. monohrafiia / za red. V. P. Plavycha. Odesa: Feniks, 2018. S. 267–293.
- Nihreieva O.O. Pravotvorchist u konteksti dzherel mizhnarodnoho prava. *Yurydychnyi visnyk*. 2014. № 5. S. 157–162.
- Nihreieva O.O. Pravotvorchist u mizhnarodnomu pravi: do pytannia pro vyznachennia. *Naukovyi visnyk Mizhnarodnoho humanitarnoho universytetu*. Seriiia: Yurysprudentsiia. 2013. № 6-3. Tom 2. S. 157–160.
- Teoriia mizhnarodnoho prava: navchalno-metodychnyi posibnyk / za red. O.V. Bihniaka. Kherson: Vydavnytstvo «Helvetyka», 2020. 224 s.
- Pasichnyk Ya.S. Mizhnarodna sudova protsedura: teoretychni ta praktychni pytannia pravovoho rehuliuвання: dys. ... kand. yuryd. nauk za spetsialnistiu 12.00.11 – mizhnarodne pravo/ Instytut zakonodavstva Verkhovnoi Rady Ukrainy. Kyiv, 2015. 196 s.
- Andreikiv A. I. Rol mizhnarodnykh sudovykh ustanov u formuvanni ta realizatsii zvychaievoho mizhnarodnoho prava: dys. ... kand. yuryd. nauk za spetsialnistiu 12.00.11 – mizhnarodne pravo/ Natsionalnyi universytet «Odeska yurydychna akademiia». Odesa, 2018. 237 s.
- Shchokin Yu. V. Mizhnarodno-pravovyi zvychai: problemy teorii i praktyky: monohrafiia.

- Nats. un-t «Yuryd. akad. Ukrainy im. Ya. Mudroho». Kharkiv: Pravo, 2012. 456 s.
- Volokhov O.S. Efektyvnist zakonodavstva ta mizhnarodni standarty pravotvorchosti: monohrafiia. Kyiv: Yurinkom Inter, 2025. 484 s.
- Kaminska N.V. Povnovazhennia orhaniv konstytutsiinoi yurysdyksii z pytan mizhnarodnykh dohovoriv: dosvid zarubizhnykh derzhav ta Ukrainy. *ScienceRise: Juridical Science*, 2023. № 2(24). S. 4–10. 10. <https://doi.org/10.15587/2523-4153.2023.283460>
- Kaminska N., Hdychynskyi V. Suchasna paradyhma ahresii yak pidstava modernizatsii mizhnarodnoi pravotvorchosti. *Zovnishnia torhivlia: ekonomika, finansy, pravo. Seriia. Yurydychni nauky*. 2025. №3(140), 4–13. [https://doi.org/10.31617/3.2025\(140\)01](https://doi.org/10.31617/3.2025(140)01)

Kaminska Nataliia

INTERNATIONAL LAWMAKING AND SOURCES OF INTERNATIONAL LAW AS MODERN PHENOMENA

The purpose of the article is to reveal the concept and essence of international lawmaking as a modern phenomenon, approaches to its understanding, distinctive characteristics. Since the study of international lawmaking is primarily associated with the nature of an international treaty as one of the main sources of international law, and international treaty lawmaking clearly demonstrates the most relevant aspects of the development of international law, it is therefore relevant to conduct a comprehensive study of these phenomena, their correlation and the definition of promising directions for further scientific developments in this area.

To achieve the stated goal, a methodological toolkit was used, which includes a number of general and special methods and methodological approaches to the study: in particular, phenomenological, epistemological, hermeneutic, axiological, ontological, comparative and praxeological approaches, as well as dialectical, comparative legal, system-structural, structural-functional methods, the method of legal semiotics, legal modeling and forecasting, etc.

The existing doctrinal positions regarding existing concepts, interpretations of international lawmaking, individual scientific approaches to defining this phenomenon in a narrow and broad sense, distinctive characteristics, as well as gaps that require proper thorough analysis are summarized. It is emphasized that the conceptualization of international lawmaking emphasizes a close connection with the scientific issues of the sources of international law, the order of their creation and implementation. Trends and patterns characteristic of the system of sources of international law are commensurate with the development of international lawmaking in general, the specifics of sectoral international lawmaking, etc.

It is stated that the fundamental principles and standards of international lawmaking are determined by the nature and content of this phenomenon, the object-subject composition, spheres and levels of distribution, etc. The processes of creating international treaty norms and international customary norms, international judicial decisions, which are determined by the procedures established by international law, are seen as complementary processes, while the general principles of law, the basic principles of international law, and the special principles of international lawmaking are of fundamental importance. It is the comprehensive and systemic approaches that allow us to comprehensively and multifacetedly reveal the nature of the phenomena under study.

Keywords: international law, international lawmaking, international treaty lawmaking, sources of international law, international treaty, subject, implementation, phenomenon, correlation.

Стаття надійшла до редколегії 01.12.2025 р.

УДК 615.1:347.77/78

А.В. Кирилюк

ORCID: 0000-0002-3051-6599

ЗАХИСТ ПІВ В СФЕРІ ФАРМАЦІЇ

У статті досліджуються теоретичні та практичні аспекти захисту прав інтелектуальної власності у сфері фармації як однієї з найбільш наукоємних та соціально значущих галузей економіки. Особливу увагу приділено правовій природі об'єктів інтелектуальної власності у фармацевтичній діяльності, зокрема винаходам, корисним моделям, торговельним маркам, промисловим зразкам, комерційній таємниці, а також результатам доклінічних і клінічних досліджень.

Проаналізовано міжнародно-правові акти у сфері охорони прав інтелектуальної власності (Угода ТРІПС, конвенції ВОІВ), а також законодавство Європейського Союзу та національне законодавство України, що регулює питання патентного захисту лікарських засобів, включно з механізмами додаткових охоронних сертифікатів, патентного продовження та ексклюзивності даних. Визначено особливості правового режиму фармацевтичних патентів і співвідношення між інтересами правовласників та суспільною потребою в доступі до ефективних і безпечних лікарських засобів.

Окремий розділ присвячено проблемам правозастосування у сфері фармації, зокрема порушенням прав інтелектуальної власності, обігу фальсифікованих лікарських засобів, патентним спорам між виробниками оригінальних препаратів і генеричних лікарських засобів, а також питанням зловживання патентними правами. Проаналізовано судову практику та адміністративні механізми захисту прав інтелектуальної власності, включно з цивільно-правовими, господарсько-правовими та митними інструментами.

У статті обґрунтовано необхідність удосконалення національного законодавства України з урахуванням євроінтеграційних процесів, розвитку біотехнологій і фармацевтичних інновацій. Запропоновано напрями підвищення ефективності захисту прав інтелектуальної власності у фармацевтичній сфері шляхом гармонізації законодавства, посилення інституційної спроможності органів державної влади та забезпечення балансу між інноваційним розвитком і правом населення на доступні лікарські засоби.

Ключові слова: інтелектуальна власність, фармація, лікарські засоби, патентний захист, ексклюзивність даних, генеричні препарати, охорона прав, фармацевтичні інновації.

DOI 10.34079/2518-1319 -2025-15-30-102-116

Постановка проблеми. Сучасна фармацевтична галузь є однією з найбільш інноваційно орієнтованих сфер економіки, розвиток якої безпосередньо залежить від ефективності системи охорони та захисту прав інтелектуальної власності. Створення нових лікарських засобів, біотехнологічних препаратів і методів лікування потребує значних фінансових, наукових і часових ресурсів, що обумовлює об'єктивну необхідність належного правового захисту результатів інтелектуальної діяльності. Водночас фармація належить до соціально чутливих сфер, у яких інтереси правовласників тісно переплітаються з публічним інтересом, насамперед із

забезпеченням доступності для населення якісних, безпечних та ефективних лікарських засобів.

У зв'язку з цим проблема захисту прав інтелектуальної власності у сфері фармації полягає у складності досягнення балансу між необхідністю стимулювання інноваційної діяльності фармацевтичних компаній і недопущенням необґрунтованого обмеження конкуренції та доступу до життєво необхідних лікарських засобів. Недосконалість правового регулювання, наявність колізій між нормами патентного, антимонопольного та регуляторного законодавства, а також недостатня ефективність механізмів правозастосування призводять до поширення порушень прав інтелектуальної власності, виникнення патентних спорів, зловживання виключними правами та обігу фальсифікованих лікарських засобів.

Проблема захисту прав інтелектуальної власності також зумовлюється процесами гармонізації законодавства України з правом Європейського Союзу та імплементацією міжнародних зобов'язань у сфері охорони інтелектуальної власності, зокрема положень Угоди ТРІПС і актів Всесвітньої організації інтелектуальної власності. У контексті євроінтеграційних процесів особливого значення набувають питання патентного захисту лікарських засобів, правового режиму ексклюзивності даних, визначення статусу генеричних препаратів і застосування інституту примусових ліцензій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика захисту прав інтелектуальної власності у сфері фармації є предметом активних наукових досліджень як в українській, так і в зарубіжній правовій науці. У сучасних публікаціях значна увага приділяється аналізу правового режиму об'єктів інтелектуальної власності у фармацевтичній галузі, зокрема лікарських засобів, торговельних марок, результатів доклінічних і клінічних досліджень, а також особливостям їх правової охорони та захисту.

У працях вітчизняних науковців досліджуються проблеми патентного захисту лікарських засобів, правового статусу генеричних препаратів і співвідношення патентного та регуляторного законодавства. Окремі автори акцентують увагу на недосконалості чинних механізмів правозастосування, що проявляється у значній кількості патентних спорів між виробниками оригінальних і генеричних лікарських засобів, а також у зловживанні виключними правами з метою обмеження конкуренції на фармацевтичному ринку. Значна увага приділена закордонним дослідженням з питань колізійного регулювання відносин щодо охорони винаходів у фармацевтичній промисловості та суміжних галузях, патентування фармацевтичних продуктів та їх видів, патентоспроможності лікарських препаратів, міжнародно-правового регулювання ексклюзивності даних досліджень фармацевтичних продуктів. Особливо слід згадати роботи таких французьких, німецьких, англійських та американських авторів: Ю. Андерфельт (U. Anderfelt), Ф.М. Ебботт (F.M. Abbott), Ф.К. Байер (F.K. Beier), Г. Боденхаузен (G. Bodenhausen), Г. Борн (G. Born), Р. Дінка (R. Dinca), Ф. Дессемонте (F. Dessementet), Д.Е. Корн (D.E. Korn), К. Корпеа (C. Correa), О. Ландо (O. Lando), Д. Лутц (D. Lutz), Р. Мерджес (R. Merges), Е.Т. Пенроуз (E.T. Penrose), А. Троллер (A. Troller), Т. Террелл (T. Terrell), Е. Ульмер (E. Ulmer), Р.Г. Франк (R.G. Frank), Д. Хартрідж (D. Hartridge), К. Шеллі (C. Shelley), Д. Шенкер (D. Shanker), А. Енгельберг (A. Engelberg), Р.Дж. Юнг (R.J. Young).

Виклад основного матеріалу дослідження. В умовах глобалізації світової економіки охорона прав інтелектуальної власності у фармацевтичній індустрії має ключове значення для вирішення питання доступності лікарських засобів для населення, зокрема щодо їхньої ціни.

На сучасному фармацевтичному ринку існують різні види об'єктів промислової

власності, серед яких важливе значення мають лікарські засоби, які можуть становити зміст поняття «фармацевтичний продукт». До них належать лікарські засоби, основою яких є речовини або їх комбінації. До лікарських засобів відносяться фармацевтичні субстанції та лікарські препарати. За складом, структурою та масою молекул виділяють низькомолекулярні препарати, які одержуються шляхом поетапного хімічного синтезу, і біотерапевтичні лікарські препарати, що виробляються живими організмами у ході складних процесів та мають більш складну структуру та молекулярний склад. У свою чергу, низькомолекулярні препарати поділяються на оригінальні (референтні) та відтворені лікарські препарати — дженерики, а біотерапевтичні — на оригінальні (референтні) та подібні біотерапевтичні препарати (біоподібні).

Таким чином, до лікарських засобів, які підпадають під поняття «фармацевтичний продукт», належать оригінальні лікарські препарати, що є інноваційними засобами, які пройшли повний цикл доклінічних та клінічних досліджень і перебувають під патентною охороною строком до 20 років, а також відтворені препарати — копії оригінальних засобів, еквівалентні їм за хімічним складом. Біоподібні препарати є версіями, «подібними», але не завжди ідентичними інноваційним біотерапевтичним препаратам, які використовуються для порівняння.

На відміну від хімічно синтезованих лікарських засобів, біоподібні не можуть бути точними копіями інноваційних біотерапевтичних препаратів і, як наслідок, можуть мати різний терапевтичний ефект, хоча й бути ідентичними за ознаками, що становлять формулу винаходу для цілей патентування. Прояв на практиці такої особливості біологічних препаратів, пов'язаної з ідентичністю ознак формули винаходу, може бути підставою для визнання фармацевтичного продукту таким, що не підлягає патентуванню. Проте, якщо використовується інший спосіб виробництва біоподібного препарату, він може мати також інший терапевтичний ефект порівняно з оригінальним біотерапевтичним препаратом, що може стати підставою для визнання такого біоподібного препарату як заявленого об'єкта винаходу патентоспроможним, за умови, що спосіб виробництва буде зазначений у формулі винаходу.

Поняття «фармацевтичний продукт» використовується в актах Євразійської економічної комісії, що стосуються зовнішньоекономічної діяльності, у судовій практиці, а також у науковій літературі. До фармацевтичних продуктів відносяться хімічні сполуки і біотехнологічні продукти, що мають фармакологічну активність, а також фармацевтичні композиції, що містять кілька інгредієнтів.

Питання правової природи патентних прав загалом оцінюється в доктрині неоднозначно, проте більшість цивілістів розуміють під виключністю патентних прав монополію їхнього володільця.

Водночас у юридичному середовищі існує також точка зору, згідно з якою патент — це форма монополії, що має негативний вплив на ринкові відносини (Penrose 1951). Таке розуміння було відображено в одному з перших зводів законів, прийнятому в Англії у 1623 році, — Статуті про монополії, за допомогою якого парламент намагався встановити заборону на монополії, що слугували джерелом доходів королю і не підлягали парламентському контролю (Braddick 1996), унаслідок чого спочатку було обмежено право короля на встановлення монополій винятково сферою зовнішньої торгівлі.

Згідно зі Статутом усі монополії були позбавлені юридичної сили (англ. «void and of no effect»), за окремими винятками. Серед винятків були патенти на нові винаходи за умови, що це «не суперечить закону і не завдає шкоди державі шляхом завищення цін на товари внутрішнього ринку, порушення правил торгівлі або взагалі обтяжливо». При цьому у Статуті було проголошено «виключне і незалежне від волі короля право

кожного, хто створить і застосує технічне нововведення, монополюючи користуватись протягом 14 років вигодами і перевагами, що приносить таке нововведення». Таким чином, «монополії» надавались лише на користь перших і справжніх винахідників (true and first inventors of new manufactures), а всі інші монополії були визнані нікчемними.

Вищезазначені положення Статуту можна вважати однією з підстав для констатації взаємозалежності природи права інтелектуальної власності та конкурентних умов ринкових відносин, зокрема з урахуванням соціального характеру правовідносин, що складаються у сфері обігу фармацевтичної продукції.

Вважаємо, що виключне право на винахід, яке засвідчується патентом, є різновидом легальної монополії, що надається державою патентовласнику в певному обсязі, на певний строк і на певній території, в межах якої патентовласник реалізує своє право на використання запатентованого винаходу, незалежно від положень антимонопольного законодавства, а також свої права на заборону або дозвіл третім особам створювати, використовувати, пропонувати до продажу, продавати або іншим чином вводити в цивільний обіг запатентований винахід, корисну модель чи промисловий зразок. Водночас реєстрація патенту не надає патентовласнику права виробляти, продавати або іншим чином використовувати певні категорії винаходів без дотримання додаткових вимог. Дія патентних прав лише створює таку можливість. Зокрема, у сфері фармацевтики розробник лікарського засобу зобов'язаний дотримуватись вимог законодавства, що регулює обіг лікарських засобів.

Логічною основою патентного захисту у фармацевтичній галузі є форма соціально орієнтованого «договору» між суспільством і суб'єктами господарювання, згідно з яким суспільство в особі держави надає патентовласнику тимчасову монополію на його винахід, допускаючи встановлення високих цін на фармацевтичну продукцію, очікуючи, як наслідок, розвитку інновацій і створення нових лікарських засобів.

Високий соціально значущий характер патентування лікарських засобів проявляється у реалізації права фізичних осіб на охорону здоров'я. Така соціальна сторона відносин стала предметом розгляду на четвертій Міністерській конференції, яка відбулася в Досі у 2001 році та відкрила раунд багатосторонніх торговельних переговорів, де потреби країн, що розвиваються, були визнані центральною проблемою.

Паралельно з існуючою соціальною спрямованістю відносин, пов'язаних з обігом лікарських засобів, що впливає на особливості патентування у фармацевтичній індустрії, різні рівні економічного розвитку держав позначаються на особливостях міжнародно-правового захисту фармацевтичної продукції в кожній з них.

Еволюцію становлення міжнародного патентування з точки зору впливу соціальних та економічних обставин можна простежити в історичній перспективі.

Основою розвитку міжнародного патентного права у другій половині XIX ст. стало підписання 20 березня 1883 року Паризької конвенції з охорони промислової власності, яка є основоположною міжнародною угодою, що встановлює права на винаходи, промислові зразки та товарні знаки. Прийняття Конвенції ознаменувало початок формування системи міжнародного патентування, яка впливає на процес гармонізації національного законодавства держав-учасниць як одну з основних цілей створення Міжнародного союзу з охорони промислової власності.

З метою балансування прав патентовласників та інтересів суспільства, Конвенцією, поряд із закріпленням основних базових вимог у сфері охорони промислової власності, передбачено гнучкі положення, які можуть бути адаптовані до зростаючих потреб і цілей внутрішньої політики держав-учасниць. Зокрема, згідно з Конвенцією, держави-члени можуть самостійно визначати не лише строк дії патентного захисту, але й технологічну сферу та види винаходів, які підлягають патентуванню.

Використовуючи це положення, деякі учасники Конвенції виключили фармацевтичні продукти зі списку об'єктів, що підлягають патентуванню. Проте таке виключення не стосувалося винаходів, які мали відношення до способів.

Наприклад, згідно з Патентним законом Німеччини від 25 травня 1877 року патентний захист поширювався лише на винаходи, які мали відношення до способу. Тоді Німецька асоціація хімічної промисловості надала обґрунтування доцільності охорони лікарських засобів саме як винаходів, що відносяться до способу виробництва. За її твердженням, один і той самий хімічний продукт може бути отриманий різними способами і методами виробництва, навіть якщо компоненти, що використовуються не є однаковими. Відповідно, соціальна цінність полягає в патентуванні способу, оскільки це не обмежує подальший інноваційний розвиток та права винахідника. Натомість патентування конкретного продукту виключає можливість розробки та виробництва аналогічного продукту навіть при використанні іншого способу його виготовлення.

Варто зазначити, що такий підхід не обмежував німецькі компанії у реєстрації своїх винаходів як продуктів у державах, які визнають це як об'єкт патентування, наприклад у США. У США лікарські препарати визнавались об'єктом патентного захисту, як і інші винаходи. Крім того, з 1984 року у законодавстві США були закріплені специфічні особливості патентування фармацевтичної продукції.

Проте визнання у якості об'єкта патентного захисту лише способу, а не продукту, надавало можливість третім особам реалізовувати новий оригінальний продукт у разі, якщо він був виготовлений за допомогою не запатентованого способу.

У Німеччині остаточне визнання патентоспроможності фармацевтичних продуктів було закріплено Патентним законом Німеччини від 4 вересня 1967 року.

У Франції, згідно з Законом від 5 липня 1844 року, винаходи у сфері фармацевтичної промисловості не підлягали патентуванню (Galvez-Behar 2008). Із розвитком законодавства допускалося патентування способу. Обмеження щодо можливості патентування лікарських препаратів були остаточо зняті лише у 1978 році.

Використовуючи надане право вибору, держави — учасниці Паризької конвенції мають широкі повноваження щодо прийняття законодавчих актів з питань промислової власності з урахуванням їхніх національних інтересів. Країни — члени Союзу мають свободу щодо визначення, у яких галузях промисловості та на який строк видаються патенти, чи підлягають патентуванню лише продукти, лише способи виробництва чи і те, і інше.

Попри низку узагальнених положень щодо свободи держав у визначенні законодавчої політики стосовно правового захисту промислової власності, важливе значення мають базові міжнародні матеріально-правові принципи, обов'язкові для держав — учасниць Паризької конвенції та спрямовані, зокрема, на недопущення створення дискримінаційних умов для всіх учасників зовнішньоекономічної діяльності.

Члени Паризького союзу повинні дотримуватись принципів законності, правила національного режиму, а також норми про конвенційний пріоритет.

Так, відповідно до ст. 2 і ст. 3 Паризької конвенції, громадяни кожної країни Союзу та громадяни держав, які не є учасниками Союзу, але мають на території однієї з країн Союзу місце проживання або дійсне й серйозне промислове чи торговельне підприємство, користуються у всіх інших країнах Союзу тими самими перевагами, які надаються власним громадянам.

Відповідно до ст. 4 будь-яка особа, яка належним чином подала заявку на реєстрацію патенту на фармацевтичний продукт в одній із країн Союзу, або її правонаступник користуються правом пріоритету для подання заявки в інших країнах протягом дванадцяти місяців — для патентів на винаходи та корисні моделі, і шести

місяців — для промислових зразків і товарних знаків.

Слід зазначити, що в період з 1960 по 1970 роки кількість країн, що розвиваються, які приєдналися до Конвенції, значно зросла. Якщо в 1900 році їх було лише 3, то в 1973 році вже 44 держави, що розвиваються, стали учасниками Конвенції (Patel 1974). У 1987 році їхня кількість збільшилася до 60 учасників (Balasubramaniam 1987). Представники країн, що розвиваються, піддавали критиці практичну реалізацію деяких аспектів цілей укладення Конвенції, зокрема її ролі у сприянні та забезпеченні трансферу новітніх технологій в країні, що розвивається (Vaitsos 1976).

Як аргумент на підтримку своєї позиції вони зазначали обставини, за яких іноземні громадяни будують виробничі потужності на території країн, що розвиваються, та отримують патенти, які не використовуються на практиці. Країни, що розвиваються, дійшли висновку, що патентовласники використовували виняткові права для захисту зовнішніх ринків, а не для передачі технологій.

Збільшення кількості країн, що розвиваються, у складі Союзу могло б стати наслідком запровадження жорстких норм щодо примусового ліцензування — питання, яке вже розглядалося розвиненими державами-учасницями (Abbott 1989).

Водночас положення Конвенції піддавалися критиці як з боку розвинених, так і з боку країн, що розвиваються, які апелювали до недостатнього трансферу технологій, необхідного для їхнього промислового та економічного розвитку. У зв'язку з цим вони виступали за перегляд положень Конвенції на користь м'якшого підходу щодо застосування механізму примусового ліцензування (Sell 1989). Проте, незважаючи на те, що у 1975 році Конференція ООН з торгівлі та розвитку (ЮНКТАД) закликала до перегляду положень Паризької конвенції, її норми залишилися незмінними навіть після Стокгольмського перегляду у 1967 році (Drahos 2002).

Представники розвинених держав, зокрема США, оцінювали положення Конвенції як занадто м'які, наводячи як аргумент надану Конвенцією широку свободу державам-учасникам у частині законодавчого регулювання, а саме: відповідно до Конвенції, держави-учасники мають повноваження запроваджувати примусове ліцензування щодо патентів на винаходи, які не використовуються або використовуються недостатньо. Дійсно, у Паризькій конвенції закріплено гнучкі положення, які визначають дозвільний порядок запровадження механізму примусового ліцензування за відсутності встановлених стандартів для національно-правового регулювання та без забезпечення механізму вирішення спорів, хоча в ст. 28 Конвенції й передбачена можливість звернення до Міжнародного суду ООН у разі спорів між державами-членами.

На підставі зазначених положень, що стосуються встановленої в Паризькій конвенції широкої свободи членів Союзу у визначенні критеріїв патентоспроможності, об'єктів охорони та ухваленні нормативно-правових актів з урахуванням власних національних інтересів, зокрема в частині розгляду проблеми патентування фармацевтичних продуктів як винаходів, представники розвинених країн, зокрема США, ініціювали включення питання охорони прав інтелектуальної власності до порядку денного Уругвайського раунду багатосторонніх торговельних переговорів ГАТТ (1986–1994 pp.) (Drahos 1995).

Передумовою цього стали зміни у нормативно-правовому регулюванні ринку лікарських засобів у США у 1984 р., які призвели до зростання конкуренції між фармацевтичними компаніями за активної участі виробників дженериків. У 1984 р. було ухвалено Закон США «Про цінову конкуренцію на ринку лікарських засобів та відновлення строку дії патенту» (далі — Закон Хетча-Ваксмана), який стимулював розвиток ринку дженериків. Зокрема, Управлінням з контролю за якістю харчових

продуктів і лікарських засобів США (FDA) було запроваджено більш суворі вимоги до розробників нових лікарських засобів, що полягали в необхідності надання не лише доказів безпечності, а й ефективності та якості для медичного використання.

Практично в усіх штатах США було скасовано підзаконні нормативно-правові акти, що встановлювали заборону на продаж лікарських засобів, не зазначених торговою назвою, вказаною у рецепті лікаря. Надання можливості виписувати рецепт за міжнародною непатентованою назвою (МНН), за якою в обігу можуть перебувати кілька дженериків із різними торговими назвами, які виведені на ринок різними виробниками, стало додатковим фактором, що стимулював конкуренцію (Nogués 1990).

Однак у зв'язку з втратами, спричиненими запровадженими заходами, представники американських фармацевтичних компаній закликали уряд підтримати заходи щодо посилення патентної охорони лікарських засобів у країнах, що розвиваються, економіки яких набували дедалі більшого значення (Nogués 1993).

На початок 1980-х років усі зацікавлені держави дійшли усвідомлення того, що чинна міжнародно-правова система патентної охорони, закладена в Паризькій конвенції, адміністративні функції за якою виконує Всесвітня організація інтелектуальної власності (ВОІВ), потребує перегляду. Попри розбіжності щодо органу, на базі якого мав здійснюватися перегляд деяких питань, пов'язаних із правовим регулюванням інтелектуальної власності, місцем їх розгляду став Уругвайський раунд багатосторонніх торговельних переговорів, Заключний акт якого було ухвалено 15 квітня 1994 року в м. Марракеш.

Основним підсумком Уругвайського раунду стало заснування Світової організації торгівлі (СОТ) та ухвалення пакета правових документів, положення яких стали обов'язковими для всіх членів СОТ.

Ці документи стали правовою основою сучасної міжнародної торговельної системи та включили в себе Угоду про торговельні аспекти прав інтелектуальної власності (далі – Угода ТРІПС або ТРІПС), підписану у 1994 році, яка встановлює мінімальні стандарти правової охорони для різних об'єктів інтелектуальної діяльності, зокрема фармацевтичних продуктів. Згідно з Угодою ТРІПС, патенти видаються на строк 20 років від дати подання заявки на будь-які винаходи незалежно від того, є вони продуктами чи способами, в усіх галузях техніки за умови, що вони є новими, мають винахідницький рівень і є промислово придатними. Держави — учасниці Угоди ТРІПС зобов'язані визнавати вищі стандарти патентування, пов'язані з можливістю продовження строку дії патентних прав, наприклад щодо нового застосування або дозування лікарського препарату, що може ставити під сумнів активний розвиток окремих галузей промисловості економіки багатьох країн, що розвиваються (Wertheimer, & Santella 2009).

Причини, з яких країни, що розвиваються, приєдналися до Угоди ТРІПС, можуть бути такими:

— очікуючи поступок з боку розвинених країн у таких сферах, як сільське господарство та текстильна промисловість, країни, що розвиваються, були переконані, що лише в разі прийняття ними Угоди ТРІПС представники бізнес-спільноти промислово розвинених країн підтримають затвердження всього пакета документів Уругвайського раунду, сприятливого для вдосконалення економік країн, що розвиваються, шляхом стимулювання зростання обсягів торгівлі та інвестицій і створення нових робочих місць;

— країни, що розвиваються, прагнули уникнути односторонніх торговельних заходів США, потенційно можливих за відсутності забезпечення належної правової охорони інтелектуальної власності;

— країни, що розвиваються, розраховували, що належна правова охорона інтелектуальної власності стане стимулом для залучення іноземних інвестицій та сприятиме трансферу технологій (Sykes 2002).

У науковій літературі також висловлюються думки вчених, що підстави приєднання країн, що розвиваються, до Угоди ТРІПС були іншими.

По-перше, реальне та ефективне представництво країн, що розвиваються, під час переговорів щодо Угоди ТРІПС було низьким. Більшість із них не брали участі у важливих сесіях, на яких опрацьовувалися стратегічні пропозиції, що відобразилося на недостатньому розумінні ними сутності обов'язкових домовленостей, до яких вони приєдналися, погоджених у ході раунду переговорів (Shanker 2001).

По-друге, багато делегатів, які представляли країни, що розвиваються, мали недостатнє уявлення про соціально-економічні наслідки запропонованих стандартів охорони для їх системи охорони здоров'я, зокрема щодо розширення патентного захисту на 20-річний термін для фармацевтичних продуктів.

По-третє, США виступали з ініціативою потенційного застосування односторонніх торговельних санкцій відповідно до Розділу 301 Закону США про торгівлю 1974 року, використовуючи список пріоритетного спостереження, а також загрозою припинення допомоги або скасування пільг у межах загальної системи преференцій для країн, що розвиваються, у разі неприйняття ними достатніх заходів щодо належної правової охорони прав інтелектуальної власності.

З такими оціночними судженнями, більшість із яких є суб'єктивними, можна погодитися лише частково, адже незважаючи на вищевказані підстави та причини, які свідчать про те, що країни, що розвиваються, розглядають стандарти в межах Угоди ТРІПС як такі, що не відповідають їхнім інтересам, вони отримують вигоду в довгостроковій перспективі від надання патентного захисту фармацевтичним продуктам. Так, реформування патентних систем країн, що розвиваються, після прийняття Угоди ТРІПС позитивно вплинуло на імпорт технологій у ці країни.

Таким чином, в умовах глобалізації та сучасного розвитку технологій, які сприяють стиранню кордонів між економіками світу, адміністрування інтелектуальної власності та її охорони на міжнародному рівні знаходиться у сфері відповідальності ВОІВ та СОТ.

ВОІВ була створена у 1967 році як спеціалізована установа Організації Об'єднаних Націй (ООН) з метою сприяння охороні інтелектуальної власності у всьому світі. Згідно зі ст. 1 Угоди між ООН і ВОІВ, затвердженої резолюцією 3346 (XXIX) Генеральної Асамблеї ООН від 17 грудня 1974 року, ВОІВ відповідає за сприяння, зокрема, творчій інтелектуальній діяльності та полегшенню передачі технологій, що належать до промислової власності, країнам, що розвиваються, з метою прискорення їх економічного, соціального та культурного розвитку, з урахуванням компетенції й обов'язків ООН та її органів.

СОТ була створена у 1995 році як єдиний міжнародний орган, що розробляє глобальні правила торгівлі між державами, завдання якого полягають у допомозі в упорядкуванні торговельного процесу в межах системи, заснованої на певних правилах, об'єктивному врегулюванні торговельних спорів між урядами та організації торговельних переговорів. Однією з угод, яку держави повинні ратифікувати при вступі до СОТ, як уже зазначалося, є Угода ТРІПС.

До прийняття Угоди ТРІПС рівень патентного захисту в різних державах був вкрай диференційованим, і, з урахуванням прикладів, що були висвітлені стосовно країн Європи, щонайменше в 40 державах фармацевтичні продукти не визнавалися як об'єкти патентного захисту. Наприклад, в Індії як об'єкт патентування визнавався спосіб, але не

сам продукт. Тобто в Індії можливість патентування поширювалася лише на спосіб виробництва фармацевтичного продукту (Chaudhuri 2005).

Крім того, в більшості розвинених країн строк дії патентних прав на фармацевтичні продукти становив 15–17 років, тоді як у країнах, що розвиваються, — 5–7 років. При встановленні загальних стандартів патентного захисту в ТРІПС передбачено право держав-членів виключати з об'єктів патентування ті винаходи, комерційному використанню яких необхідно запобігти на їхній території з метою охорони громадського порядку або моралі, включно з охороною життя чи здоров'я людей, тварин або рослин, або для запобігання серйозній шкоді довкіллю, за умови, що таке виключення не здійснюється виключно через те, що використання заборонене їхнім законодавством. У сфері охорони здоров'я держави можуть виключати з патентування діагностичні, терапевтичні та хірургічні методи лікування людей чи тварин.

Найменш розвиненим країнам було надано час для створення міцної та життєздатної технологічної бази всередині країни з метою впровадження положень ТРІПС. У той час як розвинені держави були зобов'язані імплементувати ТРІПС у 1996 році, для країн, що розвиваються, перехідний період для приведення свого законодавства у відповідність до ТРІПС було продовжено до 2000 року. Для країн, у законодавстві яких не було передбачено правової можливості патентування фармацевтичних продуктів, наприклад у Бразилії, Аргентині та Індії, цей період було продовжено до 2005 року, а для Конго, Гаїті, Руанди й Уганди — як для найменш розвинених країн — до 2013 року, який згодом було пролонговано до 2021 року (Oliveira, Bermudez, Chaves, & Velásquez, 2004).

У контексті питання патентування фармацевтичних продуктів необхідно зазначити, що одночасно у ст. 8 ТРІПС визнається можливість застосування державами-членами збалансованих заходів, необхідних для охорони здоров'я населення та сприяння суспільним інтересам у критично важливих для їхнього соціально-економічного й технічного розвитку секторах, за умови, що такі заходи відповідають положенням Угоди ТРІПС.

Зокрема, у статтях 30 та 31 Угоди ТРІПС регламентуються обмеження виключних прав і інші види використання винаходу без дозволу патентовласника. Держави-члени можуть передбачати обмеження виключних прав, що надаються патентом, за умови, що такі обмеження безпідставно не суперечать нормальному використанню патенту та не порушують законні інтереси патентовласника, з урахуванням законних інтересів третіх осіб. Згідно зі ст. 31 ТРІПС допускається примусове ліцензування, яке передбачає використання об'єкта патенту без дозволу правовласника, включаючи використання державою або третіми особами, уповноваженими державою, у разі надзвичайної ситуації в країні або інших обставин крайньої необхідності, чи у випадку некомерційного використання державою. За наявності таких умов дозвіл від правовласника не вимагається.

При цьому будь-яке таке використання дозволяється насамперед для забезпечення потреб внутрішнього ринку держави, яка застосовує механізм примусового ліцензування. Таким чином, відповідно до норм ТРІПС допускається виробництво запатентованих продуктів без згоди правовласника за певних умов, наприклад, якщо фармацевтичний продукт належить до категорії життєво необхідних та найважливіших лікарських засобів. Однак необхідно зазначити, що виробництво в таких умовах можливе лише для внутрішнього ринку.

З огляду на брак ресурсів у багатьох країнах, що розвиваються, необхідних для забезпечення виробництва для внутрішнього ринку, у 2001 році в м. Доха відбувся раунд переговорів, результатом яких стало ухвалення 14 листопада 2001 року на IV Міністерській конференції СОТ Декларації про Угоду ТРІПС та охорону здоров'я

населення (Дохійська декларація). У Дохійській декларації визнається право держав повною мірою використовувати гнучкість Угоди ТРІПС для охорони здоров'я населення і сприяння загальному доступу до лікарських засобів. Для досягнення зазначеної мети у сфері охорони здоров'я допускається примусове ліцензування, що здійснюється з ініціативи державних органів, які визначають критерії для обов'язкового надання патентних прав.

Згідно з п. 5 Декларації така гнучкість охоплює не лише право видавати примусові ліцензії, а й вільно визначати підстави для їх видачі, обставини крайньої необхідності та надзвичайної ситуації на національному рівні, розуміючи при цьому, що кризи у сфері охорони здоров'я, зокрема пов'язані з ВІЛ/СНІДом, туберкульозом, малярією та іншими епідеміями, можуть становити національну надзвичайну ситуацію або обставини крайньої необхідності.

Важливо пам'ятати, що при застосуванні зазначених положень Декларації необхідно враховувати зміст ст. 31 Угоди ТРІПС, відповідно до якої обсяг і строки використання повинні відповідати цілям такого використання. Слід відзначити, що цілі в даному випадку повинні впливати з підстав для використання — у разі надзвичайної ситуації в країні або інших обставин крайньої необхідності, або у разі некомерційного використання державою. Тобто, після припинення існування таких підстав подальше використання без дозволу патентовласника має бути припинено згідно з установленими обсягами та строками.

Беручи до уваги труднощі, пов'язані з браком і/або відсутністю виробничих потужностей у фармацевтичному секторі деяких країн, які можуть виникати на практиці при застосуванні механізму примусового ліцензування, Раді з ТРІПС було доручено знайти швидкі рішення цієї проблеми до 2002 року. Згодом, Рішенням Генеральної Ради «Щодо реалізації параграфу 6 Дохійської декларації про Угоду ТРІПС і охорону здоров'я», прийнятим згідно з положеннями Декларації 30 серпня 2003 року, було запропоновано внести зміни до ТРІПС.

Згідно з запропонованими змінами, членам СОТ дозволяється надавати примусові ліцензії на виробництво й експорт фармацевтичних продуктів, що перебувають під патентним захистом, країнам, що розвиваються, та найменш розвиненим країнам, які не мають належних виробничих потужностей у фармацевтичному секторі або не мають їх узагалі. Це Рішення було оформлене у вигляді Протоколу про внесення змін до Угоди ТРІПС у 2005 році, який набирає чинності після ратифікації двома третинами країн — членів СОТ. Однак згідно з рішенням Генеральної Ради СОТ від 30 листопада 2015 року, в якому визнається, що державам потрібно більше часу на ратифікацію Протоколу, строк було продовжено до 31 грудня 2017 року.

23 січня 2017 року зміни набрали чинності — 114 держав, включаючи ЄС і США, підписали Протокол. З метою розширення можливостей імпорту фармацевтичних продуктів для країн, які не мають достатнього потенціалу для їх виробництва, згідно із запропонованими поправками, обмеження ст. 31 ТРІПС щодо застосування механізму примусового ліцензування виключно для внутрішнього ринку застосовуються за двох умов:

1. Країна, яка є найменш розвинутою або повідомляє про намір імпортувати відповідно до Протоколу, у разі підтвердження відсутності виробничих потужностей для виробництва необхідних лікарських засобів, зобов'язана направити до Ради з ТРІПС інформацію про необхідні препарати та їхню кількість для забезпечення внутрішнього ринку. Така держава-імпортер має забезпечити застосування механізму примусового ліцензування на своїй території стосовно ліків, щодо яких був запит.

2. У свою чергу, країна-експортер, яка заявляє про намір виробляти лікарський засіб для країни-імпортера, повинна вжити заходів щодо впровадження примусового

ліцензування на своїй території та надати Раді з ТРІПС дані про правовласників стосовно фармацевтичного продукту, який планується експортувати. Виробництво препаратів дозволяється виключно в кількості, що суворо обмежена потребами країни-імпортера. При цьому експортер повинен забезпечити належну компенсацію патентовласнику з урахуванням економічної вартості препарату в країні-імпортері.

Єдиним реальним прикладом застосування на практиці гнучких положень Рішення від 30 серпня 2003 року в державі з розвинутою економікою стало надання у 2007 році примусової ліцензії згідно з Канадським режимом доступу до ліків. Тоді механізм примусового ліцензування було застосовано до комбінованого препарату для лікування СНІДу виключно з метою експорту в Руанду. Фармацевтична компанія Апотекс (Arotech) звернулася з проханням щодо ліцензії до трьох фармацевтичних компаній, які мали патенти на препарати, комбінація яких складала антиретровірусний препарат Тріавір (TriAvir). Апотекс отримала дворічну ліцензію на виробництво 15,6 млн таблеток і експортувала до Руанди дженерик Тріавіру. Експорт був дозволений у кількості, достатній для лікування протягом одного року приблизно 21 тис. людей, які живуть із ВІЛ, за найнижчою ціною у світі — 0,19 долара США за таблетку.

Водночас доцільність застосування Рішення від 30 серпня 2003 року як довгострокового заходу для підвищення доступності патентованих ліків викликає сумніви з таких причин:

- відсутній чіткий механізм визначення адекватної компенсації для патентовласника;

- не передбачено заборони для держави відмовитися від статусу імпортера, що може мати негативні наслідки у разі епідемії в такій країні, яка не має власних ресурсів для виробництва необхідних лікарських засобів;

- відсутні гарантії заборони для промислово розвинених країн встановлювати жорсткіші норми застосування примусового ліцензування в рамках двосторонніх або регіональних угод про вільну торгівлю з країнами, що розвиваються, які можуть містити так звані положення «ТРІПС-плюс» — стандарти охорони інтелектуальної власності, що виходять за межі мінімальних вимог ТРІПС.

До таких положень, які раніше включалися в угоди про вільну торгівлю та можуть нині впливати на сферу охорони здоров'я або ускладнювати використання гнучких положень ТРІПС, належать:

- встановлення строку патентного захисту понад 20 років, наприклад, як компенсація за час, витрачений на процедуру реєстрації препарату;

- обмеження можливості видачі примусових ліцензій умовою використання лише в побутових цілях, хоча з огляду на високотехнологічність сучасної фармацевтичної промисловості таке обмеження є нерелевантним, або встановлення бар'єрів для обігу дженериків.

У системі захисту прав на результати інтелектуальної діяльності в межах фармацевтичного ринку механізм примусового ліцензування можна вважати одним із способів вирішення проблеми доступності ліків. Однак слід зазначити, що лише виважене та ретельно обґрунтоване застосування цього механізму є прийнятним. Аналіз результатів реалізації поставлених завдань шляхом запровадження механізму примусового ліцензування на прикладі його застосування в різних державах може сприяти чіткому розумінню впливу такого інструменту на доступність лікарських засобів.

У світовій практиці механізм примусового ліцензування використовується лише у виняткових випадках, пов'язаних із загрозами здоров'ю населення країни для боротьби з серйозними захворюваннями (епідеміями).

Серед країн, що розвиваються, найбільше випадків застосування примусового ліцензування зафіксовано в Індії. В Індії вимогу про примусове ліцензування може подати не лише держава, а й самі виробники дженериків (Mathur, Nagori, & Tiwari 2016).

Перше рішення про примусове ліцензування в Індії було ухвалене у травні 2012 року — тоді місцева індійська компанія Natco Pharma Ltd. отримала право на виробництво протипухлинного препарату Нексавар (Nexavar), патент на який належав компанії Bayer. Індійській компанії дозволили виробляти та продавати аналог препарату Нексавар за ціною, що становила лише 3% від ціни оригінального препарату (8 800 рупій на місяць на одного пацієнта, що на той момент становило приблизно 164 долари США), із виплатою 6% роялті (від обсягу продажів препарату компанією Natco Pharma) компанії Bayer. У березні 2013 року компанія Bayer подала апеляцію до Верховного суду м. Мумбаї. Рішення про примусове ліцензування було скасоване лише після того, як інша індійська компанія — Cipla — знизилу ціну на свій аналог оригінального препарату компанії Bayer до 6840 рупій. Після встановлення нової ціни необхідність у примусовому ліцензуванні зникла, і компанії Bayer були повернуті всі попередні права. Тобто основною метою запровадження примусового ліцензування було зниження ціни на оригінальний препарат. З практичного погляду така мета може бути виправдана, однак вона не відповідає призначенню положень Угоди ТРІПС і Дохійської декларації, згідно з якими основна мета впровадження примусового ліцензування у сфері охорони здоров'я полягає в ліквідації надзвичайних ситуацій, зокрема у формі епідемій, які мають тимчасовий характер.

Ще одна спроба застосування механізму примусового ліцензування в Індії мала місце у 2013 році щодо протипухлинного препарату «Спрайсел» (міжнародна непатентована назва — Дазатиніб), запатентованого в Індії компанією Bristol-Myers Squibb. Однак оскільки заявник не доклав зусиль для проведення переговорів з патентовласником щодо видачі ліцензії, Патентне відомство Індії відхилило заяву індійської компанії на видачу примусової ліцензії. Тобто на практиці мають бути вжиті заходи для проведення переговорів з патентовласником щодо видачі ліцензії на використання результату інтелектуальної діяльності у фармацевтичній промисловості.

Безпека й ефективність лікарських препаратів має першочергове значення саме щодо соціально значущих лікарських засобів, які застосовуються при тяжких, небезпечних для життя захворюваннях. Широкий громадський резонанс отримав прецедент застосування примусової ліцензії в Таїланді у 2006 році щодо препарату для лікування ВІЛ/СНІД: попри суттєві державні інвестиції в модернізацію виробництва, місцевий фармацевтичний виробник не зміг забезпечити випуск препарату за примусовою ліцензією із дотриманням належних стандартів якості, ефективності та безпеки, внаслідок чого у 20% ВІЛ-позитивних пацієнтів виникла стійкість до дії лікарських засобів, що призвело до зростання загальних витрат системи охорони здоров'я, пов'язаних із необхідністю госпіталізації та переходу на більш потужну й дорожчу схему терапії (Lybecker, & Fowler 2009). У 2007 році у відповідь на надання Таїландом примусової ліцензії на препарат Калетра (Kaletra) компанія Abbott заявила, що надалі відмовляється реєструвати нові препарати для продажу на території Таїланду та відкликала низку заяв, які вже були подані для отримання реєстраційного посвідчення. Таким чином, необхідність ведення переговорів із патентовласником щодо фармацевтичного продукту є важливою складовою оцінки потенціалу ліцензіата на виробництво високотехнологічного препарату.

Аналіз наведених прикладів дозволяє зробити висновок, що впровадження механізму примусового ліцензування повинно бути обґрунтовано соціальними цілями, а саме: забезпеченням населення необхідними лікарськими засобами.

Бібліографічний список:

- Abbott, F. M. (1989). Protecting First World Assets in the Third World: Intellectual Property Negotiations in the GATT Multilateral Framework. *Vanderbilt Journal of Transnational Law (First World)*, 689(22).
- Balasubramaniam, K. (1987). Pharmaceutical patents in developing countries: Policy options. *Economic and Political Weekly*, 22(19/21), Annex 6, 103–117.
- Braddick, M. (1996). *The nerves of state: Taxation and the financing of the English state* (p. 77). Manchester, UK: Manchester University Press.
- Chaudhuri, S. (2005, January). TRIPS and Changes in Pharmaceutical Patent Regime in India (Working Paper No. 535). Indian Institute of Management Calcutta Joka, Calcutta. Retrieved from [URL]
- Drahos, P. (1995). Global property rights in information: The story of TRIPS at the GATT. *Prometheus*, 6, 13.
- Drahos, P. (2002). Developing countries and international intellectual property standards-setting. *Journal of World Intellectual Property*, 5, 765.
- Galvez-Behar, G. (2008). Was the French patent system democratic? France, 19th century. Retrieved February 24, 2025, from https://halshs.archives-ouvertes.fr/halshs-00544730/PDF/FPS_V3.pdf
- Lybecker, K. M., & Fowler, E. (2009). Compulsory Licensing in Canada and Thailand: Comparing Regimes to Ensure Legitimate Use of the WTO Rules. *Journal of Law, Medicine & Ethics*, 222–239.
- Mathur, V., Nagori, B. P., & Tiwari, M. (2016). Compulsory Licensing of Pharmaceutical Patents in India: A Research Study. *European Journal of Pharmaceutical and Medical Research*, 532-543. Retrieved from http://www.ejpmr.com/admin/assets/article_issue/1457001699.pdf
- Nogués, J. J. (1990). Patents and Pharmaceutical Drugs: Understanding the Pressure on Developing Countries. *Journal of World Trade*, 81.
- Nogués, J. J. (1993). Social Costs and Benefits of Introducing Patent Protection for Pharmaceutical Drugs in Developing Countries. *The Development Economies*, XXXI(1), 24.
- Oliveira, M. A., Bermudez, J.A.Z., Chaves, G.C., & Velásquez, G. (2004, November). Has the implementation of the TRIPS Agreement in Latin America and the Caribbean produced intellectual property legislation that favours public health? Retrieved from <http://www.who.int/bulletin/volumes/82/11/en/815.pdf>
- Patel, S. J. (1974). The patent system and the Third World. *World Development*, 2(9), 6.
- Penrose, E. T. (1951). *The economics of the international patent system* (pp. 19–40). Baltimore, MD: Johns Hopkins Press.
- Shanker, D. (2001, July 14-15). Developing Countries, China and Economic Institutions. Paper presented at the Thirteenth Annual Association for Chinese Economic Studies International Conference (China's Economy: Confronting Restructuring Stability and International Competitiveness), University of Wollongong, Australia. Retrieved from http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=277928
- Sykes, A. O. (2002). TRIPS, Pharmaceuticals, Developing Countries, and the Doha 'Solution. *Chicago Journal of International Law*, 47.
- Vaitsos C. V. The Revision of the International Patent System: Legal Considerations for a Third World Position. *World Development*, 1976. P. 85 — 91.
- Wertheimer, A. I., & Santella, T. M. (2009, April 7). The Advantages of Incremental Innovation in Drug Development. *Pharmaceutical Evolution*. Retrieved from <https://cei.org/studies-issue-analysis/pharmaceutical-evolution>

References

- Abbott, F. M. (1989). Protecting First World Assets in the Third World: Intellectual Property Negotiations in the GATT Multilateral Framework. *Vanderbilt Journal of Transnational Law (First World)*, 689(22).
- Balasubramaniam, K. (1987). Pharmaceutical patents in developing countries: Policy options. *Economic and Political Weekly*, 22(19/21), Annex 6, 103–117.
- Braddick, M. (1996). *The nerves of state: Taxation and the financing of the English state* (p. 77). Manchester, UK: Manchester University Press.
- Chaudhuri, S. (2005, January). TRIPS and Changes in Pharmaceutical Patent Regime in India (Working Paper No. 535). Indian Institute of Management Calcutta Joka, Calcutta. Retrieved from [URL]
- Drahos, P. (1995). Global property rights in information: The story of TRIPS at the GATT. *Prometheus*, 6, 13.
- Drahos, P. (2002). Developing countries and international intellectual property standards-setting. *Journal of World Intellectual Property*, 5, 765.
- Galvez-Behar, G. (2008). Was the French patent system democratic? France, 19th century. Retrieved February 24, 2025, from https://halshs.archives-ouvertes.fr/halshs-00544730/PDF/FPS_V3.pdf
- Lybecker, K. M., & Fowler, E. (2009). Compulsory Licensing in Canada and Thailand: Comparing Regimes to Ensure Legitimate Use of the WTO Rules. *Journal of Law, Medicine & Ethics*, 222–239.
- Mathur, V., Nagori, B. P., & Tiwari, M. (2016). Compulsory Licensing of Pharmaceutical Patents in India: A Research Study. *European Journal of Pharmaceutical and Medical Research*, 532-543. Retrieved from http://www.ejpmr.com/admin/assets/article_issue/1457001699.pdf
- Nogués, J. J. (1990). Patents and Pharmaceutical Drugs: Understanding the Pressure on Developing Countries. *Journal of World Trade*, 81.
- Nogués, J. J. (1993). Social Costs and Benefits of Introducing Patent Protection for Pharmaceutical Drugs in Developing Countries. *The Development Economies*, XXXI(1), 24.
- Oliveira, M. A., Bermudez, J.A.Z., Chaves, G.C., & Velásquez, G. (2004, November). Has the implementation of the TRIPS Agreement in Latin America and the Caribbean produced intellectual property legislation that favours public health? Retrieved from <http://www.who.int/bulletin/volumes/82/11/en/815.pdf>
- Patel, S. J. (1974). The patent system and the Third World. *World Development*, 2(9), 6.
- Penrose, E. T. (1951). *The economics of the international patent system* (pp. 19–40). Baltimore, MD: Johns Hopkins Press.
- Shanker, D. (2001, July 14-15). Developing Countries, China and Economic Institutions. Paper presented at the Thirteenth Annual Association for Chinese Economic Studies International Conference (China's Economy: Confronting Restructuring Stability and International Competitiveness), University of Wollongong, Australia. Retrieved from http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=277928
- Sykes, A. O. (2002). TRIPS, Pharmaceuticals, Developing Countries, and the Doha 'Solution. *Chicago Journal of International Law*, 47.
- Vaitsos C. V. The Revision of the International Patent System: Legal Considerations for a Third World Position. *World Development*, 1976. P. 85 — 91.
- Wertheimer, A. I., & Santella, T. M. (2009, April 7). The Advantages of Incremental Innovation in Drug Development. *Pharmaceutical Evolution*. Retrieved from <https://cei.org/studies->

issue-analysis/pharmaceutical-evolution

Kyryliuk A.

PROTECTION OF IPR IN THE FIELD OF PHARMACY

The article examines the theoretical and practical aspects of the protection of intellectual property rights in the field of pharmacy as one of the most science-intensive and socially significant sectors of the economy. Particular attention is paid to the legal nature of intellectual property objects in pharmaceutical activities, in particular, inventions, utility models, trademarks, industrial designs, trade secrets, as well as the results of preclinical and clinical research. International legal acts in the field of protection of intellectual property rights (TRIPS Agreement, WIPO conventions) are analyzed, as well as the legislation of the European Union and the national legislation of Ukraine regulating the issues of patent protection of medicines, including the mechanisms of supplementary protection certificates, patent extension and data exclusivity.

The features of the legal regime of pharmaceutical patents and the relationship between the interests of rightholders and the public need for access to effective and safe medicines are determined. A separate section is devoted to the problems of law enforcement in the pharmaceutical sector, in particular, violations of intellectual property rights, circulation of counterfeit medicines, patent disputes between manufacturers of original drugs and generic medicines, as well as issues of abuse of patent rights. The judicial practice and administrative mechanisms for the protection of intellectual property rights, including civil law, economic law and customs instruments, are analyzed.

The article substantiates the need to improve the national legislation of Ukraine taking into account European integration processes, the development of biotechnology and pharmaceutical innovations. The directions for increasing the effectiveness of the protection of intellectual property rights in the pharmaceutical sector are proposed by harmonizing legislation, strengthening the institutional capacity of state authorities and ensuring a balance between innovative development and the right of the population to affordable medicines.

Keywords: *intellectual property, pharmacy, medicines, patent protection, data exclusivity, generic drugs, protection of rights, pharmaceutical innovations.*

Стаття надійшла до редколегії 01.12.2025 р.

УДК 347.1:351.746.1:342.72/73

В.Н. Кубальський
ORCID: 0000-0001-6127-5786

ПРОБЛЕМА БАЛАНСУ МІЖ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯМ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ ТА ДОТРИМАННЯМ ОСНОВОПОЛОЖНИХ ПРАВ І СВОБОД

У статті проаналізовано проблему пошуку справедливого та розумного балансу між забезпеченням національної безпеки та дотриманням основоположних прав і свобод людини і громадянина. Зазначається, що будь-які обмеження прав людини в інтересах національної безпеки мають бути встановлені законом, переслідувати законну мету та бути суворо пропорційними до наявної загрози. Окрему увагу приділено встановленню сутності терміну «баланс».

Забезпечення національної безпеки навіть в умовах повномасштабного вторгнення росії в Україну не повинно призводити до ігнорування основоположних прав та свобод. Завдання держави полягає в тому, щоб знайти розумний та пропорційний баланс, при якому заходи безпеки застосовуються з мінімально можливим обмеженням прав і свобод та з дотриманням всіх правових процедур і під судовим контролем.

У статті зазначається, що ідеологічним підґрунтям правової політики у цій сфері є сукупність правових цінностей, що домінують у державі та суспільстві на конкретному історичному етапі розвитку. Цілком очевидно, що надмірні обмеження прав і свобод людини можуть підірвати легітимність та стабільність держави. Важливу роль в такій ситуації відіграють суди, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, правозахисні організації тощо, які можуть та вправі контролювати дії держави, її правоохоронних органів та забезпечувати дотримання розумного і справедливого балансу між забезпеченням національної безпеки та дотриманням основоположних прав і свобод людини. Слід врахувати наявність відповідних законодавчих гарантій недопустимості різноманітних зловживань при обмеженні прав і свобод людини в інтересах національної безпеки. Зроблено висновок про те, що визначення розумного і справедливого балансу між забезпеченням національної безпеки та основоположних прав і свобод людини і громадянина потребує більш детального законодавчого врегулювання цієї проблеми та постійного контролю судів та інститутів громадянського суспільства.

Ключові слова: *основоположні права і свободи, національна безпека, інтереси національної безпеки, публічні інтереси, баланс, обмеження прав і свобод, держава, тероризм, суверенітет.*

DOI 10.34079/2518-1319 -2025-15-30-117-125

Постановка проблеми. У часи, коли Україна відстоює право на свободу та гідність, існує реальна загроза національній безпеці – загроза втрати державного суверенітету в умовах війни. На шляху до утвердження правової держави в Україні необхідним є забезпечення розумного та справедливого балансу між інтересами держави та індивіда – національною безпекою та дотриманням основоположних прав і свобод людини. В умовах війни заходи забезпечення національної безпеки можуть впливати на права людини, такі як право на приватність, свободу пересування, свободу слова та інші фундаментальні права і свободи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблему розумного і справедливого

балансу між забезпеченням національної безпеки та дотриманням основоположних прав і свобод в різноманітних аспектах досліджували такі науковці як І. Доронін, О. Дуфенюк, А. Манжула, А. Мацола, А. Мерник, М. Савчин, О. Сокурєнко, Б. Фасій, О. Щербанюк та інші.

Метою статті є аналіз проблеми балансу між забезпеченням національної безпеки та дотриманням основоположних прав і свобод людини як об'єктів правового захисту.

Виклад основного матеріалу. Права людини та національна безпека є взаємопов'язаними категоріями. Так, з одного боку, деякі права людини можуть бути обмеженими для захисту національної безпеки, а з іншого – національна безпека спрямована на якісну охорону і захист прав і свобод людини і громадянина. Варто наголосити, що права і свободи людини є одними з найважливіших об'єктів національної безпеки України (Наливайко, Братішко, 2021, с. 34).

О. Рогач звертає увагу на те, що встановлення обмежень прав і свобод людини на певному етапі розвитку держави є необхідністю, яка запроваджується з метою балансування інтересів, досягнення компромісу між державними інтересами (основи конституційного ладу, суверенітет, незалежність, територіальна цілісність, національна, державна безпека, громадський порядок), суспільними інтересами (свобода слова, свобода віросповідань, забезпечення здоров'я і моральності населення; охорона навколишнього природного середовища, економічна та інформаційна безпека тощо) та правами і свободами людини (Рогач, 2011, с. 139).

Обмеження прав та свобод людини є необхідною складовою правової системи будь-якої держави та сучасного суспільства, що об'єктивно зумовлює його законодавче врегулювання та створення окремого інституту права міжгалузевого характеру (Мерник, 2023, с. 74). Механізм та порядок обмеження прав виходить із положень Загальної декларації прав людини, конкретизується практикою Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ). Такий механізм має назву – трикутника правомірності обмеження прав людини. На його основі ґрунтується діяльність самого Європейського суду, національних судів та здійснюється правомірне обмеження прав людини. Зазначений механізм складається з трьох обов'язкових елементів: 1) законність обмеження, тобто наявність у національному законодавстві держави підстави такого обмеження права; 2) правомірна мета – захист, забезпечення та реалізація прав та інтересів інших осіб, суспільства, національної безпеки та інші цілі, що в основному також передбачені законодавством; 3) необхідність у демократичному суспільстві, тобто неможливість вирішити ситуацію по-іншому без таких обмежень, а також досягнення пропорційності при обмеженні права однієї особи та захисті прав інших осіб (Мерник, 2023, с. 85).

На думку О. Дуфенюк, незважаючи на плюралізм правових механізмів забезпечення балансу приватних та публічних інтересів у сфері кримінального правосуддя, треба зауважити, що в академічних колах він доволі часто асоціюється *sensu stricto* з пропорційністю, яка, нагадаємо, полягає в обмеженні дискреції правоохоронних органів та імперативному обов'язку застосовувати тільки такі заходи і засоби, які вкрай необхідні у демократичному суспільстві. Такий концептуальний підхід сформував основу для визнання балансу інтересів базовим принципом ЄСПЛ, що реалізується через апелювання до концептів «розумна пропорційність», «необхідна рівновага», «пропорційність тягаря», «непропорційне втручання», «справедливий баланс» (Дуфенюк, 2023, с. 221-222).

Для уніфікації підходів до верифікації справедливості балансування інтересів у конкретній справі було впроваджено добре відомий тест пропорційності, зміст якого komponується критеріями: (1) належності або доречності (відповідності, придатності

обраних засобів меті уряду); (2) необхідності (вибір з усіх придатних засобів такої форми втручання/обмежень приватних інтересів, коли інші, менш обтяжливі форми втручання, будуть неефективними для досягнення цілей, «необхідних у демократичному суспільстві»); (3) розумності або пропорційності у вузькому значенні (ретельного зважування конфліктних інтересів, балансування між суспільним та приватним інтересами в такий спосіб, щоби використані засоби були пропорційними очікуванім результатам, шкода приватній особі пропорційна вигоді уряду щодо досягнення поставленої мети) (Дуфенюк, 2023, с. 222-223).

Кримінально-правова політика України в умовах війни й у післявоєнний період має розглядатися як системний компонент загальної безпекової стратегії держави. Її ефективність визначатиметься здатністю забезпечити одночасно захист суверенітету, зміцнення верховенства права та гарантії прав людини. Саме такий баланс визначає перспективи подальшої правової європеїзації українського кримінального законодавства та інтеграції до єдиного європейського правового простору (Мацола, 2025, с. 146). По суті йдеться про баланс приватних і публічних інтересів.

Як справедливо зазначає А. Андрушко, термін «баланс» слід розглядати як узагальнену комплексну категорію, яка не може бути обмеженою відображенням лише одного аспекту – інтересу, права чи обов'язку та інших явищ, тому його архітектоніка асоціюється зі стійкістю, упорядкованістю та рівновагою у праві в цілому. Його слід розуміти як рівновагу взаємодіючих понять, процесів, правовідносин, що забезпечують стійкість правової системи загалом (Андрушко, 2015, с. 115).

Якщо розглянути баланс інтересів індивіда та держави у сфері захисту персональних даних, варто зазначити, що стаття 5 (1) Директиви 2002/58/ ЄС «Про обробку персональних даних та захист таємниці у секторі електронних комунікацій» визначає, що національні положення мають заборонити прослуховування, запис та інші види перехоплення чи спостереження за приватним спілкуванням та пов'язаними даними осіб, за винятком випадків, коли наявна добровільна згода цих осіб або державам це дозволено на підставі статті 15 (1) Директиви. Стаття 15 (1) Директиви дозволяє державам виходити з-під обмежень, накладених статтею 5 (1), коли це необхідний, належний і пропорційний у демократичному суспільстві крок для забезпечення національної безпеки, оборони, громадського порядку, а також запобігання, розслідування, виявлення та переслідування за кримінальні правопорушення або несанкціоноване використання електронних систем зв'язку. Суд Європейського Союзу безапеляційно вказав, що перелік винятків, визначених статтею 15 (1) Директиви, є вичерпним. Проте цей перелік має внутрішню ієрархію, адже кожна мета (з перелічених у цій статті) має більш або менш вагоме значення. Наприклад, захист національної безпеки має більш вагоме значення, аніж захист громадської безпеки чи навіть протидія злочинам (Директива 2002/58/ЄС Європейського парламенту та Ради від 12 липня 2002 р. «Про обробку персональних даних та захист таємниці у секторі електронних комунікацій»).

Особливістю кримінально-правової політики під час воєнного стану є балансування між безпекою і свободою (Мацола, 2025, с. 146). Наприклад, потреба ефективно протидії тероризму внесла суттєві корективи у баланс приватних і публічних інтересів у кримінальному провадженні багатьох демократичних країн (Дуфенюк, 2023, с. 228). Деякі утилітаристи взагалі наполягали на тому, що втручання у приватну сферу, аж до застосування тортур і катування заради запобігання терористичним атакам, є допустимим. У цій новій ері загроз тероризму відбувається переосмислення змісту фундаментальних прав людини, в яких саме «людська безпека» постулюється найважливішим правом. Такий орієнтований на безпеку дискурс стає загрозливим, адже

«спокуслива метафора балансу» може переформатувати положення ЄКПЛ та інші зобов'язання, «якщо достатньо голосно волатимуть» зацікавлені особи (Bronitt, 2008, с. 67, 69–71). Б. Фасій слушно підкреслює, що «конфлікт між національною безпекою та правами людини є складним і багатограним питанням, яке потребує як правової визначеності, так і постійного моніторингу з боку судової системи та громадянського суспільства» (Фасій, 2024, с. 117).

Як слушно зазначає Михайло Савчин, «питання ієрархії цінностей вирішується у рамках поліваріантності юридичної аргументації і, залежно від ситуації, суд застосовує або ієрархію цінностей, або балансування, або певним чином поєднує ці підходи» (Савчин, 2024, с. 114).

Поняття «національна безпека», яке визначене в Законі України «Про національну безпеку України», є основою поняття «інтереси національної безпеки», яке може використовуватись при обмеженні прав і свобод. Згідно положень статей 32, 34, 36, 39 Конституції України передбачається обмеження прав і свобод, зокрема, в інтересах національної безпеки. Так, кожному гарантується право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань. Кожен має право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб – на свій вибір. Здійснення цих прав може бути обмежене законом в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку (стаття 34 Конституції України).

В ухвалі про відмову у відкритті касаційного провадження від 05 січня 2023 року у справі № 991/5572/22 Верховний Суд сформулював такі висновки: «Суд враховує, що національна безпека – це складне поняття, яке охоплює собою стан мирного та стабільного існування держави та її інститутів, а також стан відсутності реальних екзистенційних загроз у сфері суспільно-управлінських та міждержавних відносин. Загроза національній безпеці означає, зокрема, наявність ризиків державному суверенітету, конституційному ладу та територіальній цілісності країни, що може зумовити припинення існування країни або її частини. Рішення, які приймаються державою у випадку існування реальних загроз національній безпеці у визначених законом випадках є юридичною підставою для втручання та/або обмеження, зокрема, права власності, права на приватність, право на доступ до інформації та свободи слова. Існування реальних загроз національній безпеці може виступати критерієм правомірності певного відступу держави від загальних правил (підходів), які стосуються дії закону в часі, дотримання принципу законності, принципів змагальності та рівності учасників судового процесу, обов'язковості виконання судового рішення, а також може обмежувати свободу суддівського розсуду (дискреції). Головними критеріями (принципами, мірилами) визначення правомірності застосування принципу національної безпеки для прийняття рішень суб'єктами владних повноважень є: справедливість (моральність), гуманність, пропорційність, наявність легітимної мети та безальтернативність» (Ухвала Верховного Суду від 5 січня 2023 року у справі № 991/5572/22).

Аналіз «воєнних новел» щодо кримінального провадження, на думку І. Гловюк та В. Завтура, свідчать про такі тенденції у процесуальних змінах: обмеження основних процесуальних гарантій та суттєвий дисбаланс з ухилом на забезпечення саме публічного інтересу та його явне превалювання у цій нормативній регламентації (Федорів, 2022). Нагадаємо, що спільним у реагуванні на всі мегавиклики у сфері безпеки (тероризм та організована транснаціональна злочинність, кіберзагрози, пандемія, війна) є потреба впровадження більш жорстких, обмежувальних заходів, переваги публічних інтересів (Дуфенюк, 2023, с. 299). При цьому у абзаці 4 п. 1 Національної стратегії у

сфері прав людини, затвердженої Указом Президента України від 24 березня 2021 року № 119/2021, слушно підкреслюється, що «у кризових ситуаціях ризику непропорційного обмеження прав і свобод людини зростають, що потребує особливого контролю з боку суспільства» (Національна стратегія у сфері прав людини, 2021).

Як зазначено в п. 4 Звіту про демократичний контроль за діяльністю служб безпеки, схваленого Європейською комісією за демократію через право, служби безпеки мають схильність до зловживання владою. Суб'єктивність і гнучкість поняття «національна безпека» в поєднанні з його життєво важливим значенням для держави означають, що уряди мають широкий простір для маневру в цій сфері. Вони можуть бути схильні використовувати служби безпеки для досягнення незаконних цілей. Тому необхідно створити механізми для запобігання політичному зловживанню, забезпечуючи при цьому ефективне управління агентствами. Як зазначено в п. 2 зазначеного Звіту Служби безпеки за своєю природою порушують права особи. Тому надзвичайно важливо, щоб існували як внутрішні, так і зовнішні обмеження їхньої діяльності (European commission for democracy through law (Venice Commission). Report on the democratic oversight of the security services. Strasbourg, 15 December 2015, с. 4).

Одна з головних проблем, з якою стикаються правоохоронні органи, полягає у забезпеченні балансу між заходами безпеки і дотриманням прав людини. У боротьбі з тероризмом та іншими загрозами СБУ повинна використовувати пропорційні заходи, які мінімізують можливий вплив на права і свободи громадян. Це включає забезпечення законності, прозорості та відповідності дій СБУ міжнародним стандартам прав людини (Манжула А., Сокурєнко О., 2024, с. 228).

Головний обов'язок Української держави – це утвердження та забезпечення прав і свобод людини. Цей імператив зазнав фіаско в умовах російсько-української війни. Не вдалося захистити фундаментальні державні цінності, як то конституційний лад, суверенітет, територіальну цілісність і недоторканність, і, як результат – брутальне порушення окупантами прав і свобод громадян України (Кваша, 2022, с. 26).

На тлі загрози втрати державного суверенітету існують тенденції сакралізації держави. В таких умовах іноді безумовний пріоритет віддається суверенітету держав, а не захисту прав і свобод людини. В будь-якому випадку права і свободи людини не повинні стати ілюзорними у контексті війни в Україні. Варто навести п. 17 висновку М. Савчина в якості *amicus curiae* на запит судді Конституційного Суду України В.В. Лемака № 359-005-16/3375 щодо конституційної скарги Сергія Гнезділова стосовно конституційності статті 176 Кримінального процесуального кодексу України. У цьому пункті зазначалось, зокрема, що основними конкуруючими конституційними цінностями у цій справі є обороноздатність України та індивідуальна свобода. За звичайних умов, для конституційного лібералізму захист індивідуальної свободи є пріоритетом. Однак акценти зміщуються в умовах екстраординарних обставин (Висновок М. Савчина в якості *amicus curiae* на запит судді Конституційного Суду України В.В. Лемака № 359-005-16/3375 щодо конституційної скарги Сергія Гнезділова щодо конституційності статті 176 Кримінального процесуального кодексу України, 2025, с. 7).

Б. Фасій слушно звертає увагу на те, що «у випадках, коли спостерігається тенденція до надмірного використання заходів безпеки на шкоду правам і свободам громадян, це в свою чергу може призвести до поступової деградації демократичних цінностей та верховенства права. Застосування суворих заходів без належного контролю може спричинити ерозію правової держави, де права людини мають бути першочерговими. Це підкреслює важливість інституційного нагляду та правового захисту з боку судів, омбудсменів та правозахисних організацій, які можуть стримувати

потенційні порушення та забезпечувати правовий баланс у контексті загроз безпеці» (Фасій, 2024, с. 117).

Висновки. Будь-які обмеження прав людини в інтересах національної безпеки мають бути встановлені законом, переслідувати законну мету та бути суворо пропорційними до наявної загрози. Забезпечення національної безпеки навіть в умовах повномасштабного вторгнення росії в Україну не повинно призводити до ігнорування основоположних прав та свобод. Завдання держави полягає в тому, щоб знайти розумний та пропорційний баланс, при якому заходи безпеки застосовуються з мінімально можливим обмеженням прав і свобод, з дотриманням всіх правових процедур і під судовим контролем. Визначення розумного і справедливого балансу між забезпеченням національної безпеки та основоположних прав і свобод людини і громадянина потребує більш детального законодавчого врегулювання цієї проблеми і постійного контролю судів та інститутів громадянського суспільства.

Згідно частини 2 статті 3 Конституції України «права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави». Наведене вимагає встановлення пріоритету прав і свобод людини і громадянина та їх захисту при одночасному врахуванні законних інтересів держави, зокрема, у сфері національної безпеки. Ідеологічним підґрунтям правової політики у цій сфері є сукупність правових цінностей, що домінують у державі та суспільстві на конкретному історичному етапі розвитку. Цілком очевидно, що надмірні обмеження прав і свобод людини можуть підірвати легітимність та стабільність держави. Важливу роль в такій ситуації відіграють суди, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, правозахисні організації та інші інституції, які повинні сприяти дотриманню розумного і справедливого балансу між забезпеченням національної безпеки та дотриманням основоположних прав і свобод людини і громадянина. Слід врахувати наявність відповідних законодавчих гарантій недопустимості різноманітних зловживань при обмеженні прав і свобод людини в інтересах національної безпеки.

Бібліографічний список

- Андрушко А.В., 2015. «Баланс інтересів»: експлікація поняття в контексті трудового права. *Університетські наукові записки*, 1. сс. 109–119. [онлайн] Доступно: URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Unzap_2015_1_11 [Дата звернення 1 грудня 2025].
- Висновок М.В. Савчина в якості amicus curiae на запит судді Конституційного Суду України В.В. Лемака № 359-005-16/3375 щодо конституційної скарги Сергія Гнезділова щодо конституційності статті 176 (8) Кримінального процесуального кодексу України. [онлайн] Доступно: URL: https://www.academia.edu/144830186/Ac_Gnezdilov.
- Директива 2002/58/ ЄС «Про обробку персональних даних та захист таємниці у секторі електронних комунікацій». Посібник з європейського права у сфері захисту персональних даних. К.: К.І.С., 2020. 432 с. [онлайн] Доступно: URL: https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/Handbook_data_protection_UKR.
- Дуфенюк О.М. *Концептуальна модель балансу в кримінальному провадженні: інституційний, правозастосовний, особистісний рівні*. Доктор юридичних наук. Дисертація. Львівський державний університет внутрішніх справ, Міністерство внутрішніх справ України. 568 с.
- Кваша О.О., 2022. Родовий об'єкт злочинів розділу I Особливої частини Кримінального кодексу України: держава & національна безпека. *Право України*, 11. сс. 24-36. DOI 10.33498/Юшн-2022-11-024

- Манжула А.А., Сокуренько О.А., 2024. Права людини і національна безпека як об'єкт правового захисту у контексті діяльності Служби безпеки України. *Юридичний науковий електронний журнал*, 6. сс. 227-229. DOI 10.32782/2524-0374/2024-6/55
- Мацола А.А., 2025. Кримінально-правова політика України в умовах воєнного стану. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*, серія ПРАВО, 91: частина 4. сс. 140-147. DOI 10.24144/2307-3322.2025.91.4.18
- Мерник А.М. *Обмеження прав людини в умовах особливих правових режимів: загальнотеоретичні аспекти*. Доктор юридичних наук. Дисертація. Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого. 2023, 408 с.
- Наливайко О., Братішко Н., 2021 Права людини як об'єкт національної безпеки України. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*, 2. сс. 31–36. DOI 10.31733/2078-3566-2021-2-31-36
- Національна стратегія у сфері прав людини, затверджена Указом Президента України від 24 березня 2021 року № 119/2021. [онлайн]. Доступно: URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/119/2021#Text>.
- Касаційний адміністративний суд Верховного Суду, 2023. Ухвала Верховного Суду від 5 січня 2023 року у справі № 991/5572/22. *Єдиний державний реєстр судових рішень* [онлайн]. Доступно: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/108273593>
- Рогач О.Я., 2011. *Зловживання правом: теоретико-правове дослідження: монографія*. Ужгород: Ліра.
- Савчин М.В., 2024. Чесноти і цінності у праві та їх вплив на конституцію. *Право України*, 1, сс. 108-128. DOI 10.33498/loou-2024-01-108
- Фасій Б., 2024. Національна безпека і права людини: баланс між свободою та захистом. *Національні інтереси України*, 4. сс. 112-118. DOI 10.52058/3041-1793-2024-4(4)-112-118
- Федорів В. Які нові можливості з'являються у досудового розслідування під час воєнного стану? У рамках вебінару ААУ Ірина Гловюк та Віктор Завтур поділились своїми думками стосовно воєнних оновлень у КПК. *Закон і бізнес*. 16.05.2022. URL: <https://zib.com.ua/ua/151432.html>.
- Bronitt S. Balancing Security and Liberty: Critical Perspectives on Terrorism Law Reform. 2008. С. 65–83. DOI: 10.22459/FPWT.07.2008.05. [online] Available at: https://www.researchgate.net/publication/335656955_Balancing_Security_and_Liberty_Critical_Perspectives_on_Terrorism_Law_Reform.
- European commission for democracy through law (Venice Commission). Report on the democratic oversight of the security services. Report on the Democratic Oversight of the Security Services adopted by the Venice Commission at its 71st Plenary Session (Venice, 1-2 June 2007) and updated by the Venice Commission at its 102nd Plenary Session (Venice, 20-21 March 2015). 58 p. [online] Available at: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2015\)010-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2015)010-e).

References

- Andrushko A.V., 2015. «Balans interesiv»: eksplikatsiia poniattia v konteksti trudovoho prava. *Universytetski naukovi zapysky*, 1. ss. 109–119. [onlain] Dostupno: URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Unzap_2015_1_11. (in Ukrainian)
- Vysnovok M.V. Savchyna v yakosti amicus curiae na zapyt suddi Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy V.V. Lemaka № 359-005-16/3375 shchodo konstytutsiinoi skarhy Serhiia Hnezdilova shchodo konstytutsiinosti statti 176 (8) Kryminalnogo protsesualnogo kodeksu Ukrainy. [onlain] Dostupno: URL:

- https://www.academia.edu/144830186/Ac_Gnezdilov. (in Ukrainian)
- Dyrektiva 2002/58/ YeS «Pro obrobku personalnykh danykh ta zakhyst taiemnytsi u sektori elektronnykh komunikatsii». Posibnyk z yevropeiskoho prava u sferi zakhystu personalnykh danykh. K.: K.I.S., 2020. 432 s. [onlain] Dostupno: URL: https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/Handbook_data_protection_UKR. (in Ukrainian)
- Dufeniuk O.M. Kontseptualna model balansu v kryminalnomu provadzhenni: instytutsiinyi, pravozastosovnyi, osobystisnyi rivni. Doktor yurydychnykh nauk. Dysertatsiia. Lvivskiy derzhavnyi universytet vnutrishnikh sprav, Ministerstvo vnutrishnikh sprav Ukrainy. 568 c. (in Ukrainian)
- Kvasha O.O., 2022. Rodovyi ob'ekt zlochyniv rozdlu I Osoblyvoi chastyny Kryminalnoho kodeksu Ukrainy: derzhava & natsionalna bezpeka. Pravo Ukrainy, 11. ss. 24-36. DOI 10.33498/louu-2022-11-024 (in Ukrainian)
- Manzhula A.A., Sokurenko O.A., 2024. Prava liudyny i natsionalna bezpeka yak ob'ekt pravovoho zakhystu u konteksti diialnosti Cluzhby bezpeky Ukrainy. Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal, 6. ss. 227-229. DOI 10.32782/2524-0374/2024-6/55 (in Ukrainian)
- Matsola A.A., 2025. Kryminalno-pravova polityka Ukrainy v umovakh voiennoho stanu. Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu, seriia PRAVO, 91: chastyna 4. ss. 140-147. DOI 10.24144/2307-3322.2025.91.4.18 (in Ukrainian)
- Mernyk A.M. Obmezhenia prav liudyny v umovakh osoblyvykh pravovykh rezhymiv: zahalnoteoretychni aspekty. Doktor yurydychnykh nauk. Dysertatsiia. Natsionalnyi yurydychnyi universytet imeni Yaroslava Mudroho. 408 c. (in Ukrainian)
- Nalyvaiko O., Bratishko N., 2021 Prava liudyny yak ob'ekt natsionalnoi bezpeky Ukrainy. Naukovyi visnyk Dnipropetrovskoho derzhavnogo universytetu vnutrishnikh sprav, 2. ss. 31–36. DOI 10.31733/2078-3566-2021-2-31-36 (in Ukrainian)
- Natsionalna stratehiia u sferi prav liudyny, zatverdzhena Ukazom Prezydenta Ukrainy vid 24 bereznia 2021 roku № 119/2021. [onlain]. Dostupno: URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/119/2021#Text> (in Ukrainian)
- Kasatsiinyi administratyvnyi sud Verkhovnoho Sudu, 2023. Ukhvala Verkhovnoho Sudu vid 5 sichnia 2023 roku u spravi № 991/5572/22. Yedyniy derzhavnyi reiestr sudovykh rishen [onlain]. Dostupno: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/108273593> . (in Ukrainian)
- Rohach O.Ya., 2011. Zlovzhvannia pravom: teoretyko-pravove doslidzhennia: monohrafiia. Uzhhorod: Lira. (in Ukrainian)
- Savchyn M.V., 2024. Chesnoty i tsinnosti u pravi ta yikh vplyv na konstytutsiiu. Pravo Ukrainy, 1, ss. 108-128. DOI 10.33498/louu-2024-01-108 (in Ukrainian)
- Fasii B., 2024. Natsionalna bezpeka i prava liudyny: balans mizh svobodoiu ta zakhystom. Natsionalni interesy Ukrainy, 4. ss. 112-118. DOI 10.52058/3041-1793-2024-4(4)-112-118
- Fedoriv V. Yaki novi mozhyvosti zivliaiutsia u dosudovoho rozsliduvannia pid chas voiennoho stanu? U ramkakh vebinaru AAU Iryna Hloviuk ta Viktor Zavtur podilylys svoimy dumkami stosovno voiennykh onovlen u KPK. Zakon i biznes. 16.05.2022. URL: <https://zib.com.ua/ua/151432.html>. (in Ukrainian)
- Bronitt S. Balancing Security and Liberty: Critical Perspectives on Terrorism Law Reform. 2008. S. 65–83. DOI: 10.22459/FPWT.07.2008.05. [online] Available at: https://www.researchgate.net/publication/335656955_Balancing_Security_and_Liberty_Critical_Perspectives_on_Terrorism_Law_Reform
- European commission for democracy through law (Venice Commission). Report on the democratic oversight of the security services. Report on the Democratic Oversight of the

Security Services adopted by the Venice Commission at its 71st Plenary Session (Venice, 1-2 June 2007) and updated by the Venice Commission at its 102nd Plenary Session (Venice, 20-21 March 2015). 58 p. [online] Available at: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2015\)010-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2015)010-e).

Kubalskyi V.

THE PROBLEM OF BALANCING NATIONAL SECURITY AND RESPECT FOR FUNDAMENTAL RIGHTS AND FREEDOMS

The article analyses the problem of finding a fair and reasonable balance between ensuring national security and respecting fundamental human and civil rights and freedoms. It notes that any restrictions on human rights in the interests of national security must be established by law, pursue a legitimate aim and be strictly proportionate to the threat at hand.

Ensuring national security, even in the context of Russia's full-scale invasion of Ukraine, should not lead to the disregard of fundamental rights and freedoms. The state's task is to find a reasonable and proportionate balance, whereby security measures are applied with the least possible restriction of rights and freedoms, in compliance with all legal procedures and under judicial control. Special attention is paid to establishing the essence of the term «balance».

The ideological basis of legal policy in this area is the set of legal values that dominate in the state and society at a particular historical stage of development. It is quite obvious that excessive restrictions on human rights and freedoms can undermine the legitimacy and stability of the state. An important role in this situation is played by the courts, the Ukrainian Parliament Commissioner for Human Rights, human rights organisations and other institutions, which should promote a reasonable and fair balance between ensuring national security and respecting fundamental human and civil rights and freedoms. It is important to take into account the existence of appropriate legislative guarantees against various abuses in restricting human rights and freedoms in the interests of national security. The problem of determining a reasonable and fair balance between ensuring national security and fundamental human and civil rights and freedoms requires legal certainty and constant monitoring by the judicial system and civil society. It was concluded that determining a reasonable and fair balance between ensuring national security and fundamental human and civil rights and freedoms requires more detailed legislative regulation of this issue and constant monitoring by courts and civil society institutions.

Keywords: *fundamental rights and freedoms, national security, national security interests, public interests, balance, restrictions on rights and freedoms, state, terrorism, sovereignty.*

Стаття надійшла до редколегії 02.12.2025 р.

УДК930.25:002.1(477.82)

О. І. Кушпетюк,
ORCID:[0000-0001-5945-2288](https://orcid.org/0000-0001-5945-2288)

Н. В. Ляшук
ORCID:[0000-0002-1305-2227](https://orcid.org/0000-0002-1305-2227)

Н. Г. Конон
ORCID:[0000-0002-4608-1382](https://orcid.org/0000-0002-4608-1382)

ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДОСТУПУ ДО АРХІВНОЇ ІНФОРМАЦІЇ (НА ПРИКЛАДІ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСТІ)

Автори статті розглядають і характеризують питання інтеграції архівної справи до цифрового інформаційного простору, детально класифікують діючу нормативно-правову базу, що регулює діяльність даного напрямку роботи в умовах цифровізації управлінських та інформаційних процесів на прикладі Державного архіву Волинської області. Законодавчі акти створюють правове підґрунтя для функціонування електронних архівів, надання доступу до цифрових копій документів, підтвердження їх юридичної чинності, що модернізує архівну справу, підвищує рівень захисту інформації, забезпечує довіру користувачів до електронних архівних ресурсів. Документи, якими керується в роботі Державний архів Волинської області, забезпечують баланс між відкритістю архівної інформації та дотриманням нормативно-правових вимог її охорони. Це все відображається на прозорій, правомірній, ефективній доступній роботі з питань зберігання та захисту даних. Електронні архіви дозволяють зберігати документи в одному місці, економлять ресурси, площу, роблять їх відкритими для швидкого пошуку, перегляду, друку та передачі інформації, підвищують стійкість до сучасних загроз.

Ключові слова: *правове регулювання, нормативні документи, засадничі акти, обліково-технологічні акти, інформаційно-режимні акти, вебсайт, цифрові копії, електронні документи, право громадян на інформацію.*

DOI 10.34079/2518-1319 -2025-15-30-126-137

Постановка проблеми. Запропонована стаття є авторською спробою детального аналізу та характеристики вивчення питання організації доступу до архівної інформації є ключовим елементом реалізації принципів відкритості, підзвітності державних установ культури та утвердження права громадян на інформацію. У межах діяльності Державного архіву Волинської області (ДАВО) правове регулювання цього процесу здійснюється згідно з чинним законодавством України, зокрема законами, підзаконними актами, а також локальними нормативними документами, що враховують регіональні особливості. Регламентування порядку доступу до архівних матеріалів спирається на фундаментальні засади правової держави - повагу до законності, забезпечення інформаційних прав громадян, дотримання норм охорони персональних даних, державної таємниці, а також інших форм конфіденційної інформації. ДАВО, діючи в межах наданих повноважень, забезпечує баланс між публічністю архівних даних та обов'язком захисту інтересів держави, суспільства і особи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивчення архівної нормативно-правової бази цифровізації - це важливий аспект для розуміння, як у регіонах регулюється процес переходу до цифрових технологій у сфері архівів і документообігу. Цей процес включає в себе не лише юридичні аспекти, але й технологічні, економічні та організаційні складові.

Аналіз досліджень в нормативно-правовому регулюванні архівної справи, цифровізації дозволяє виявити ключові тенденції, зміни та прогалини в правовому регулюванні процесу переходу до цифрових архівів. В останні роки тема правового регулювання і цифровізації архівів стала надзвичайно актуальною через глобальні зміни в управлінні інформацією та необхідністю її збереження в цифровому вигляді. В Україні, наприклад, останні зміни у вдосконаленні законодавства щодо електронних документів, для забезпечення безпеки та інтегрованості цифрових архівів передбачають полегшення процесу їх використання та визнання електронних архівів як юридично рівнозначних паперовим. Дані питання активно розглядаються українськими науковцями, дослідниками, працівниками архівних установ: В Агаєва, Д. Василенко, Д. Загоруйко, О. Кільяченкова, В. Курило, П. Кострюліна, Ю. Мищенко, М. Срібняк, зокрема і Центром збереження цифрових архівів та Державною архівною службою, які працюють над впровадженням нових стандартів та систем.

Мета статті - дослідження правового режиму доступу до архівної інформації в Державному архіві Волинської області через аналіз чинної нормативно-правової бази, практичних аспектів доступу та виявлення можливих проблем і прогалин у системі доступу до архівних документів шляхом визначення та детального аналізу національних і місцевих нормативно-правових актів, які регулюють доступ до архівних документів, зокрема закони про архіви, інформацію, а також спеціалізовані акти, що стосуються Волинської області та оцінки практичних аспектів застосування цих норм на місцевому рівні в контексті діяльності Державного архіву Волинської області.

Виклад основного матеріалу дослідження. У контексті інтеграції архівної справи до цифрового інформаційного простору, чинну нормативно-правову базу, що регулює діяльність у цій сфері, залежно від їх змістового навантаження та функціонального призначення, доцільно класифікувати за трьома умовними категоріями:

- засадничі акти - нормативні документи, які визначають загальні принципи, цілі та напрями розвитку архівної галузі, формують інституційну основу управління архівною системою, регламентують повноваження суб'єктів архівної діяльності, а також встановлюють правові механізми функціонування Національного архівного фонду;
- обліково-технологічні акти, що регламентують практичні аспекти ведення архівної справи, включаючи порядок формування архівних фондів, облік, збереження, реставрацію, цифрову трансформацію документів, а також процедури вилучення та знищення інформаційних ресурсів відповідно до встановлених норм;
- інформаційно-режимні акти, які визначають порядок надання доступу до архівної інформації, умови її використання громадянами, установами та організаціями, а також містять положення щодо правового захисту інформації, забезпечення конфіденційності та відповідальності за порушення правових норм у сфері архівної діяльності.

Такий підхід до класифікації правових актів дозволяє комплексно аналізувати нормативно-правове середовище архівної сфери, зокрема доступу до архівної інформації у ДАВО, в умовах цифровізації управлінських та інформаційних процесів. Загалом, інформація про нормативно-правові акти, якими керується Держархів у забезпеченні доступу до архівної спадщини, зосереджена на офіційному вебсайті установи в розділі

«Нормативна база»(Державний архів Волинської області, б.д.а.).

Цей розділ містить перелік основних законодавчих та підзаконних актів, що регламентують архівну діяльність і доступ до інформації. Оскільки ДАВО, як складова частина загальнонаціональної архівної системи, здійснює свою діяльність у межах чинного нормативно-правового поля, що регламентує порядок доступу до архівної інформації, то правова основа доступу до архівних документів включає, перш за все, низку засадничих актів, які визначають як загальні принципи функціонування архівної справи, так і специфіку роботи з окремими категоріями документів.

Серед ключових нормативних актів, що безпосередньо регулюють доступ до архівної інформації, звичайно, варто виділити Закон України «Про Національний архівний фонд та архівні установи», який «встановлює правовий статус архівних установ, окреслює їхні основні функції, повноваження, а також визначає механізми зберігання, використання та надання архівної інформації. Згідно з положеннями цього закону, громадяни мають право на вільний доступ до архівних документів, за винятком тих, що обмежені в доступі на підставах конфіденційності, державної таємниці або інших встановлених законом обмежень» (Закон України, № 3814-ХІІ, 1993).

Законодавче підґрунтя доступу до архівної інформації складають інші нормативні акти, які регулюють механізми користування документами архівного зберігання. Зокрема, Закони України «Про доступ до публічної інформації» (Закон України, №2939-VI, 2011), «Про захист персональних даних» (Закон України, №2297-VI, 2010) та ін. Так, наприклад згідно із Законом України «Про доступ до публічної інформації» «архіви мають зберігати публічну інформацію та надавати її за запитом, за винятком випадків, коли інформація містить відомості, що підлягають захисту відповідно до законодавства (наприклад, державна таємниця, персональні дані тощо)» (Закон України, №2939-VI, 2011).

Доповненням до основного законодавства в епоху цифрової трансформації архівної сфери, важливим є нормативно-правові акти, що регулюють питання інформаційної безпеки, електронного документообігу та цифрової автентифікації. Зокрема, значущу роль відіграє Закон України «Про захист інформації в інформаційно-телекомунікаційних системах», який «встановлює правові засади захисту інформації в електронному середовищі, включаючи архівні дані, що зберігаються або передаються за допомогою інформаційно-комунікаційних технологій» (Закон України, №80/94-ВР, 1994).

Не менш важливими є Закони України «Про електронні документи та електронний документообіг»(Закон України, №851-IV, 2003) та «Про електронну ідентифікацію та електронні довірчі послуги» (Закон України, №2155-VIII, 2017), які формують правові умови функціонування електронних архівів, надання доступу до електронних копій архівних документів, а також забезпечують юридичну силу електронних документів, механізми підтвердження їх справжності. Ці нормативно-правові акти створюють основу для впровадження сучасних технологій в архівну діяльність, сприяють підвищенню оперативності, безпеки та зручності доступу до архівної інформації як для фізичних, так і для юридичних осіб.

Таким чином, сучасне правове регулювання доступу до архівної інформації адаптується до цифровізації, виходячи за межі традиційних аспектів архівної справи та беручи до уваги нові виклики, пов'язані з функціонуванням електронного середовища, інформаційною безпекою та цифровою ідентифікацією. Використання цих нормативно-правових актів також має ключове значення для діяльності ДАВО. Законодавчі акти створюють правове підґрунтя для функціонування електронних архівів, надання доступу до цифрових копій документів, підтвердження їх юридичної чинності. Це сприяє

модернізації архівної справи, підвищенню рівня захисту інформації та забезпеченню довіри до електронних архівних ресурсів.

Практичні аспекти ведення архівної справи, включаючи порядок формування архівних фондів, облік, збереження, реставрацію, цифрову трансформацію документів та процедури вилучення й знищення інформаційних ресурсів, регламентуються низкою обліково-технологічних актів. Одним із базових нормативних документів є «Правила організації діловодства та архівного зберігання документів у державних органах, органах місцевого самоврядування, на підприємствах, в установах і організаціях» (Наказ Міністерства юстиції України, №1000/5, 2015). Вони визначають загальні вимоги ведення діловодства, формування справ, номенклатури, описів, а також основи архівного зберігання документів. У діяльності ДАВО цей акт використовується як база для перевірки правильності організації документообігу установ, що є джерелами комплектування фондів.

Безпосередню діяльність державних архівів регулюють «Правила роботи архівних установ України», які охоплюють широкий спектр питань: «приймання документів на зберігання, їх описування, систематизацію, забезпечення фізичного збереження, організацію користування архівними документами» (Наказ Міністерства юстиції України, №656/5, 2013). Цей нормативний акт є основою щоденної роботи архівістів Держархіву Волинської області, він «визначає норми, що регулюють процеси формування, обліку, збереження та використання документів НАФ, які належать державі або територіальним громадам» (Наказ Міністерства юстиції України, №656/5, 2013).

Також в архівній установі важливим нормативно-правовим актом у формуванні системи обліку документів є «Порядок державного обліку документів Національного архівного фонду», він «визначає порядок ведення облікових документів: описів, інвентарних книг, актів приймання-передачі, реєстрів, що забезпечують контроль за наявністю та рухом документів» (Наказ Міністерства юстиції України, № 2045/5, 2013).

Сьогодення вимагає від архівних установ впровадження сучасних технологій зберігання даних та дотримання стандартів електронного документообігу для уникнення втрат цінної інформації. Що є особливо актуальним в наш час, коли більшість управлінської, наукової та культурної інформації створюється в електронному форматі. Тому, важливе значення для забезпечення належного рівня організації роботи з електронними архівними документами в ДАВО має «Порядок роботи з електронними документами у діловодстві та їх підготовки до передавання на архівне зберігання», який «визначає основні вимоги до електронного документообігу, організації роботи з електронними документами у процесі діловодства та їх підготовки для передачі на архівне зберігання» (Наказ Міністерства юстиції України, №1886/5, 2014) та методичні рекомендації Державної архівної служби України «Забезпечення збереженості електронних документів Національного архівного фонду», оскільки вони «містять чіткі вимоги щодо створення, зберігання, обліку, передачі та довготривалого збереження цифрової інформації, що дозволяє гарантувати її автентичність, цілісність і доступність упродовж усього життєвого циклу документів» (Наказ Державної архівної служби України, №13, 2020), Саме ці документи є ключовими нормативними актами, що забезпечують ефективну організацію, облік та збереження архівних матеріалів у діяльності Держархіву Волинської області.

Важливим завданням сучасної архівної справи є оцифрування аналогових документів НАФ на різних носіях в електронний формат, стале формування цифрового фонду користування на документи як інформаційно-комунікаційної системи, забезпечення інформаційної безбар'єрності, простоти, оперативності отримання послуги від архівів щодо доступу до матеріалів, їх цифрових копій та інших архівних

інформаційних ресурсів. Саме цифрова трансформація архівних фондів здійснюється відповідно до методичних рекомендацій «Доступ до цифрового фонду користування документами Національного архівного фонду», розроблених Державною архівною службою України (Дідух та Ковтанюк, 2022). Вони встановлюють порядок відбору документів, технічні вимоги до сканування, формат збереження цифрових копій та організацію електронного архівного доступу. У ДАВО такі проєкти реалізуються для створення електронних фондів найбільш цінних або запитуваних документів.

Процедура вилучення для знищення документів, що не підлягають внесенню до НАФ, регулюється Змінами до «Переліком типових документів, що створюються під час діяльності державних органів та органів місцевого самоврядування, інших юридичних осіб, із зазначенням строків зберігання документів» від 14 березня 2025 року (Наказ Міністерства юстиції України, №748/5, 2025).

Документ встановлює механізм проведення експертизи цінності матеріалів, оформлення актів на знищення, погодження із відповідними архівними установами. У практиці ДАВО цей порядок використовується під час розгляду подань від організацій області щодо знищення документів, термін зберігання яких сплив.

Таким чином, зазначені обліково-технологічні акти створюють нормативну основу для системної та ефективної організації архівної справи, забезпечення доступу до інформаційних ресурсів, збереження культурної спадщини, а також інтеграції архіву у цифровий простір. Тому, діяльність ДАВО у сфері забезпечення доступу до архівної спадщини відбувається в межах чітко визначених правових рамок, які забезпечують баланс між відкритістю інформації та необхідністю захисту персональних даних та іншої конфіденційної інформації.

У діяльності ДАВО важливу роль відіграють інформаційно-режимні акти, які визначають порядок надання доступу до архівної інформації, умови її використання громадянами, установами та організаціями, а також містять положення щодо правового захисту інформації, забезпечення конфіденційності та відповідальності за порушення правових норм у сфері архівної діяльності. Оскільки, Державний архів підзвітний і підконтрольний Державній архівній службі України та підпорядкований голові Волинської обласної державної адміністрації (Волинської ОДА), то у своїй діяльності установа керується нормативно-правовими актами, наказами Державної архівної служби України, розпорядженнями голови Волинської ОДА, Правилами роботи архівних установ України (Наказ Міністерства юстиції України, №656/5, 2013), Положенням про Державний архів Волинської області (Розпорядження голови Волинської облдержадміністрації, №202, 2019), Правилами внутрішнього трудового розпорядку (Наказ Державного архіву Волинської області, №17, 2022) та ін.

Усі документи, якими послуговується ДАВО, спрямовані на забезпечення балансу між відкритістю архівної інформації та дотриманням нормативно-правових вимог її охорони, що дозволяє ДАВО здійснювати свою діяльність прозоро, правомірно й ефективно. Так, для забезпечення доступу до архівних матеріалів та на виконання розпорядження голови Волинської ОДА «Про заходи щодо забезпечення доступу до публічної інформації в апараті, структурних підрозділах обласної державної адміністрації та районних державних адміністраціях» (Розпорядження голови Волинської облдержадміністрації, №206, 2011) у Державному архіві Волинської області затверджені:

– «Порядок розгляду письмових звернень» та «Порядок організації і проведення особистих та виїзних прийомів громадян» (Наказ Державного архіву Волинської області, №14, 2018);

- форма запиту на інформацію від фізичних та юридичних осіб, порядок її складання та подання (додаток) та види публічної інформації, яка знаходиться у володінні архіву (Наказ Державного архіву Волинської області, №17, 2022);
- форми документів щодо порядку користування читальною залом (заява користувача, реєстраційна форма на реєстрацію користувача, зразки заяв для електронної реєстрації та оформлення замовлень на архівні документи (Державний архів Волинської області, б.д.с.б.);
- розмір плати за надання платних послуг (Наказ Державного архіву Волинської області, № 2, 2025).

У діяльності архіву, питання надання платних послуг, є важливим для забезпечення доступу користувачів до архівної інформації та раціонального використання ресурсів установи. Надання платних послуг в архіві є ключовим для забезпечення доступу до архівної інформації, раціонального використання ресурсів та покриття витрат на утримання установи. Це дозволяє фінансувати діяльність, модернізувати матеріально-технічну базу та зберігати цінні документи для майбутніх поколінь. Правове регулювання даного напрямку здійснюється відповідно до наказу ДАВО «Про затвердження розміру плати за надання платних послуг Державним архівом Волинської області» (Наказ Державного архіву Волинської області, №24, 2025), офіційно зареєстрованого Західним міжрегіональним управлінням Міністерства юстиції 16 червня 2025 року за № 84/720. Цей інформаційно-режимний правовий акт розроблений на основі аналогічного нормативно-правового акту, затвердженого Міністерством юстиції України «Розмір плати за надання платних послуг центральними державними архівами, центральними державними архівними установами» (Наказ Міністерства юстиції України, №3511/5, 2024), оприлюднений 25 червня 2025 року на офіційному вебсайті у рубриці «Державні послуги» визначає перелік послуг, порядок їх надання та розміри оплати. Дані послуги, відповідно до наказу, здійснюються за трьома напрямками із визначеними одиницями виміру та їх вартістю:

I. Науково-технічне опрацювання документів і справ юридичних осіб. Це складання історичних довідок до архівних фондів; підготовка документів для науково-технічного опрацювання, їх систематизація, визначення фондової належності; проведення експертизи цінності документів; складання за результатами експертизи цінності описів справ, довідкового апарату до них та актів; формування та оформлення справ, підготовка їх до архівного зберігання. Одиницями виміру цих послуг для визначення їх вартості є авторський аркуш, справа, акт, документ, картка, опис та ін.

II. Надання методичної і практичної допомоги юридичним особам з питань архівної справи та діловодства, забезпечення збереженості архівних документів. Це складання номенклатури справ, інструкцій з діловодства, галузевих переліків видів документів із зазначенням строків їх зберігання, паспортів архівних підрозділів юридичних осіб, положень про архівні підрозділи, служби діловодства та експертні комісії; консультування з питань архівної справи та діловодства юридичних осіб, що не є джерелами формування НАФ; проведення семінарів (лекцій) з підвищення кваліфікації з питань архівної справи та діловодства; обстеження стану архівної справи та діловодства із складанням плану їх удосконалення; перевірка наявності архівних документів з укладенням аркуша перевірки, складання актів за результатами перевірки та ін. Одиницями виміру цих послуг для визначення їх вартості є номенклатура, інструкція, паспорт, положення, консультація, довідка, аркуш, справа, одиниця зберігання та ін.

III. Використання інформації архівних документів та надання інформаційних послуг. Це - виявлення інформації на тематичні, персональні біографічні, генеалогічні і майнові запити користувачів; складання інформаційного листа-відповіді на запити;

складання архівних довідок (копій, витягів) на запити; складання архівних довідок про історію населених пунктів, підприємств, установ організацій тощо; археографічне оформлення документів; проведення екскурсів в приміщенні архіву (оглядових, тематичних. Із показом документів) та ін. Одиницями виміру цих послуг для визначення їх вартості є запит, лист, примірник, огляд, путівник, посібник, авторський аркуш, виставка, добірка, екскурсія, цифрова копія та ін.

Висновки. Таким чином, у роботі ДАВО використовується комплекс інформаційно-режимних актів, що забезпечують правове регулювання доступу до архівної інформації, її захист, а також визначають права та обов'язки як користувачів, так і працівників архівної установи. Це сприяє прозорості архівної діяльності, дотриманню прав громадян і захисту історичної спадщини. Нормативно-правову базу, що регулює діяльність ДАВО, доцільно класифікувати за трьома категоріями - засадничі, обліково-технологічні та інформаційно-режимні акти, кожна з яких відіграє ключову роль у формуванні цілісної та ефективної системи архівної справи, забезпечуючи її правове, організаційне та технологічне функціонування в умовах цифровізації. У чітко визначеному правовому полі здійснюється доступ до архівної інформації в установі, що дозволяє гарантувати як відкритість інформації, так і належний рівень її правового захисту.

Перспективи подальшого вивчення. Значення архівної нормативно-правової бази постійно вдосконалюється та адаптується до викликів цифрової ери, забезпечуючи інтеграцію технологій та вдосконалення правових інструментів для ефективного управління цифровими архівами. Перспективи подальшого вивчення правового доступу до інформації в Державному архіві Волинської області є багатограними та актуальними, з огляду на швидкий розвиток технологій, потреби в прозорості публічної інформації та збереження національної культурної спадщини. Ключовими напрямками, які можуть стати основними аспектами подальших досліджень у цій галузі: аналіз впливу цифровізації на доступ до архівної інформації, визначення ефективності чинного законодавства, правовий доступ до архівної інформації для різних категорій користувачів, оцінка практики застосування правового доступу до інформації на місцевому рівні, міжнародний досвід у правовому доступі до архівної інформації.

Подальше вивчення правового доступу до архівної інформації в Державному архіві Волинської області є важливим як для удосконалення національної та регіональної правової бази, так і для підвищення доступності архівної інформації для громадян і науковців. Використання новітніх технологій, адаптація міжнародного досвіду і розв'язання правових питань, що стосуються конфіденційності та безпеки, є ключовими напрямками для вдосконалення архівної системи на місцевому рівні та забезпечення прав громадян на доступ до публічної інформації.

Бібліографічний список

- Державний архів Волинської області, б.д.а. Електронний архів: нормативна база. *Офіційна сторінка*. [online]. Доступно: https://volyn.archives.gov.ua/elekt_archives/
- Державний архів Волинської області, б.д.б. Читальна зала. *Офіційна сторінка*. [online]. Доступно: <https://volyn.archives.gov.ua/chytalnyyazal/chitzal.php>
- Дідух, Л.В. та Ковтанюк, Т.М. (уклад.), 2022. *Доступ до цифрового фонду користування документами Національного архівного фонду: метод. рек. / ДАСУ, Укр. наук.-дослід. ін-т арх. справи та документознавства*. Київ: б.в., 85 с.
- Закон України Про доступ до публічної інформації № 2939-VI від 13.01.2011 р., ред. від 08.10.2023 р. *Верховна Рада України*. [online]. Доступно: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2939-17>

- Закон України Про електронні документи та електронний документообіг №851-IV від 22.05.2003 р., ред. від 31.12.2023 р. *Верховна Рада України*. [online]. Доступно: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/851-15#Text>
- Закон України Про електронну ідентифікацію та електронні довірчі послуги №2155-VIII від 05.10.2017 р., ред. від 18.12.2024 р. *Верховна Рада України*. [online]. Доступно: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2155-19#Text>
- Закон України Про захист інформації в інформаційно-комунікаційних системах №80/94-ВР від 05.07.1994 р., ред. від 20.04.2025 р. *Верховна Рада України*. [online]. Доступно: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80/94-%D0%B2%D1%80#Text>
- Закон України Про захист персональних даних №2297-VI від 01.06.2010 р., ред. від 14.06.2025 р. *Верховна Рада України*. [online]. Доступно: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2297-17#Text>
- Закон України Про Національний архівний фонд та архівні установи № 3814-XII від 24.12.1993 р., ред. від 21.06.2024 р. *Верховна Рада України*. [online]. Доступно: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3814-12#Text> .
- Наказ Державного архіву Волинської області *Державні послуги* № 2 від 11.06.2025 р. [online]. Доступно: <https://volyn.archives.gov.ua/Poslugi/>
- Наказ Державного архіву Волинської області *Доступ до публічної інформації* №17 від 09.11.2022 р. [online]. Доступно: https://volyn.archives.gov.ua/public_inf/doc/Informatsiya_pro_obsyah_fondiv.pdf
- Наказ Державного архіву Волинської області *Звернення громадян* №14 від 10.05.2018 р. [online]. Доступно: https://volyn.archives.gov.ua/Poslugi_gromada
- Наказ Державного архіву Волинської області *Про затвердження розміру плати за надання платних послуг Державним архівом Волинської області* №24 від 11.06.2025р. [online]. Доступно: <https://volyn.archives.gov.ua/Poslugi/>
- Наказ Державної архівної служби України Про затвердження та впровадження методичних рекомендацій «Забезпечення збереженості електронних документів Національного архівного фонду» № 13 від 13.02.2020 р. [online]. Доступно: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0013842-20>
- Наказ Міністерства юстиції України *Зміни до «Переліку типових документів, що створюються під час діяльності державних органів та органів місцевого самоврядування, інших юридичних осіб, із зазначенням строків зберігання документів»* №748/5 від 14.03.2025 р., чинний від 16.04.2025 р. [online]. Доступно: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0421-25>
- Наказ Міністерства юстиції України *Порядок державного обліку документів Національного архівного фонду* № 2045/5 від 27.09.2013 р. [online]. Доступно: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1695-13>
- Наказ Міністерства юстиції України *Порядок роботи з електронними документами у діловодстві та їх підготовки до передавання на архівне зберігання* № 1886/5 від 11.11.2014 р., ред. від 10.05.2025 р. [online]. Доступно: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/z1421-14#n24>
- Наказ Міністерства юстиції України *Правила організації діловодства та архівного зберігання документів у державних органах, органах місцевого самоврядування, на підприємствах, в установах і організаціях* №1000/5 від 18.06.2015 р., ред. від 30.11.2024 р. [online]. Доступно: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0736-15>
- Наказ Міністерства юстиції України *Правила роботи архівних установ України* №656/5 від 08.04.2013 р., ред. від 11.02.2025 р. [online]. Доступно: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0584-13>
- Наказ Міністерства юстиції України *Розмір плати за надання платних послуг*

центральними державними архівами, центральними державними архівними установами № 3511/5 від 05.12.2024 р., ред. від 19.07.2025 р. [online]. Доступно: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1859-24>

Розпорядження голови Волинської облдержадміністрації *Положення про Державний архів Волинської області (нова ред.)* №202 від 09.04.2019 р. [online]. Доступно: https://volyn.archives.gov.ua/public_inf/doc/pologenya.pdf

Розпорядження голови Волинської облдержадміністрації *Про заходи щодо забезпечення доступу до публічної інформації в апараті, структурних підрозділах обласної державної адміністрації та районних державних адміністраціях* № 206 від 17.05.2011 р. [online]. Доступно: <https://npa.voladm.gov.ua/index.php?content=all>

References

Derzhavnyi arkhiv Volynskoi oblasti, b.d.a. *Elektronnyi arkhiv: normatyvna baza. Ofitsiynastorinka. [Electronic archive: normative base. Official website]*. [online]. Available at: https://volyn.archives.gov.ua/elekt_archives/. (in Ukrainian).

Derzhavnyi arkhiv Volynskoi oblasti, b.d.b. *Chytnazala. Ofitsiina storinka. [Reception hall. Official website]*. [online]. Available at: <https://volyn.archives.gov.ua/chytnyyzal/chitzal.php>. (in Ukrainian).

Didukh, L.V. ta Kovtaniuk, T.M. (uklad.), 2022. *Dostup do tsyfrovoho fondu korystuvannia dokumentamy Natsionalnoho arkhivnoho fondu [Access to the digital fund of documents using the National Archives Fund]: metod. rek. / DASU, Ukr. nauk.-doslid. in-t arkh. spravy ta dokumentoznavstva*. Kyiv: b.v., 85 p. (in Ukrainian).

Nakaz Derzhavnoho arkhivu Volynskoi oblasti *Derzhavni posluhy* № 2 від 11.06.2025. [Order of the State Archive of the Volyn Region *State Services* №2 dated 11.06.2025]. [online]. Available at: <https://volyn.archives.gov.ua/Poslugi/>. (in Ukrainian).

Nakaz Derzhavnoho arkhivu Volynskoi oblasti *Dostup do publichnoi informatsii* №17 від 09.11.2022. [Order of the State Archive of the Volyn Region *Access to Public Information* №17 dated 09.11.2022]. [online]. Available at: https://volyn.archives.gov.ua/public_inf/doc/Informatsiya_pro_obsyah_fondiv.pdf (in Ukrainian).

Nakaz Derzhavnoho arkhivu Volynskoi oblasti *Pro zatverdzhennia rozmiru platy za nadannia platnykh posluh Derzhavnym arkhivom Volynskoi oblasti* №24 від 11.06.2025. [Order of the State Archive of the Volyn Region *for approval of the size of the salary for the awards of paid services to the State Archive of the Volyn Region* №24 dated 11.06.2025]. [online]. Available at: <https://volyn.archives.gov.ua/Poslugi/>. (in Ukrainian).

Nakaz Derzhavnoho arkhivu Volynskoi oblasti *Zvernennia hromadian* №14 від 10.05.2018. [Order of the State Archive of the Volyn Region of the *Zvernennia hromadian* №14 dated 10.05.2018]. [online]. Available at: <https://volyn.archives.gov.ua/Poslugi/gromada>. (in Ukrainian).

Nakaz Derzhavnoi arkhivnoi sluzhbu Ukrainy *Pro zatverdzhennia ta vprovadzhennia metodychnykh rekomendatsii «Zabezpechennia zberezenosti elctronnykh dokumentiv Natsionalnoho arkhivnoho fondu»* № 13 від 13.02.2020. [Order of the State Archival Service of Ukraine *For approval and implementation of methodological recommendations «Ensuring the preservation of electronic documents of the National Archival Fund»* №13 dated 02/13/2020]. [online]. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0013842-20>. (in Ukrainian).

Nakaz Ministerstva yustytzii Ukrainy *Poriadok derzhavnoho obliku dokumentiv Natsionalnoho arkhivnoho fondu* № 2045/5 від 27.09.2013. [Order of the Ministry of Justice of Ukraine *Order of the State Format of Documents of the National Archives Fund* №2045/5 dated

- September 27, 2013]. [online]. Available at:<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1695-13> .(in Ukrainian).
- Nakaz Ministerstva yustytzii Ukrainy *Poriadok roboty z elektronnyimi dokumentamy u dilovodstvi ta yikh pidhotovky do predavannia na arkhivne zberihannia №1886/5* vid 11.11.2014, red. vid 10.05.2025. [Order of the Ministry of Justice of Ukraine *Procedure for working with electronic documents in business and their submission for transfer to archival storage №1886/5* dated 11.11.2014, revised on 10.05.2025]. [online]. Available at:<https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/z1421-14#n24> .(in Ukrainian).
- Nakaz Ministerstva yustytzii Ukrainy *Pravyla orhanizatsii dilovodstva ta arkhivnoho zberihannia dokumentiv u derzhavnykh orhanakh, orhanakh mistsevoho samovriaduvannia, na pidpriemstvakh, v ustanovakh i orhanizatsiiakh №1000/5* vid 18.06.2015, red. vid 30.11.2024. [Order of the Ministry of Justice of Ukraine *Rules for the organization of administrative work and archival storage of documents in state bodies, bodies of local self-government, at enterprises, in institutions and organizations №1000/5* dated 18.06.2015, revised on 30.11.2024]. [online]. Available at:<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0736-15> . (in Ukrainian).
- Nakaz Ministerstva yustytzii Ukrainy *Pravyla roboty arkhivnykh ustanov Ukrainy №656/5* vid 08.04.2013, red. vid 01.02.2025. [Order of the Ministry of Justice of Ukraine *Rules of work of archival institutions of Ukraine №656/5* dated 08.04.2013, revised on 01.02.2025]. [online]. Available at:<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0584-13> . (in Ukrainian).
- Nakaz Ministerstva yustytzii Ukrainy *Rozmir platy za nadannia platnykh posluht sentralnyimi derzhavnymi arkhivami, tsentralnymi derzhavnymi arkhivnymi ustanovami № 3511/5* vid 05.12.2024, redvid 19.07.2025. [Order of the Ministry of Justice of Ukraine *Amount of payment for the provision of paid services by central state archives, central state archival institutions №3511/5* dated 05.12.2024, amended on 19.07.2025]. [online]. Available at:<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1859-24> . (in Ukrainian).
- Nakaz Ministerstva yustytzii Ukrainy *Zminy do «Pereliku typovykh dokumentiv, shcho stvoriuutsia pid chas diialnosti derzhavnykh orhaniv ta orhaniv mistsevoho samovriaduvannia, inshykh yurydychnykhosib, iz zaznachenniam strokiv zberihannia dokumentiv» №748/5* vid 14.03.2025, chynnyivid 16.04.2025. [Order of the Ministry of Justice of Ukraine of *Amendments to the «List of standard documents created during the activities of state bodies and local self-government bodies, other legal entities, with marking of storage periods for documents» №748/5* dated 14.03.2025, effective 16.04.2025]. [online]. Available at:<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0421-25> . (in Ukrainian).
- Rozporiadzhennia holovy Volynskoi oblderzhadministratsii *Polozhennia pro Derzhavnyi arkhiv Volynskoi oblasti (nova red.) № 202* vid 09.04.2019. [Regulations of the Head of the Volyn Regional Administration *Regulations on the State Archives of Volyn Region (new edition) №202* dated 09.04.2019]. [online]. Available at:https://volyn.archives.gov.ua/public_inf/doc/pologenya.pdf . (in Ukrainian).
- Rozporiadzhennia holovy Volynskoi oblderzhadministratsii *Pro zakhody shchodo zabezpechennia dostupu do publichnoi informatsii v aparati, strukturnykh pidrozdilakh oblasnoi derzhavnoi administratsii ta raionnykh derzhavnykh administratsiiakh № 206* vid 17.05.2011. [Order of the Head of the Volyn Regional Administration *On measures to ensure access to public information in the apparatus, structural divisions of the regional state administration and district state administrations №206* dated 17.05.2011]. [online]. Available at: <https://npa.voladm.gov.ua/index.php?content=all> . (in Ukrainian).
- Zakon Ukrainy Pro dostup do publichnoi informatsii № 2939-VI vid 13.01.2011, red. vid

- 08.10.2023.[Law of Ukraine on Access to Public Information №2939-VI dated 13.01.2011, amended on 08.10.2023].*Verkhovna Rada Ukrainy*. [online]. Available at:<[https:// zakon.rada.gov.ua/laws/show/2939-17](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2939-17) . (in Ukrainian).
- Zakon Ukrainy Pro elektronni dokumenty ta elektronnyi dokumentoobih №851-IV vid 22.05.2003, red. vid 31.12.2023. [Law of Ukraine On Electronic Documents and Electronic Documentary Communications №851-IV dated 22.05.2003, amended on 31.12.2023]. *Verkhovna Rada Ukrainy*. [online]. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/851-15#Text> . (in Ukrainian).
- Zakon Ukrainy Pro elektronnu identyfikatsiiu ta elektronni dovirchi posluhy№2155-VIII vid 05.10.2017, red. vid 18.12.2024. [Law of Ukraine on Electronic Identification and Electronic Service №2155-VIII dated 05.10.2017, amended on 18.12.2024]. *Verkhovna Rada Ukrainy*. [online]. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2155-19#Text>. (inUkrainian).
- Zakon Ukrainy Pro Natsionalnyi arkhivnyi fond ta arkhivni ustanovy № 3814-XII vid 24.12.1993, red. vid 21.06.2024. [Law of Ukraine on the National Archive Fund and Archival Institutions №3814-XII dated 24.12.1993, amended on 21.06.2024]. *Verkhovna Rada Ukrainy*. [online]. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3814-12#Text> (Accessed 19 october 2025).(in Ukrainian).
- Zakon Ukrainy Pro zakhyst informatsii v informatsiino-komunikatsiinykh systemakh №80/94-VR vid 05.07.1994, red. vid 20.04.2025. [Law of Ukraine on the Protection of Information in Information and Communication Systems №80/94-VR dated 05.07.1994, as amended on 20.04.2025]. *Verkhovna Rada Ukrainy*. [online]. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80/94-%D0%B2%D1%80#Text> . (in Ukrainian).
- Zakon Ukrainy Pro zakhyst personalnykh danykh№2297-VI vid 01.06.2010, red. vid 14.06.2025. [Law of Ukraine on Personal Data Protection №2297-VI dated 01.06.2010, amended on 14.06.2025]. *Verkhovna Rada Ukrainy*. [online]. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2297-17#Text>. (in Ukrainian).

O.Kushpetiuk,
N. Liashuk
N.Konon

**PERCULARITIES OF THE LEGAL ACCESS PROVIDING TO
INFORMATION
(BASED ON THE EXAMPLE OF STATE ARCHIVE IN VOLYN REGION)**

The authors of the article consider the issue of integration archival work into the digital information space and describe the current regulatory framework governing this area of work in the context of management digitization and information processes, using the example of the State Archives in the Volyn Region. The classification of regulatory and legal documents is presented according to various functional aspects: fundamental acts as regulatory documents that define the general principles, goals, and directions of the archival field development; accounting and technological acts that regulate the practical aspects of archival work; information and regime acts that disclose the procedure for providing access to archival information, the conditions for its use by citizens, institutions, and organizations, including the procedure for forming archival funds, accounting, preservation, restoration, digital transformation of documents, and procedures for the removal and destruction of information resources. It has been determined that legislative acts purposefully create a legal basis for improvement of the electronic archives functioning, providing individuals and legal entities

with access to digital copies of documents, confirming their legal validity, regulating archival matters, increasing the level of information protection, and ensuring user confidence in electronic archival resources.

The documents governing the work of the Volyn Regional State Archives ensure a balance between the openness of archival information and compliance with regulatory and legal requirements for its protection. Information about the regulatory acts of the State Archives in the Volyn Region regarding access to archival heritage is available on the institution's official website in the «Regulatory Framework» section. An important area of work for the archive is the digitization of analog documents from the National Archival Fund on various media into electronic format. The continuous development of digital collections and the use of information and communication systems play an important role in ensuring barrier-free access, simplicity, and efficiency in obtaining services from Ukrainian archives regarding access to materials, their digital copies, and other archival information resources. These factors influence the accessibility, legitimacy, and effectiveness of archival data storage and protection within a clearly defined legal framework that ensures a balance between openness of information and the need to protect personal data and other confidential information. Electronic archives allow documents to be stored in one place, saving resources and space, making them accessible for quick searching, viewing, printing, and transferring information, and increasing resistance to modern threats. The article discusses the issue of further improving legal access to archival information of the State Archives in the Volyn Region, which is important both for improving the national and regional legal framework and for increasing the accessibility of archival information for researchers, legal entities, individuals, enterprises, institutions, and organizations.

Keywords: *legal regulation, regulatory documents, fundamental acts, accounting and technological acts, information and regime acts, website, digital copies, electronic documents, citizens' right to information.*

Стаття надійшла до редколегії 08.11.2025.

УДК 342.25

В.В. Моргун

ORCID: 0000-0002-1662-3582

ТРИ ВИМІРИ ПРАВА: ОБҐРУНТУВАННЯ ТРИСЕКТОРНОЇ МОДЕЛІ ЮРИДИЧНИХ ОСІБ

У статті здійснено комплексний аналіз інституту юридичної особи, доводячи методологічну неспроможність традиційної дихотомії "приватне/публічне право" адекватно регулювати сучасні суспільні відносини. Виявлено, що спроба застосувати класичну цивілістичну конструкцію до суб'єктів публічної влади та інститутів громадянського суспільства породжує системні правові колізії, спотворює економічну конкуренцію та створює корупційні ризики. Натомість у статті обґрунтовується інноваційна трисекторна модель класифікації, що розмежовує юридичних осіб приватного, публічного і громадського права. Ключовим елементом моделі є визнання держави та територіальної громади єдиними суб'єктами, що відповідають доктрині «Єдина юридична особа публічного права – господарюючий суб'єкт» (ЄЮОПП-ГС), а їхніх органів (включно з органами самоорганізації населення) – лише структурними підрозділами. Запропонований підхід дозволяє не тільки усунути правову невизначеність, а й створити підґрунтя для підвищення ефективності публічного управління, забезпечення добросовісної конкуренції відповідно до стандартів ЄС та посилення ролі громадянського суспільства.

Ключові слова: юридична особа, Єдина юридична особа публічного права – господарюючий суб'єкт (ЄЮОПП-ГС), трисекторна модель права, Муніципальний кодекс, громадське право, Послуги загального економічного інтересу (SIEG), принцип «In-House», Фонд господарських ризиків (ФГР), органи самоорганізації населення (ООН).

DOI 10.34079/2518-1319 -2025-15-30-138-149

Постановка проблеми. Інститут юридичної особи, що історично сформувався в надрах приватного права як інструмент для консолідації капіталу та обмеження ризиків, у ХХІ столітті зазнав фундаментальної кризи ідентичності. Сконструйований для обслуговування ринкового обороту, він був механічно екстрапольований на сфери публічного управління та громадської діяльності, для яких він є за своєю суттю чужорідним. Це призвело до парадоксальної ситуації: існуюча в Україні дихотомія права на "приватне" та "публічне" виявилася нездатною адекватно відобразити складну соціальну структуру, що породжує не просто теоретичні колізії, а цілком практичні негативні наслідки: неефективне управління публічною власністю, розмивання відповідальності посадових осіб, створення "сірих зон" для корупції та спотворення конкурентного середовища, що прямо суперечить євроінтеграційним зобов'язанням України.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Фундаментальні аспекти правової природи юридичної особи традиційно були об'єктом прискіпливої уваги представників цивілістичної школи, зокрема О.В. Дзери, Н.С. Кузнецової, І.В. Спасибо-Фатєєвої (Науково-практичний коментар, 2013). Їхні праці заклали основу розуміння юридичної особи як учасника цивільного обороту, однак акцент на приватноправових ознаках (майнова відокремленість, участь у товарно-грошових відносинах) залишає відкритим питання щодо специфіки суб'єктів владних повноважень (Кузнецова, 2008).

Проблематика юридичних осіб публічного права стала предметом дискурсу в роботах провідних адміністративістів та теоретиків права: В.Б. Авер'янова, В.К. Колпакова, Ю.С. Шемшученка, Г.О. Мурашина. Вони обґрунтували необхідність виокремлення публічних утворень в окрему категорію, вказуючи на недостатність цивілістичного інструментарію (Авер'янов, 2014; Колпаков, 2003; Шемшученко та Мурашин, 2004). Вагомий внесок у дослідження природи муніципальної влади та територіальної громади як специфічного суб'єкта права зробив О.В. Батанов (Батанов, 2010) та ін.

Окремі аспекти взаємодії публічного та приватного секторів, зокрема в контексті публічно-приватного партнерства, висвітлені у працях О.М. Вінник (Вінник, 2010). Питання правового статусу інститутів громадянського суспільства досліджує В.Ф. Нестерович (Нестерович, 2010), їх розвитку в умовах становлення нового світового та європейського правопорядку – Н.В. Камінська і В.О. Демиденко (Камінська та Демиденко, 2025). Зростає увага вчених до вивчення впливу європейського права, зокрема конкурентного законодавства ЄС, на правову систему України та ін. (Європейське право: право Європейського союзу, 2015).

Водночас, попри значний науковий доробок, у вітчизняній юридичній науці досі відсутній комплексний підхід, який би об'єднував ці розрізнені напрямки в єдину трисекторну модель. Зокрема, поза увагою дослідників залишається концепція держави та територіальної громади як єдиних суб'єктів господарювання (ЄЮОПП-ГС), що інтегрують у собі всі свої структури без надання їм статусу окремих юридичних осіб, а також кореляція цієї моделі з європейськими стандартами надання послуг загального економічного інтересу (SIEG).

Метою цієї статті є здійснення комплексного аналізу інституту юридичної особи, виходу за межі застарілої бінарної опозиції та обґрунтування нової, трисекторної моделі права. Власне це передбачає обґрунтування якісно нових наукових підходів і методик дослідження проблематики як безпосередньо юридичних осіб, так і проблем організації та функціонування влади, у тому числі системи місцевого самоврядування, територіальних громад тощо.

Виклад основного матеріалу. Авторська концепція запропонованої моделі ґрунтується на декількох ключових положеннях, а саме: 1) єдиними суб'єктами публічного права, що відповідають доктрині «Єдина юридична особа публічного права – господарюючий суб'єкт» (ЄЮОПП-ГС), визнаються виключно держава та територіальна громада; 2) їхні органи (міністерства, ради, виконкоми, органи самоорганізації населення) не є окремими юридичними особами, а лише невід'ємними структурними підрозділами єдиної ЄЮОПП-ГС; 3) суб'єкти, засновані на публічній власності, що діють на ринку, виокремлюються у самостійну категорію публічно-приватних юридичних осіб; 4) інститути громадянського суспільства (громадські організації, партії, профспілки) формують окремий третій сектор громадського (соціального) права. Це зумовлює розгляд наступних першочергових аспектів.

Генезис інституту юридичної особи: від правової фікції до публічних реалій. Класична конструкція юридичної особи, розроблена в межах цивілістичної доктрини, є однією з геніальних правових фікцій, що забезпечила розвиток ринкової економіки. Її ключові ознаки – майнова відокремленість, організаційна єдність, самостійна відповідальність – були ідеально пристосовані для потреб приватного сектору, де головною метою є отримання прибутку. Цей підхід знайшов своє відображення і в Цивільному кодексі України (далі – ЦК України), який у статті 80 дає загальне, універсалістське визначення юридичної особи (Цивільний кодекс України, 2003). Хоча стаття 81 ЦК формально запроваджує поділ на юридичні особи приватного та публічного

права, це не змінює сутнісно приватноправової парадигми кодексу (Кузнецова, 2008), що створює концептуальний глухий кут при застосуванні його норм до суб'єктів (Авер'янов, 2014), що діють не з метою прибутку, а для реалізації публічних функцій (Колпаков, 2003; Шемшученко та Мурашин, 2004).

Спроба механічно поширити цивілістичні підходи на органи державної влади чи місцевого самоврядування призводить до абсурдних висновків. До них неможливо застосувати процедуру банкрутства; концепція волі, формована зборами учасників, є неприйнятною для органу, що діє на підставі закону; їх майно є не приватною власністю, а об'єктом власності Українського народу чи територіальної громади.

Ще гостріша колізія виникає при спробі "втиснути" у прокрустове ложе цивільного права інститути громадянського суспільства (громадські організації, партії, профспілки). Створені за приватною ініціативою, вони водночас мають некомерційну, суспільно-корисну мету. Законодавець, вимагаючи від них реєстрації як юридичної особи для участі в майновому обороті, змушений класифікувати їх як "непідприємницькі товариства", що є лише блідою тінню їхньої справжньої соціальної ролі. Ця невідповідність єдиного поняття юридичної особи всьому різноманіттю суб'єктів публічного та громадського секторів змушує шукати нові, більш диференційовані підходи до їх класифікації.

Класифікація юридичних осіб у зарубіжних правових системах: порівняльний аналіз. Проблема недостатності бінарної класифікації не є унікальною для України. Основні правові системи світу, хоч і різними шляхами, але прийшли до визнання необхідності більш складних моделей.

Так, французька доктрина з її жорстким дуалізмом публічного та приватного права детально розробила категорію *personnes morales de droit public* (David, Jauffret-Spinosi, 2010), до яких належать держава, територіальні колективи та публічні установи (*établissements publics*). Ця модель демонструє можливість створення глибокої системи суб'єктів публічного права, однак залишає "третій сектор" у невизначеному стані.

Англосаксонська система, не маючи жорсткого поділу права, йде функціональним шляхом. Вона оперує не єдиним поняттям, а різними формами (*corporations, companies, trusts*). Для третього сектору розроблені спеціальні режими, як-от *charities* або *non-profit corporations*, що фактично визнає їхню унікальність через надання податкових пільг та встановлення жорстких вимог до звітності.

Особливо цікавий досвід Польщі, де законодавство, окрім поділу на суб'єктів публічного та приватного права, приділяє значну увагу організаціям громадянського суспільства (*stowarzyszenia, fundacje*). Важливо, що існує особливий статус "організації суспільної користі" (*organizacja pożytku publicznego*) (Ustawa, 2020), що надає значні привілеї та є яскравим прикладом законодавчого визнання ролі третього сектору.

Порівняльний аналіз доводить: загальна тенденція полягає у визнанні багатоманітності юридичних суб'єктів та необхідності створення для них належного правового режиму. Це підтверджує обґрунтованість розробки трисекторної моделі для правової системи України.

Концепція «Єдиної юридичної особи публічного права – господарюючого суб'єкта» (ЄЮОПП-ГС). Ключовим елементом запропонованої моделі є теза: єдиними і неподільними суб'єктами публічного права, що відповідають доктрині «Єдина юридична особа публічного права – господарюючий суб'єкт», можуть бути виключно держава та територіальна громада (Моргун, 2021). Вони є первинними носіями публічної влади (Батанов, 2010) та комплексними господарюючими суб'єктами, що діють з метою створення суспільного блага. Усі інші утворення (міністерства, відомства, ради, виконкоми, а також органи самоорганізації населення (ОСН) на місцевому рівні) є лише

їхніми функціональними структурними підрозділами, частинами єдиного організму.

Цей підхід має низку фундаментальних переваг:

- єдність волі та відповідальності: воля держави чи громади формується через демократичні інститути, а її реалізація здійснюється через органи-підрозділи. Дії, наприклад, міністерства, розглядаються як дії самої держави. Це усуває розпорошення відповідальності: у випадку завдання шкоди відповідачем є не окремий орган, а держава (в особі Казначейства) або територіальна громада;

- єдиний майновий комплекс: Усе майно є власністю держави або територіальної громади (Моргун, 2022). Органи-підрозділи отримують його лише на правах оперативного управління для виконання своїх функцій. Це унеможлиблює їхню майнову відокремленість у цивілістичному розумінні та значно знижує корупційні ризики;

- публічно-правовий порядок утворення: Органи влади створюються не за приватною ініціативою, а в публічному порядку, визначеному Конституцією (Конституція України, 1996) та законами (Про місцеве самоврядування в Україні, Закон України № 280/97-ВР, 1997). Їхня легітимність походить від волі народу, а не від акту реєстрації. Існуюча практика реєстрації органів влади як окремих ЮОПП (наприклад, Національна поліція) (Про Національну поліцію, Закон України № 580-VIII, 2015; Про центральні органи виконавчої влади, Закон України № 3166-VI, 2011) є правовим нонсенсом, що суперечить концепції держави як єдиного суб'єкта і створює практичні проблеми, які змушена вирішувати судова практика.

Фонд господарських ризиків (ФГР) територіальної громади. Ця концепція є ключовим механізмом управління ризиками в моделі, де ТГ як єдина ЄЮОПП-ГС безпосередньо надає господарські послуги (вода, тепло). Проблема полягає в тому, що повна відповідальність ЄЮОПП-ГС всім своїм майном створює фіскальний ризик: господарський позов (наприклад, через аварію) може призвести до стягнення коштів з соціального бюджету (шкіл, лікарень).

Рішення полягає у *юридичному відокремленні ризиків* без створення окремих юридичних осіб. Для нівелювання цивільно-правових ризиків від господарської діяльності у межах єдиного майнового комплексу ТГ має бути створений Фонд господарських ризиків *територіальної громади*. Він формується за рахунок інвестиційної складової тарифів та страхування ризиків. Законодавчо закріплюється, що відповідальність територіальної громади за *господарськими* зобов'язаннями обмежується виключно активами цього фонду. Це створює "фінансовий екран", що захищає основний (соціальний та управлінський) бюджет територіальної громади від комерційних ризиків, реалізуючи переваги принципу обмеженої відповідальності на операційному рівні, але в рамках єдиної ЄЮОПП-ГС.

Обґрунтування трисекторної моделі класифікації юридичних осіб. Теоретична та практична неспроможність двосекторної моделі зумовлює необхідність розробки цілісної трипартитної системи, що відповідає трьом самостійним секторам права:

1. Юридичні особи приватного права: - *класичні суб'єкти*: господарські товариства, приватні підприємства, їх мета – отримання прибутку, а діяльність ґрунтується на автономії волі; - *публічно-приватні юридичні особи*: деякі державні та комунальні підприємства – є ринковими гравцями, але засновані на публічній власності та часто виконують соціальні функції. Їх гібридний статус потребує окремого регулювання (Вінник, 2010; Спасибо-Фатєєва, 2011).

2. Єдині юридичні особи публічного права – господарюючі суб'єкти (ЄЮОПП-ГС): - виключно держава і територіальна громада (Моргун, 2021), діяльність яких спрямована на створення суспільних благ та стратегічне управління. Органи влади є їхніми структурними підрозділами; - до цих структурних підрозділів на місцевому рівні, поряд

із представницькими (радами) і виконавчими органами (виконкомми), належать і органи самоорганізації населення (ОСН). Згідно з цією доктриною, ОСН розглядаються не як інститути громадянського суспільства (третій сектор), а як первинний рівень у системі місцевого самоврядування, що є формою безпосередньої реалізації влади територіальної громади (ст. 5 Конституції). Воля членів територіальної громади проявляється як у формуванні представницьких органів, так і у рішенні про створення ОСН. Таким чином, положення ст. 140 Конституції про "дозвіл" рад на створення ОСН та "наділення" їх компетенцією слід трактувати не як делегування повноважень зовнішньому суб'єкту, а як внутрішній, ієрархічний розподіл завдань та ресурсів всередині єдиної ЄЮОПП-ГС – від представницького органу (ради) до первинного підрозділу (ОСН), що є проявом адміністративної деконцентрації влади та реалізацією принципу субсидіарності – вирішення управлінських завдань на рівні, який є найбільш наближеним до громадянина та де це є найбільш ефективним (Про органи самоорганізації, Закон України № 2625-III, 2001).

3. Юридичні особи громадського права (соціального права): - громадські об'єднання (Про громадські об'єднання, Закон України № 4572-VI, 2012), політичні партії (Про політичні партії в Україні, Закон України № 2365-III, 2001), професійні спілки (Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності, Закон України, № 1045-XIV, 1999), благодійні організації. Вони створюються "знизу" за ініціативою громадян (Нестерович, 2010) для реалізації та захисту колективних некомерційних інтересів, є основою громадянського суспільства і потребують власного кодифікованого акту.

Такий поділ дозволяє визначити належний правовий статус для кожної групи суб'єктів, враховуючи їхні цілі, джерела фінансування та механізми діяльності.

Економічні наслідки та євроінтеграційний контекст. Запропонована модель має значні позитивні економічні наслідки та повністю відповідає логіці європейського права. Тут, на наше переконання, ключовими є наступні аспекти:

- Конкурентне право та державна допомога. Чітке розмежування публічних функцій та ринкової діяльності дозволяє уникнути порушень правил ЄС щодо державної допомоги (*State aid*) (Договір про функціонування ЄС, Європейське право: право Європейського союзу, 2015; Craig & de Búrca, 2021).

- Діяльність ЄЮОПП-ГС у сфері життєзабезпечення (вода, енергія) кваліфікується як послуги загального економічного інтересу (SIEG). Знаковою вбачається справа *Altmark* (C-280/00, рішення Суду ЄС від 24.07.2003). Суд встановив, що компенсація, яку держава надає підприємству за виконання таких послуг (включно з наданням їх за собівартістю та інвестиційною складовою, як пропонується в нашій моделі), не є державною допомогою, якщо виконуються чотири чіткі умови: 1) підприємство має чітке доручення від держави; 2) параметри компенсації визначені заздалегідь; 3) компенсація не перевищує фактичні витрати та розумний прибуток; 4) якщо немає конкурсу, її розмір відповідає витратам ефективного підприємства (Посібник для суддів державна допомога суб'єктам господарювання, 2021). Рішення *Altmark* стало основою сучасної політики ЄС щодо поєднання принципів суспільного інтересу та вільної конкуренції. Ця концепція ґрунтується на міцній правовій базі ЄС, зокрема на Статті 14 та Статті 106(2) Договору про функціонування ЄС (Договір про функціонування ЄС), а також на Протоколі №26 про послуги загального інтересу та Рішенні Єврокомісії 2012/21/ЄС, що встановлює правила державної допомоги для SIEG. У контексті України аналогічні підходи, що враховують положення *Altmark*, вже закріплено у Законі України "Про державну допомогу суб'єктам господарювання", Угоді про асоціацію з ЄС та низці секторальних актів у сферах енергетики, транспорту та комунальних послуг. Таким чином, SIEG є легітимною, визаною ЄС основою для втручання держави в ринок з метою забезпечення

життєво необхідних послуг.

- трансформація комунальних підприємств шляхом їх об'єднання з територіальних громад в єдину цілісну структуру на правах спеціалізованих підрозділів відповідає європейському принципу "In-House". Це дозволяє громаді здійснювати діяльність через свої внутрішні органи без проведення публічних закупівель, що є економічно ефективним, оскільки, згідно з теорією трансакційних витрат, усуває витрати на укладання контрактів, моніторинг та усуває проблему "принципала-агента".

- Підвищення інвестиційної привабливості. Трисекторна модель створює прозору та передбачувану "мапу" правового ландшафту. Інвестор чітко розумітиме, з ким він взаємодіє: з приватним бізнесом, публічно-приватним партнером чи безпосередньо з органом влади як частиною єдиної ЄЮОПП-ГС. Це знижує ризики, усуває корупційні чинники, пов'язані з непрозорим управлінням майном "окремих" комунальних юридичних осіб, та створює стабільне середовище для довгострокових капіталовкладень.

Перспективи законодавчого врегулювання: дорожня карта реформи. Реалізація трисекторної моделі вимагає системної та поетапної реформи законодавства:

1. Конституційний рівень – закріплення ідеї трисекторного поділу та статусу держави і ТГ як єдиних ЄЮОПП-ГС на рівні Конституції України (Конституція України, 1996) для надання реформи фундаментального характеру.

2. Кодифікаційний рівень – передбачає розробку і прийняття Публічного кодексу України з метою закріплення загальних засад статусу держави як ЄЮОПП-ГС, правового режиму її органів, порядку прямого господарювання та управління державною власністю. Також важливим є прийняття Муніципального кодексу задля деталізації статусу територіальних громад як ЄЮОПП-ГС, правового режиму їх органів, порядку прямого господарювання та управління комунальною власністю. Ці кодифіковані акти мають систематизувати норми про статус та діяльність суб'єктів публічного права. Зокрема, Муніципальний кодекс має стати "операційною системою" для територіальних громад як єдиної ЄЮОПП-ГС. Йдеться про наступні ключові завдання: утвердження остаточного статусу територіальних громад як єдиної ЄЮОПП-ГС та визначення *членства* в ній; упорядкування внутрішньої структури територіальних громад ЄЮОПП-ГС, закріплюючи ОМС та ОСН як її невід'ємні структури з чіткою ієрархією; регламентацію прямого господарювання (модель "In-House") та надання послуг загального економічного інтересу (SIEG) безпосередньо департаментами громади; імплементацію інноваційних фінансових інструментів, таких як Фонд господарських ризиків (ФГР) територіальних громад для обмеження відповідальності за комерційними ризиками.

3. Встановлення нових моделей управління, таких як багаторівнева система управління (ОСН – рада – місцевий голова) та інвестиційних моделей (наприклад, "Plug-and-Play" для інвесторів, що передбачає забезпечення інвестора готовим майданчиком з підведеними комунікаціями та дозвільною документацією).

Ключовим елементом має стати чітке доктринальне визначення суб'єкта «**єдина юридична особа публічного права – господарюючий суб'єкт**» (ЄЮОПП-ГС) – суб'єкта публічного права (державна, територіальна громада), **статус якого доктринально визначається двома невід'ємними ознаками: по-перше, він є єдиним, тобто унікальним, первинним і неподільним у межах своєї юрисдикції; по-друге, це публічний господарюючий суб'єкт, який об'єднує владні, управлінські й господарські функції, спрямовані на задоволення публічного інтересу (зокрема, надання послуг загального економічного інтересу).** Цей суб'єкт легітимізований волею народу, що є єдиним джерелом влади в Україні, заснований на публічній власності та публічних

фінансах, що становлять його матеріальну і фінансову основи, реалізує свої функції *виключно* через систему власних невід'ємних структур (органів державної влади, органів місцевого самоврядування, органів самоорганізації населення) та несе повну відповідальність за результати їхньої діяльності».

Це зумовлює розробку і прийняття **Кодексу громадянського суспільства (про некомерційні організації)**, що системно врегулював би статус усіх суб'єктів третього сектору. Також закономірним є внесення системних змін до Цивільного кодексу України для відображення у ньому нової трисекторної класифікації суб'єктів права (приватних, публічних (ЄЮОПП-ГС), публічно-приватних, громадських), уточнення їх загального правового статусу.

Зрештою, **інституційний рівень зумовлює** проведення масштабної реорганізації системи органів влади, ліквідацію статусу юридичних осіб для більшості з них і перетворення на структурні підрозділи відповідних ЄЮОПП-ГС. Така реформа, хоч і є складною і наштотхуватиметься на опір, є необхідною умовою для розбудови сучасної європейської правової системи.

Проблеми в судовій практиці України. Теоретичні недоліки чинного законодавства є джерелом постійних проблем у судовій практиці. Велика Палата Верховного Суду регулярно вирішує юрисдикційні конфлікти (Кравчук, 2013), по суті, займаючись правотворчістю замість застосування чіткої норми. Спори щодо належного відповідача у справах про відшкодування шкоди, завданої органами влади, перетворюються на багаторічні процесуальні баталії, що є прямою перешкодою доступу до правосуддя. Ця судова "казуїстика" є найкращим емпіричним доказом того, що існуюча модель є неефективною. Запропонована концепція єдиної ЄЮОПП-ГС вирішуватиме ці проблеми системно, чітко визначаючи, що кінцевим відповідачем за дії своїх структурних підрозділів завжди є держава або територіальна громада.

Нові виклики: юридична особа в епоху діджиталізації. Правова доктрина, на наше переконання, повинна бути динамічною. Феномени глобальних технологічних корпорацій, що виконують квазіпублічні функції, та децентралізованих автономних організацій (DAO) на основі блокчейну вже сьогодні кидають виклик традиційним правовим уявленням. Вони не цілком вписуються навіть у запропоновану трисекторну модель. Це свідчить про те, що еволюція соціальних форм життєдіяльності не зупиняється. Запропонована модель є нагальною потребою для вирішення поточних проблем, але водночас вона створює міцну методичну основу для осмислення та майбутнього правового регулювання способів вирішення нових викликів.

Висновки. Проведене дослідження дозволяє стверджувати, що подальше ігнорування дуалізму публічного і приватного права, спроби регулювати діяльність органів публічної влади за допомогою класичної цивілістичної конструкції юридичної особи є не лише теоретично хибним, а й практично шкідливим шляхом, що консервує неефективність управління та корупційні ризики.

Запропонована трисекторна модель класифікації юридичних осіб (приватного, публічного та громадського права) є необхідною відповіддю на виклики сучасності, забезпечуючи:

1. Доктринальну обґрунтованість і правову визначеність. Визнання держави та територіальної громади єдиними юридичними особами публічного права – господарюючими суб'єктами (ЄЮОПП-ГС) усуває штучну множинність суб'єктів, проблему «розпорошеної відповідальності» і сприятиме вирішенню численних юрисдикційних спорів. Органи влади, включаючи ОСН, трансформуються з фіктивних юридичних осіб у реальні структури єдиного організму, що відповідає їх справжній правовій природі.

2. Економічну ефективність та інвестиційну привабливість. Модель створює прозорі правила, де публічний сектор діє на засадах прямого господарювання (модель "In-House") і надання послуг загального економічного інтересу (SIEG) відповідно до стандартів ЄС. Впровадження механізмів на кшталт Фонду господарських ризиків (ФГР) дозволяє поєднати соціальну спрямованість тарифів з фінансовою безпекою бюджету розвитку.

3. Розвиток громадянського суспільства. Виокремлення самостійної підсистеми громадського права звільняє неурядові організації від нав'язаної бізнес-логіки "непідприємницьких товариств", надаючи їм адекватний правовий інструментарій для реалізації їх соціальної місії.

Реалізація цієї концепції вимагає не точкових змін, а системної кодифікації через прийняття Муніципального кодексу, а також Кодексу громадянського суспільства. Це складний, але безальтернативний шлях для трансформації України з пострадянської адміністративної системи у сучасну європейську правову державу, де право служить інструментом розвитку, а не гальмом прогресу.

Бібліографічний список

- Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України : У 2 т. / За ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнецової, В. В. Луця. 5-те вид., перероб. і доп. Київ : Юрінком Інтер, 2013.
- Кузнецова Н. С. Проблеми становлення та розвитку цивільного права в Україні. *Вісник Академії правових наук України*. 2008. № 1(52). С. 17–28.
- Авер'янов В.Б. та ін. Адміністративне право України. Академічний курс : підручник : у 2 т. Київ : Юрид. думка, 2014. Т. 1 : Загальна частина. 594 с.
- Колпаков В. К. Адміністративне право України : підручник. Київ : Юрінком Інтер, 2003. 544 с.
- Шемшученко Ю. С., Мурашин Г. О. Юридична особа публічного права: до постановки проблеми. *Право України*. 2004. № 1. С. 27–31.
- Батанов О. В. Муніципальна влада в Україні: конституційно-правові проблеми теорії та практики : монографія. Київ : Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2010. 528 с.
- Вінник О. М. Публічно-приватне партнерство: проблеми правового регулювання в Україні. *Право України*. 2010. № 4. С. 94–101.
- Нестерович В. Ф. Конституційно-правові засади інститутів громадянського суспільства в Україні : монографія. Луганськ : РВВ ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка, 2010. 576 с.
- Камінська Н.В., Демиденко В.О. Україна – рушійна сила утвердження свободи, демократії, безпеки, прав людини та верховенства права як першооснови нового світового та європейського правопорядку. *Право України*. 2025. №3. С. 25-42. DOI: 10.33498/юуи-2025-03-025
- Європейське право: право Європейського союзу : підручник : у трьох кн. / за заг. ред. В. І. Муравйова. К. : Ін Юре, 2015 Кн. перша : Інституційне право Європейського союзу / В. І. Муравйов, О. М. Шпакович, О. М. Лисенко, О. В. Святун. К. : Ін Юре, 2015. 312 с.; Кн. друга: Матеріальне право Європейського союзу / Муравйов В.І., Смирнова К.В., Влялько І.В. К. : Ін Юре, 2015. 456 с.
- Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 р. № 435-IV [онлайн].
Доступно: <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15>>
- David R., Jauffret-Spinozi C. Les grands systèmes de droit contemporains. Dalloz, 2010.
- Ustawa z dnia 7 kwietnia 1989 r. Prawo o stowarzyszeniach. Dziennik Ustaw. 2020. Item 2261.
- Моргун В. В. Територіальна громада як юридична особа публічного права: розвиток доктрини й законодавства в Україні та за кордоном. *Науковий вісник Національної*

- академії внутрішніх справ*. 2021. № 4. С. 75–84.
- Моргун В. В. Конституційно-правове забезпечення матеріальної та фінансової основ місцевого самоврядування в Україні та зарубіжних державах : монографія. Київ : КНТ, 2022. 220 с.
- Конституція України : Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР [онлайн]. Доступно: <<https://www.google.com/search?q=https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA96-%D0%B2%D1%80>>
- Про місцеве самоврядування в Україні : Закон України від 21.05.1997 р. № 280/97-ВР [онлайн]. Доступно: <<https://www.google.com/search?q=https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80>>
- Про Національну поліцію : Закон України від 02.07.2015 р. № 580-VIII [онлайн]. Доступно: <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19>>
- Про центральні органи виконавчої влади : Закон України від 17.03.2011 р. № 3166-VI [онлайн]. Доступно: <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3166-17>>
- Спасибо-Фатеева І. В. Юридичні особи публічного та приватного права: деякі питання взаємодії. *Проблеми законності*. 2011. Вип. 115. С. 60–69.
- Про органи самоорганізації населення : Закон України від 11.07.2001 р. № 2625-III [онлайн]. Доступно: <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2625-14>>
- Про громадські об'єднання : Закон України від 22.03.2012 р. № 4572-VI [онлайн]. Доступно: <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4572-17>>
- Про політичні партії в Україні : Закон України від 05.04.2001 р. № 2365-III [онлайн]. Доступно: <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2365-14>>
- Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності : Закон України від 15.09.1999 р. №1045-XIV [онлайн]. Доступно: <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1045-14>>
- Договір про функціонування Європейського Союзу : Консолідована версія від 26.10.2012. [онлайн]. Доступно: <<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A12012E%2FTXT>>
- Craig P., de Búrca G. *EU Law: Text, Cases, and Materials*. Oxford University Press, 2021.
- Посібник для суддів державна допомога суб'єктам господарювання (2021) [онлайн]. Доступно: <https://nsj.gov.ua/files/1643191649Handbook%20on%20State%20Aid_Final.pdf>
- Кравчук В. М. Теорія і практика адміністративного позову : монографія. Львів : СПОЛОМ, 2013. 512 с.

References

- Naukovo-praktychnyi komentar Tsyvilnoho kodeksu Ukrainy, 2013.: U 2 t. [Scientific and practical commentary of the Civil Code of Ukraine: In 2 vol.] / Dzera O. V., Kuznietsova N. S., Luts V. V. (eds). Kyiv: Yurinkom Inter (in Ukrainian).
- Kuznietsova N. S., 2008. Problemy stanovlennia ta rozvytku tsyvilnoho prava v Ukraini [Problems of formation and development of civil law in Ukraine]. *Visnyk Akademii pravovykh nauk Ukrainy*. No. 1(52), p. 17–28 (in Ukrainian).
- Averianov V. B. (ed.), 2014. *Administratyvne pravo Ukrainy. Akademichnyi kurs: pidruchnyk: u 2 t.* [Administrative Law of Ukraine. Academic course: textbook: in 2 vol.]. Kyiv: Yuryd. dumka, vol. 1: Zahalna chastyna, 594 p. (in Ukrainian).
- Kolpakov V. K., 2003. *Administratyvne pravo Ukrainy: pidruchnyk* [Administrative law of Ukraine: textbook]. Kyiv: Yurinkom Inter, 544 p. (in Ukrainian).
- Shemshuchenko Yu. S., Murashyn H. O., 2004. Yurydychna osoba publicnoho prava: do postanovky problemy [Legal entity of public law: to the problem statement]. *Pravo*

- Ukrainy*. No. 1, p. 27–31 (in Ukrainian).
- Batanov O. V., 2010. *Munitsypalna vlada v Ukraini: konstytutsiino-pravovi problemy teorii ta praktyky: monohrafiia* [Municipal power in Ukraine: constitutional and legal problems of theory and practice: monograph]. Kyiv: In-t derzhavy i prava im. V.M. Koretskoho NAN Ukrainy, 528 p. (in Ukrainian).
- Vynnyk O.M., 2010. *Publichno-pryvatne partnerstvo: problemy pravovoho rehuliuвання v Ukraini* [Public-private partnership: problems of legal regulation in Ukraine]. *Pravo Ukrainy*. 4, p. 94–101 (in Ukrainian).
- Nesterovych V. F., 2010. *Konstytutsiino-pravovi zasady instytutiv hromadianskoho suspilstva v Ukraini: monohrafiia* [Constitutional and legal principles of civil society institutions in Ukraine: monograph]. Luhansk: RVV LDUVS im. E.O. Didorenka, 576 p. (in Ukrainian).
- Kaminska N.V., Demydenko V.O. 2025. *Ukraina – rushiina syla utverdzhenia svobody, demokratii, bezpeky, prav liudyny ta verkhovenstva prava yak pershoosnovy novoho svitovoho ta yevropeiskoho pravoporiadku*. *Pravo Ukrainy*, 3, S. 25-42. DOI: 10.33498/louu-2025-03-025 (in Ukrainian).
- Yevropeiske pravo: pravo Yevropeiskoho soiuzu, 2015: pidruchnyk : u trokh kn. / za zah. red. V. I. Muraviova. K. : In Yure, 2015 Kn. persha : Instytutsiine pravo Yevropeiskoho soiuzu / V. I. Muraviov, O. M. Shpakovych, O. M. Lysenko, O. V. Sviatun. K. : In Yure, 2015. 312 s.; Kn. druha: Materialne pravo Yevropeiskoho soiuzu / Muraviov V.I., Smyrnova K.V., Vlialko I.V. K. : In Yure, 2015. 456 s.* (in Ukrainian).
- Tsyvilnyi kodeks Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 16.01.2003 r. № 435-IV* [Civil Code of Ukraine: Law of Ukraine dated 16.01.2003 No. 435-IV]. *Verkhovna Rada Ukrainy*. [online] Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15> (in Ukrainian).
- David R., Jauffret-Spinosi C., 2010. *Les grands systèmes de droit contemporains*. Dalloz (in French).
- Ustawa z dnia 7 kwietnia 1989 r. Prawo o stowarzyszeniach* [Act of 7 April 1989 Law on Associations]. *Dziennik Ustaw*. Item 2261 (in Polish).
- Morgun V. V., 2021. *Terytorialna hromada yak yurydychna osoba publichnoho prava: rozvytok doktryny i zakonodavstva v Ukraini ta za kordonom* [Territorial community as a legal entity of public law: development of doctrine and legislation in Ukraine and abroad]. *Naukovyi visnyk Natsionalnoi akademii vnutrishnikh sprav*. No. 4, p. 75-84 (in Ukrainian).
- Morgun V. V., 2022. *Konstytutsiino-pravove zabezpechennia materialnoi ta finansovoi osnov mistsevoho samovriaduvannya v Ukraini ta zarubizhnykh derzhavakh: monohrafiia* [Constitutional and legal provision of material and financial bases of local self-government in Ukraine and foreign countries: monograph]. Kyiv: KNT, 220 p. (in Ukrainian).
- Konstytutsiia Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 28.06.1996 r. № 254k/96-VR* [Constitution of Ukraine: Law of Ukraine dated 28.06.1996 No. 254k/96-VR]. *Verkhovna Rada Ukrainy*. [online] Available at: <https://www.google.com/search?q=https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> (in Ukrainian).
- Pro mistseve samovriaduvannya v Ukraini: Zakon Ukrainy vid 21.05.1997 r. № 280/97-VR* [On Local Self-Government in Ukraine: Law of Ukraine dated 21.05.1997 № 280/97-VR]. *Verkhovna Rada Ukrainy*. [online] Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-BP> (in Ukrainian).
- Pro Natsionalnu politsiiu: Zakon Ukrainy vid 02.07.2015 r. № 580-VIII* [On National Police: Law of Ukraine dated 02.07.2015 No. 580-VIII]. *Verkhovna Rada Ukrainy*. [online] Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19> (in Ukrainian).

- Pro tsentralni orhany vykonavchoi vlady: Zakon Ukrainy vid 17.03.2011 r. № 3166-VI [On Central Executive Bodies: Law of Ukraine dated 17.03.2011 No. 3166-VI]. *Verkhovna Rada Ukrainy*. [online] Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3166-17> (in Ukrainian).
- Spasybo-Fatieieva I. V., 2011. Yurydychni osoby publichnoho ta pryvatnoho prava: deaki pytannia vzaiemodii [Legal entities of public and private law: some issues of interaction]. *Problemy zakonnosti*. Iss. 115, p. 60–69 (in Ukrainian).
- Pro orhany samoorganizatsii naselennia: Zakon Ukrainy vid 11.07.2001 r. № 2625-III [On Bodies of Self-Organization of Population: Law of Ukraine dated 11.07.2001 № 2625-III]. *Verkhovna Rada Ukrainy*. [online] Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2625-14> (in Ukrainian).
- Pro hromadski obiednannia: Zakon Ukrainy vid 22.03.2012 r. № 4572-VI [On Public Associations: Law of Ukraine dated 22.03.2012 № 4572-VI]. *Verkhovna Rada Ukrainy*. [online] Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4572-17> (in Ukrainian).
- Pro politychni partii v Ukraini: Zakon Ukrainy vid 05.04.2001 r. № 2365-III [On Political Parties in Ukraine: Law of Ukraine dated 05.04.2001 No. 2365-III]. *Verkhovna Rada Ukrainy*. [online] Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2365-14> (in Ukrainian).
- Pro profesiini spilky, yikh prava ta harantii diialnosti: Zakon Ukrainy vid 15.09.1999 r. № 1045-XIV [On Trade Unions, Their Rights and Guarantees of Activity: Law of Ukraine dated 15.09.1999 No. 1045-XIV]. *Verkhovna Rada Ukrainy*. [online] Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1045-14> (in Ukrainian).
- Consolidated version of the Treaty on the Functioning of the European Union, 2012. *Official Journal of the European Union*, 326 (in English).
- Craig P., de Búrca G., 2021. *EU Law: Text, Cases, and Materials*. Oxford University Press (in English).
- Posibnyk dlia suddiv derzhavna dopomoha subiektam hospodariuvannia (2021) [online]. Dostupno: https://nsj.gov.ua/files/1643191649Handbook%20on%20State%20Aid_Final.pdf (in Ukrainian).
- Kravchuk V. M., 2013. *Teoriia i praktyka administratyvnoho pozovu: monohrafiia* [Theory and practice of administrative claim: monograph]. Lviv: SPOLOM, 512 p. (in Ukrainian).

Morgun Viacheslav

THREE DIMENSIONS OF LAW: JUSTIFICATION FOR A THREE-SECTOR MODEL OF LEGAL ENTITIES

The purpose of this article is to carry out a comprehensive analysis of the institution of a legal entity, to go beyond the outdated binary opposition and to substantiate a new, three-sector model of law. Actually, this involves substantiating qualitatively new scientific approaches and methods for studying the issues of both legal entities themselves and the problems of organizing and functioning of government, including the system of local self-government, territorial communities, etc.

The author's concept of the proposed model is based on several key provisions, namely: 1) the state and the territorial community are recognized as the only subjects of public law that comply with the doctrine "A single legal entity of public law is an economic entity" (EUOPP-GS); 2) their bodies (ministries, councils, executive committees, bodies of self-organization of the population) are not separate legal entities, but only integral structural units of a single

EUOPP-GS; 3) entities based on public ownership operating in the market are separated into an independent category of public-private legal entities; 4) civil society institutions (public organizations, parties, trade unions) form a separate third sector of public (social) law.

The article provides a comprehensive analysis of the legal entity institution, proving the methodological failure of the traditional "private/public law" dichotomy to adequately regulate modern social relations. It is revealed that the attempt to apply the classical civil law structure to public authorities and civil society institutions creates systemic legal conflicts, distorts economic competition, and generates corruption risks. Instead, the article substantiates an innovative three-sector classification model that distinguishes between private, public, and civic (social) law legal entities. A key element of the model is the recognition of the state and the territorial community as the sole entities corresponding to the "Sole Public Law Legal Entity – Economic Entity" doctrine (PLLE-EE), with their bodies (including bodies of population self-organization) being merely structural subdivisions. The proposed approach not only eliminates legal uncertainty but also creates a foundation for improving the efficiency of public administration, ensuring fair competition in line with EU standards, and strengthening civil society.

The implementation of the proposed concept requires not point changes, but systemic codification through the adoption of the Municipal Code, as well as the Civil Society Code. This is a difficult but inevitable path for the transformation of Ukraine from a post-Soviet administrative system into a modern European legal state, where law serves as a tool for development, not a brake on progress.

Keywords: *legal entity, Sole Public Law Legal Entity – Economic Entity (PLLE-EE), three-sector model of law, Municipal Code, civic law, Services of General Economic Interest (SIEG), In-House principle, Economic Risks Fund (FGR), bodies of population self-organization (OSN).*

Стаття надійшла до редколегії 01.12.2025.

УДК 347.73

О.А. Музика-Стефанчук,
ORCID: 0000-0001-7986-7149

Н.О. Сабадаш
ORCID: 0009-0009-6621-9498

ЛЕГІТИМНІ ОЧІКУВАННЯ У ПОДАТКОВИХ ПРАВОВІДНОСИНАХ

У статті здійснюється аналіз сучасного бачення легітимних очікувань. Особлива увага приділяється огляду легітимних очікувань у податкових правовідносинах. Аналізується судова практика України та зарубіжних держав.

Акцентовано увагу на впливі засадничих принципів, на яких базується захист прав і законних інтересів, зокрема, таких суб'єктів податкових правовідносин, як платників податків. І ці засади мають значення для подальшого вдосконалення податкового законодавства. Аргументується це, зокрема, тим, що, на відміну від КАС України, який містить досить широкий і змістовний перелік принципів адміністративного судочинства, у тому числі у справах про податкові спори, ані в ПК України, ані у відповідних підзаконних нормативно-правових актах чітко не визначено кола основних принципів розв'язання податкових конфліктів, вирішення податкових спорів у порядку адміністративного оскарження. Інколи такі принципи не є очевидними, оскільки не мають чіткого визначення, а лише впливають із тих чи інших законодавчих положень. Така ситуація аж ніяк не відповідає принципу юридичної визначеності. При цьому наголошується, що саме завдяки цьому принципу створюються певні зобов'язання державних владних органів забезпечити легкість з'ясування права тими, до кого воно застосовується, і набуття останніми можливості, в разі необхідності, скористатися правом, так само, як і способом, за допомогою якого воно буде підлягати застосуванню й тлумаченню.

Доведено, що доктрина легітимних очікувань має своє історичне, доктринальне, правозастосувальне підґрунтя. Для вітчизняної судової практики у податкових спорах це питання також вельми актуальне, з огляду на Рішення Конституційного Суду України 2025 р. Для платника податків податкове законодавство, його окремі положення мають бути чіткими і зрозумілими. Очевидно, що зрозумілість законодавства залежить від обізнаності платника податків, від рівня його фінансової грамотності загалом. Відсутність додаткових знань має спонукати до додаткової комунікації з податковими органами, з іншими компетентними органами державної влади, з податковими юристами.

Ключові слова: платник податків, податкове законодавство, легітимні очікування, юридична визначеність, принцип, захист прав, податковий орган, права платників податків.

DOI 10.34079/2518-1319 -2025-15-30-150-160

Постановка проблеми. Очевидним є значний вплив засадничих принципів, на яких базується захист прав і законних інтересів, зокрема, таких суб'єктів податкових правовідносин, як платників податків. І ці засади мають значення для подальшого вдосконалення податкового законодавства. Справа в тому, що на відміну від КАС України, який містить досить широкий і змістовний перелік принципів

адміністративного судочинства, у тому числі у справах про податкові спори, ані в ПК України, ані у відповідних спеціальних підзаконних нормативно-правових актах чітко не визначено кола основних принципів розв'язання податкових конфліктів, вирішення податкових спорів у порядку адміністративного оскарження. Зауважимо, що ми не стверджуємо, що чинне законодавство, яке регулює вирішення податкових спорів у позасудовому порядку, позбавлене принципів функціонування цього інституту, однак більшість із цих принципів розпорошені в текстах низки нормативно-правових актів різної юридичної сили. Крім того, досить часто вони не є очевидними, оскільки не мають чіткого визначення, а лише впливають із тих чи інших законодавчих положень. Така ситуація аж ніяк не відповідає принципу юридичної визначеності. Цей принцип являє собою зобов'язання державних владних органів забезпечити легкість з'ясування права тими, до кого воно застосовується, і набуття останніми можливості, в разі необхідності, скористатися правом, так само, як і способом, за допомогою якого воно буде підлягати застосуванню й тлумаченню.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання податкових правовідносин є предметом наукових досліджень, зокрема, таких вчених і практиків, як: М.П. Кучерявенко, Д.О. Гетманцев, Є.М. Смичок, І.Є. Криницький, В.І. Теремецький, О.Б. Заверуха. Водночас, комплексних досліджень на сьогодні вкрай недостатньо, що, у свою чергу, обумовлює актуальність теми даної статті.

Метою дослідження є огляд доктринальних положень і судової практики щодо принципу легітимних очікувань у податкових спорах.

Виклад основного матеріалу дослідження. Основна мета розглядуваного принципу полягає в забезпеченні того, що жодна з норм, які приймають органи державної влади, не може бути застосованою до непоінформованих про неї. Означений принцип тісно пов'язаний із принципом легітимних очікувань (*legitimate expectations*), який є наслідком першого. Принцип легітимних очікувань спрямований на те, щоб у випадках, коли фізична особа переконана, що досягне певного результату, якщо буде діяти відповідно до норм правової системи, забезпечити захист цих очікувань. У цьому контексті варто згадати рішення Конституційного Суду України від 21 січня 2025 р. № 3-р(П)/2025 у справі за конституційною скаргою Товариства з обмеженою відповідальністю «Геомакс-Ресурс» щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремого припису абзацу другого підпункту 14.1.212 пункту 14.1 статті 14 Податкового кодексу України в редакції Закону України «Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законодавчих актів України щодо податкової реформи» від 28 грудня 2014 року № 71-VIII (рішення Конституційного Суду України від 21 січня 2025 р. № 3-р(П)/2025). Це рішення практично заклало підґрунтя для необхідності врахування легітимних очікувань у всіх законопроектах, що стосуються оподаткування).

Щодо легітимних очікувань, то тут варто звернути увагу на зарубіжну судову практику. Так, Верховний Суд Індії у справі *Food Corporation of India vs Kamdhenu Cattle Feed Industries*, 1992 (11) TMI 275 зазначив, що у публічному праві немає необмеженої дискреції. Орган державної влади має повноваження лише використовувати їх для суспільного блага. Це накладає обов'язок діяти справедливо та застосовувати процедуру, яка є «чесною грою в дії». Належне дотримання цього зобов'язання як частини належного управління породжує у кожного громадянина розумне або законне очікування справедливого ставлення у його взаємодії з державою та її органами, причому цей елемент є необхідним компонентом процесу прийняття рішень у всіх діях держави. Задоволення цієї вимоги щодо недопущення свавілля є дією держави, тому необхідно враховувати розумні або легітимні очікування осіб, на яких може вплинути рішення,

інакше несправедливість у здійсненні повноважень може призвести до зловживання або перевищення влади, окрім впливу на добросовісність рішення в даному випадку. Прийняте таким чином рішення може бути оскаржене на підставі свавілля. Верховенство права не повністю усуває дискрецію у здійсненні влади, оскільки це є нереалістичним, але передбачає контроль за її здійсненням шляхом судового перегляду (Manoj Nahata, 2022).

Легітимне очікування може бути двох типів: матеріальне легітимне очікування (наприклад, право на отримання певної вигоди) та процесуальне легітимне очікування (наприклад, право бути вислуханим до винесення рішення). Доктрина легітимних очікувань передбачає, що рішення або виконання закону будуть прийматися відповідно до останнього та духу закону, і саме цього очікують від осіб, які застосовують закон. Суди зобов'язані виконувати статuti відповідно до їхніх положень, навіть якщо ці статuti можуть суперечити конвенції. Іншим прикладом легітимного очікування є те, що положення закону не може бути чинним шляхом застосування доктрини легітимного очікування. Якщо положення закону ще не набули чинності на момент повідомлення, ця доктрина стає застосовною. Матеріальний захист легітимних очікувань не означає, що за будь-яких обставин очікування буде виправдано сприятливим рішенням (Sanjiv Agarwal, 2023).

Також можна навести деякі справи з податкових питань у контексті легітимних очікувань. Так, особа може мати легітимне очікування певного ставлення з боку адміністративного органу, навіть якщо вона не має законного права на таке ставлення згідно з приватним правом. Це очікування може виникати або із заяви чи обіцянки, зробленої органом влади, включаючи неявне запевнення, або з послідовної минулої практики (Sanjiv Agarwal, 2023). Центральна рада прямих податків Уряду Індії (Central Board of Direct Taxes, Government of India, CBDT) опублікував прес-реліз про те, що коли повернутий дохід перевищує дохід, повернутий за попередній рік, на 30%, оцінка не повинна підлягати перевірці. Платник податків виконав умови зазначеного прес-релізу. Однак, податковий інспектор взяв справу платника на перевірку та вніс доповнення. Суд, спираючись на доктрину легітимних очікувань, постановив, що податковий інспектор не мав підстав брати справу платника на перевірку, порушуючи обіцянку, що міститься в прес-релізі, і, отже, доповнення, внесені в ході такої перевірки, також заслуговують на видалення без будь-якого подальшого розгляду (Smt. NAYANA P. DEDHIA. VERSUS ASSISTANT COMMISSIONER OF INCOME-TAX. 2002 (8) TMI 273 – ITAT HYDERABAD-A).

Наступне: коли особа створює підрозділ відповідно до будь-якої політики уряду на легітимних (законних) підставах очікувати, що уряд виконає свої обіцянки, то така особа має право на обіцянки, дані урядом, навіть у ситуації, коли законодавство було змінено, і позбавляє особу права вимагати такої вигоди (M.V.R.PRASAD, H.S.SIDHU Smt. Nayana P. Dedhia – Appellant Versus Assistant Commissioner of Income-tax – Respondent. 2002 (8) TMI 273 – ITAT HYDERABAD-A).

Платник податків мав право легітимного очікування, що органи податкового управління діятимуть відповідно до закону під час розгляду його заяви про зупинення та під час розгляду питання про те, чи буде доцільним або належним стягувати податок шляхом примусових заходів, таких як накази про арешт боргу, навіть під час розгляду заяви про зупинення в суді (M/S Asiad Paints Limited, Vertiv Energy Pvt. Ltd., M/S. Weiwo Communication Pvt. Ltd. And Ors. Versus Union Of India, Goods And Service Tax Network, The Commissioner Of Commercial Taxes (Gst), The Assistant Commissioner Of Commercial Taxes 2019 (12) TMI 464 – Karnataka HC) (Manoj Nahata, 2022).

Основні принципи, що стосуються «легітимних очікувань», були сформульовані

лордом Діпломом у справі «Рада профспілок державних службовців проти Міністра державної служби» (1985) AC 374, 408-09 (CCSU case: Lord Diplock in Council of Civil Service Unions v. Minister for the Civil Service). У цій справі було зазначено, що для виникнення легітимного очікування рішення адміністративного органу повинні впливати на особу, позбавляючи її певної вигоди чи переваги, якою вона або (і) раніше дозволяла користуватися особа, яка приймає рішення, і яку вона може законно очікувати, що їй буде дозволено продовжувати користуватися, доки їй не будуть повідомлені деякі раціональні підстави для її відкликання, щодо яких їй було надано можливість висловитися; або вона отримала запевнення від особи, яка приймає рішення, що вони не будуть відкликати без попередньої можливості навести причини для ствердження, що їх не слід відкликати. Очікування може ґрунтуватися на явній обіцянці чи заяві, або на встановлених минулих діях чи усталеній поведінці (справа Верховного Суду Індії – case of Dr. Chanchal Goyal (Mrs) v. State of Rajasthan (2003 INSC 102))... Розглядувана доктрина розроблялася як принцип розумності та справедливості та використовується проти статутних органів та урядових органів, на чії заяви чи обіцянки діють сторони чи громадяни, і деякі негативні наслідки виникають через відмову органів влади виконати свої обіцянки або дотримуватися своїх зобов'язань (справа Верховного Суду Індії *Hira Tikko vs Union Territory, Chandigarh & Ors* on 13 April, 2004)... Особа може мати «легітимне очікування» щодо певного ставлення з боку адміністративного органу, навіть якщо вона не має законного права на таке ставлення згідно з приватним правом. Очікування може виникати або із заяви чи обіцянки, зробленої органом влади, включаючи неявне твердження, або з послідовної минулої практики. Доктрина легітимного очікування займає важливе місце в розвитку права судового перегляду (справа Верховного Суду Індії – *Bannari Amman Sugars LTD Vs Commercial Tax Officer and Others* 2004 (11) TMI 320) (Sanjiv Agarwal, 2023).

Звертаючись до податкових органів, платники податків та їхні консультанти повинні враховувати будь-які потенційні аргументи щодо легітимних очікувань поряд із технічними податковими аргументами, які вони можуть висунути. У відповідних випадках позов про судовий перегляд може забезпечити засіб правового захисту за обставин, коли податкове законодавство може не відповідати вимогам. У справі *Arderin* (рішення Високого суду Ірландії у справі *Arderin Distillery Limited* проти Податкової комісії [2022] ІЕНС 267 («*Arderin*»)) суд зазначив, що особливо прикро, що між сторонами не було досудового листування, яке могло б прояснити проблеми та уникнути судового розгляду. Тобто, коли питання легітимних очікувань є актуальними, частою на практиці є перевага порушувати їх перед податковими органами на ранній стадії – ще до початку судового оскарження (Lee Squires, Mona Costelloe, 2022, с.156). У даному випадку наголошується на доцільності не просто адміністративного оскарження рішень податкових органів, а про наявність бодай якоїсь комунікації платника податків з податковими органами.

Засіб правового захисту, заснований на доктрині легітимних очікувань, є дуже корисним правовим шляхом для платників податків, щоб забезпечити захист своїх прав. Це особливо актуально, враховуючи той факт, що, наприклад, Податкова служба Південної Африки (*South African Revenue Service, SARS*) діє за принципом, який зазвичай називають «плати зараз, сперечайся потім» (*pay now, argue later*). Це просто означає, що навіть якщо платник податків оскаржує зобов'язання, цей спір не заважає SARS додавати відсотки та стягнення до непогашеної суми, поки спір вирішується. Ці відсотки та стягнення можуть мати руйнівний вплив на фінансове становище платників податків, навіть якщо гроші зрештою будуть повернуті. Використовуючи замість цього засіб правового захисту легітимних очікувань, суди отримують набагато більші

повноваження під час перегляду рішень SARS і можуть, принаймні, призупинити нарахування відсотків та стягнень, поки розглядається рішення. Тому вкрай важливо, щоб платники податків належним чином ознайомилися з доктриною легітимних очікувань та тим, як вона може допомогти їм під час оскарження своїх податкових зобов'язань (The Role of the Doctrine of Legitimate Expectation in Income Tax, 2017).

У Нігерії, як і в більшості країн, оподаткування є питанням законодавства, яке є складним та невизначеним, що змушує платників податків у багатьох випадках покладатися на розсуд податкового органу для встановлення своїх податкових зобов'язань. Ситуація стає ще складнішою, коли податковий орган відхиляється від своєї попередньої позиції, особливо таким чином, що це залишає платника податків із негативними ретроактивними наслідками. Легітимне очікування є одним із засобів правового захисту, які суди запропонували для захисту інтересів платників податків за таких обставин. Однак з різних причин податкової політики здається, що для претензій платників податків щодо легітимного очікування краще розглядати в адміністративному, а не судовому порядку. Водночас, неможливість судового розгляду справи в суді не означає, що вона повністю позбавлена обґрунтованості. Може бути обґрунтованість, яка вигідна як позивачеві (платнику податків), так і відповідачу (податковому органу), а також податковій системі в цілому (Okanga Ogbu Okanga, 2021, с.139). Очевидно, що розглядувана пропозиція не має на меті замінити роль суду в розробці та застосуванні легітимних очікувань. Вона визнає, що очікування виникають на адміністративному етапі, і натомість прагне доповнити судову роль, висвітлюючи, що може зробити податковий орган, і чому для податкового органу може бути більш розумно дотримуватися своїх обіцянок, ніж їх порушувати.

Принципи легітимного очікування були предметом численних судових рішень, які певною мірою роз'яснили, коли може виникнути очікування та за яких обставин воно порушується. Основні принципи на загальному рівні такі:

- існує загальна презумпція, що платники податків повинні сплачувати податок, який вони заборгували;
- у випадку самостійно нарахованих податків, таких як ПДВ, існує додаткова презумпція, що платники податків повинні визначати та застосовувати правильний податковий режим і подавати правильні податкові декларації на основі цього режиму;
- роль Служби з податкових і митних зборів його Величності у Великобританії (HM Revenue & Customs, HMRC) – аналог ДПС і ДМС України, полягає у зборі податків, хоча вона має право вирішувати, як це робити, відповідно до своїх повноважень щодо збору та управління;
- легітимне очікування може бути створене явним або неявним твердженням, або ж усталеною практикою чи політикою;
- заява має бути чіткою, однозначною та без будь-яких відповідних застережень;
- якщо було створено легітимне очікування, суд повинен вирішити, чи було б несправедливим та необґрунтованим у сенсі справи Веднесбері (Associated Provincial Picture Houses Ltd проти Wednesbury Corporation 1948 р.) для HMRC відхилення від нього.

У більшості випадків, щоб суд виправдав легітимне очікування, платник податків у Великобританії повинен довести, що він покладався на це твердження собі на шкоду (Matthew Greene, Anastasia Nourescu, 2023).

Цікавою є практика наукового диспуту щодо окремих питань, зокрема, й легітимних очікувань. Нашу увагу привернула дискусія, що розгорнулась довкола допису доктора Д-р Єнконга Нганджох Ходу – старшого викладача права та директор програм магістратури та магістратури в Юридичній школі Манчестерського

університету «Критика доктрини законних очікувань в арбітражі інвестиційних договорів» (Yenkong Ngangjoh Hodu. A Critique of the Legitimate Expectations Doctrine..., 2013) та критичні міркування щодо неї Седі Бланшар – наукової співробітниці Інституту Макса Планка в Люксембурзі з питань міжнародного, європейського та регуляторного процесуального права (Sadie Blanchard. The Shaky Proposition..., 2013).

Позиція Єнконга Нганджох Ходу	Позиція Седі Бланшар
<p>...держава може якимось чином висунути аргумент легітимних очікувань проти іноземного інвестора, який займається «ухиленням від сплати податків».</p>	<p>...скоріш за все Єнконг має на увазі не ухилення від сплати податків, яке порушувало б законодавство держави перебування і таким чином піддавало б інвестора внутрішнім кримінальним та цивільним санкціям, а те, що було визначено як «мінімізація податкових зобов'язань законними методами». Це також відоме як «податкове планування»;</p>
<p>...ухилення від сплати податків або податкове планування «несумісні з духом будь-якої двосторонньої інвестиційної угоди».</p>	<p>...хоча Єнконг Нганджох Ходу не намагається підтвердити це твердження, воно не є очевидно правдивим. Цілі двосторонніх інвестиційних угод зазвичай зазначаються у преамбулі; збільшення податкових надходжень ніде не зазначається серед таких цілей. Натомість в інвестиційних угодах є посилення на сприяння більшій економічній співпраці, стимулювання потоку приватного капіталу, сприяння економічному зростанню та розвитку, а також максимізацію ефективного використання економічних ресурсів. Таким чином, цілком можливо, що інвестиції підтримують «дух» двосторонньої інвестиційної угоди, створюючи нову та вигідну транскордонну економічну діяльність, водночас мінімізуючи свої податкові зобов'язання в межах закону;</p>
<p>...замість беззастережних «легітимних очікувань» трибунали (суди) повинні чітко враховувати поведінку інвестора»;</p>	<p>...автор перейшов від аргументу про те, що держава повинна мати можливість стверджувати про порушення її очікувань, до аргументу про те, що податкова поведінка інвестора може бути доречно висунута як захист від твердження інвестора про порушення його легітимних очікувань. Чи не виникає тут питання про можливість зустрічного позову, чи пропонується захист? За твердженням Єнконга Нганджох Ходу поведінка інвестора вже розглядається як частина визначення того, чи були його передбачувані очікування легітимними, і чи дії держави їх перешкодили. Однак зовсім не</p>

	очевидно, за якої фактичної ситуації ухилення від сплати податків/податкове планування буде мати відношення до твердження інвестора про порушення його легітимних очікувань. Такі сценарії, безумовно, були б рідкістю.
--	---

Відповідаючи Саді Бланшар, Єнконг Нганджох Ходу вже значно ґрунтовніше висвітлює свою позицію, посилається на судову практику. Хоча розглядуваний нами матеріал 2013 р., проте деякі положення корисні і для сучасної податкової практики, а деякі порівняння – вражають. Наприклад, за твердженням Єнконга Нганджох Ходу близько 60% корпорацій з активами щонайменше 250 млн дол. США не сплачували жодних федеральних податків між 1996 і 2000 рр. У 2005 р. Податкове управління Кенії повідомило, що на той час йому заборгували вражаючі 1,32 млрд дол. США несплачених податків транснаціональними корпораціями, які використовували агресивні схеми ухилення від сплати податків. Хоча технічно це могло бути законним, така практика, безумовно, суперечить духу будь-якого інвестиційного договору... Справедливе та рівноправне ставлення, а отже, і легітимні очікування в міжнародних інвестиціях, повинні розглядатися крізь призму «ключових пріоритетів розвитку». Тому не виключено, що такий стандарт використовуватиметься трибуналом (судом) при оцінці поведінки іноземного інвестора щоразу, коли є позов (Sadie Blanchard. A Rejoinder to Yenkong Ngangjoh-Hodu, 2013).

Єнконг уточнив, що в його початковому дописі було натяком на те, що держава може висунути захист (а не зустрічний позов) від твердження про порушення нею легітимних очікувань інвестора на тій підставі, що інвестор ухилявся від сплати податків. Саді Бланшар погодилась з тим, що власна поведінка інвестора може мати значення для визначення того, чи були порушені його легітимні очікування. Це безперечний момент. Однак, щоб бути доречною, поведінка інвестора має бути пов'язана з ймовірним порушенням державою, щоб контекстуалізувати або виправдовувати дії держави. Якщо поведінка держави в іншому випадку порушувала б чинний правовий стандарт, вона може показати, що її поведінка насправді була належною відповіддю на певні дії або бездіяльність інвестора. На відміну від такого обмеженого підходу, у початковому дописі Єнконга (Yenkong Ngangjoh Hodu. A Critique of the Legitimate Expectations Doctrine..., 2013) стверджується, що держава може висунути захист «око за око» без необхідності встановлювати існування причинно-наслідкового зв'язку між ухиленням інвестора від сплати податків та ймовірним порушенням державою (Sadie Blanchard. A Rejoinder to Yenkong Ngangjoh-Hodu, 2013).

Якщо інвестору певним чином бракує розумності, твердження про наявність легітимних очікувань може бути визнане невинуватим (Duke Energy Electroquil Partners & Electroquil SA v Ecuador, ICSID, ARB/04/19, 2008). Наприклад, якщо на момент інвестування інвестор не врахував економічне, історичне та соціально-політичне середовище в державі перебування, позов про легітимні очікування навряд чи буде успішним. Саме це мало місце у справі Saluka Investment BV (Нідерланди) проти Чеської Республіки, де позов про легітимні очікування, заснований на покладанні позивача на обіцянку, дану колишнім міністром фінансів, був відхилений Трибуналом (судом), оскільки, які б гарантії не надав міністр фінансів, він не міг зобов'язувати майбутні уряди» (часткове рішення ЮНСІТРАЛ від 17 березня 2006 р., пункт 351 на с. 74) (Sadie Blanchard. A Rejoinder to Yenkong Ngangjoh-Hodu, 2013).

Висновки. Як бачимо доктрина легітимних очікувань має своє історичне,

доктринальне, правозастосувальне підґрунтя. Для вітчизняної судової практики у податкових спорах це питання також вельми актуальне, з огляду на згадуване вище Рішення Конституційного Суду України 2025 р. Для платника податків податкове законодавство, його окремі положення мають бути чіткими і зрозумілими. Очевидно, що зрозумілість законодавства залежить від обізнаності платника податків, від рівня його фінансової грамотності загалом. Відсутність додаткових знань має спонукати до додаткової комунікації з податковими органами, з іншими компетентними органами державної влади, з, врешті-решт, податковими юристами.

Бібліографічний список

- Manoj Nahata. Doctrine of Legitimate Expectation Ensures Fair Treatment by Authorities; Influences Taxation and Policy Decisions in India. 2022. URL: <https://www.taxtmi.com/article/detailed?id=10885>.
- Sanjiv Agarwal. Understanding Legitimate Expectation in Tax: Balancing Fairness and Public Interest Without Guaranteeing Outcomes. 2023. URL: <https://www.taxtmi.com/article/detailed?id=11175>.
- Lee Squires, Mona Costelloe. Arderin Distillery: Legitimate Expectation and Judicial Review of Revenue. 2022. P. 150-157. URL: <https://byrnewallaceshields.com/assets/components/uploads/Irish%20Tax%20Review%202022.pdf>.
- The Role of the Doctrine of Legitimate Expectation in Income Tax. 2017. URL: https://mlvlaw.co.za/Resources/2017-03_TheRole_OfThe_DoctrineOflegitimateExpection_InIncomeTax.pdf.
- Okanga Ogbu Okanga. Trust and Efficiency in Tax Administration: the Silent Role of Policy-Based Legitimated Expectation in Nigeria. Journal of Tax Administration Vol 6:2 2021 Trust and Efficiency in Tax Administration. P. 142-147.
- Matthew Greene, Anastasia Nourescu. When does an HMRC inspection create a legitimate expectation? 2023. URL: <https://www.stewartslaw.com/news/when-does-an-hmrc-inspection-create-a-legitimate-expectation/>.
- Yenkong Ngangjoh Hodu. A Critique of the Legitimate Expectations Doctrine in Investment Treaty Arbitration. 2013. URL: <https://www.ejiltalk.org/a-critique-of-the-legitimate-expectations-doctrine-in-investment-treaty-arbitration/>.
- Sadie Blanchard. The Shaky Proposition of the State's Legitimate Tax Expectations: A Response to YenKong Ngangjoh-Hodu. 2013. URL: <https://www.ejiltalk.org/the-shaky-proposition-of-the-states-legitimate-expectations-a-response-to-yenkong-ngangjoh-hodu/>.
- Yenkong Ngangjoh Hodu. Legitimate Expectations in Investment Disputes: A Reply to Sadie Blanchard. 2013. URL: <https://www.ejiltalk.org/legitimate-expectations-in-investment-disputes-a-response-to-sadie-blanchard/>.
- Sadie Blanchard. A Rejoinder to YenKong Ngangjoh-Hodu. 2013. URL: <https://www.ejiltalk.org/a-rejoinder-to-yenkong-ngangjoh-hodu/>.
- Supreme Court of India. Food Corporation Of India vs M/S. Kamdhenu Cattle Feed Industries on 3 November, 1992. URL: <https://www.casemine.com/judgement/in/5609ac79e4b014971140eff7>.
- Рішення Конституційного Суду України від 21 січня 2025 р. № 3-р(II)/2025. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-25#Text>.
- M.V.R.PRASAD, H.S.SIDHU Smt. Nayana P. Dedhia – Appellant Versus Assistant Commissioner of Income-tax – Respondent. 2002 (8) TMI 273 – ITAT HYDERABAD-

- A. URL: <https://supremetoday.ai/doc/judgement/03300010381>.
- M/S Asiad Paints Limited, Vertiv Energy Pvt. Ltd., M/S. Weiwo Communication Pvt. Ltd. And Ors. Versus Union Of India, Goods And Service Tax Network, The Commissioner Of Commercial Taxes (Gst) , The Assistant Commissioner Of Commercial Taxes 2019 (12) TMI 464 - Karnataka HC. URL: <https://www.casemine.com/judgement/in/5dee81b34a93267fed9031f8>.
- Lord Diplock in Council of Civil Service Unions v. Minister for the Civil Service (1985) AC 374, 408-09. URL: <https://www.lawteacher.net/cases/council-of-civil-service-unions-v-minister-for-the-civil-service.php>.
- Hira Tikoo vs Union Territory, Chandigarh & Ors on 13 April, 2004. URL: <https://indiankanoon.org/doc/627760/>.
- Bannari Amman Sugars Ltd vs Commercial Tax Officer And Ors on 22 November, 2004. URL: <https://indiankanoon.org/doc/1890994/>.
- Arderin Distillery Ltd v The Revenue Commissioners, 2022, IEHC 267 («Arderin»). URL: <https://ie.vlex.com/vid/arderin-distillery-ltd-v-907114412>.
- Associated Provincial Picture Houses Ltd v Wednesbury Corporation 1948. URL: https://web.archive.org/web/20130501053939/http://www.justis.com/titles/iclr_s4821028.html.
- Duke Energy Electroquil Partners & Electroquil S.A. v. Republic of Ecuador, ICSID Case No. ARB/04/19 2008. URL: <https://www.italaw.com/cases/356>.
- Supreme Court of India Dr. (Mrs.) Chanchal Goyal vs State Of Rajasthan on 18 February, 2003. URL: <https://indiankanoon.org/doc/1926455/>.

References

- Manoj Nahata. Doctrine of Legitimate Expectation Ensures Fair Treatment by Authorities; Influences Taxation and Policy Decisions in India. 2022. URL: <https://www.taxtmi.com/article/detailed?id=10885>.
- Sanjiv Agarwal. Understanding Legitimate Expectation in Tax: Balancing Fairness and Public Interest Without Guaranteeing Outcomes. 2023. URL: <https://www.taxtmi.com/article/detailed?id=11175>.
- Lee Squires, Mona Costelloe. Arderin Distillery: Legitimate Expectation and Judicial Review of Revenue. 2022. P. 150-157. URL: <https://byrnewallaceshields.com/assets/components/uploads/Irish%20Tax%20Review%202022.pdf>.
- The Role of the Doctrine of Legitimate Expectation in Income Tax. 2017. URL: https://mlvlaw.co.za/Resources/2017-03_TheRole_OfThe_DoctrineOflegitimateExpection_InIncomeTax.pdf.
- Okanga Ogbu Okanga. Trust and Efficiency in Tax Administration: the Silent Role of Policy-Based Legitimated Expectation in Nigeria. Journal of Tax Administration Vol 6:2 2021 Trust and Efficiency in Tax Administration. P. 142-147.
- Matthew Greene, Anastasia Nourescu. When does an HMRC inspection create a legitimate expectation? 2023. URL: <https://www.stewartslaw.com/news/when-does-an-hmrc-inspection-create-a-legitimate-expectation/>.
- Yenkong Ngangjoh Hodu. A Critique of the Legitimate Expectations Doctrine in Investment Treaty Arbitration. 2013. URL: <https://www.ejiltalk.org/a-critique-of-the-legitimate-expectations-doctrine-in-investment-treaty-arbitration/>.
- Sadie Blanchard. The Shaky Proposition of the State's Legitimate Tax Expectations: A Response to Yen Kong Ngangjoh-Hodu. 2013. URL: <https://www.ejiltalk.org/the-shaky->

- proposition-of-the-states-legitimate-expectations-a-response-to-yenkong-ngangjoh-hodu/.
- Yenkong Ngangjoh Hodu. Legitimate Expectations in Investment Disputes: A Reply to Sadie Blanchard. 2013. URL: <https://www.ejiltalk.org/legitimate-expectations-in-investment-disputes-a-response-to-sadie-blanchard/>.
- Sadie Blanchard. A Rejoinder to Yenkong Ngangjoh-Hodu. 2013. URL: <https://www.ejiltalk.org/a-rejoinder-to-yenkong-ngangjoh-hodu/>.
- Decision of the Constitutional Court of Ukraine 21.01.2025. № 3-p(II)/2025. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-25#Text>.
- M.V.R.PRASAD, H.S.SIDHU Smt. Nayana P. Dedhia – Appellant Versus Assistant Commissioner of Income-tax – Respondent. 2002 (8) TMI 273 – ITAT HYDERABAD-A. URL: <https://supremetoday.ai/doc/judgement/03300010381>.
- M/S Asiad Paints Limited, Vertiv Energy Pvt. Ltd., M/S. Weiwo Communication Pvt. Ltd. And Ors. Versus Union Of India, Goods And Service Tax Network, The Commissioner Of Commercial Taxes (Gst) , The Assistant Commissioner Of Commercial Taxes 2019 (12) TMI 464 - Karnataka HC. URL: <https://www.casemine.com/judgement/in/5dee81b34a93267fed9031f8>.
- Lord Diplock in Council of Civil Service Unions v. Minister for the Civil Service (1985) AC 374, 408-09. URL: <https://www.lawteacher.net/cases/council-of-civil-service-unions-v-minister-for-the-civil-service.php>.
- Hira Tikkoo vs Union Territory, Chandigarh & Ors on 13 April, 2004. URL: <https://indiankanoon.org/doc/627760/>.
- Bannari Amman Sugars Ltd vs Commercial Tax Officer And Ors on 22 November, 2004. URL: <https://indiankanoon.org/doc/1890994/>.
- Arderin Distillery Ltd v The Revenue Commissioners, 2022, IEHC 267 («Arderin»). URL: <https://ie.vlex.com/vid/arderin-distillery-ltd-v-907114412>.
- Associated Provincial Picture Houses Ltd v Wednesbury Corporation 1948. URL: https://web.archive.org/web/20130501053939/http://www.justis.com/titles/iclr_s4821028.html.
- Duke Energy Electroquil Partners & Electroquil S.A. v. Republic of Ecuador, ICSID Case No. ARB/04/19 2008. URL: <https://www.italaw.com/cases/356>.
- Supreme Court of India Dr. (Mrs.) Chanchal Goyal vs State Of Rajasthan on 18 February, 2003. URL: <https://indiankanoon.org/doc/1926455/>.

Muzyka-Stefanchuk Oksana
Sabadash Nataliya

LEGITIMATE EXPECTATIONS IN TAX LEGAL RELATIONS

The article analyzes the modern vision of legitimate expectations. Particular attention is paid to the review of legitimate expectations in tax legal relations. The judicial practice of Ukraine and foreign states is analyzed.

The emphasis is on the influence of the fundamental principles on which the protection of rights and legitimate interests is based, in particular, of such subjects of tax legal relations as taxpayers. And these principles are important for the further improvement of tax legislation. This is argued, in particular, that the compensation from the CAP of Ukraine contains a fairly broad and substantive list of principles of administrative proceedings, including in cases of tax disputes, neither the Code of Civil Procedure of Ukraine nor the relevant subordinate regulatory legal acts clearly define the range of basic principles for resolving tax conflicts, considering tax disputes in the administrative appeal procedure. If such principles are not obvious, since they

do not have a clear definition, but only follow from certain legislative provisions. This situation does not correspond to the principle of legal certainty. It is emphasized that it is thanks to this principle that certain obligations of state authorities are created, ensuring the ease of clarification of rights by those to whom it applies, and the subsequent last possibilities, if necessary, are absent by law, as well as the method by which it will be subject to application and interpretation.

It is proven that the doctrine of legitimate expectations has its historical, doctrinal, and law enforcement basis. For domestic judicial practice in tax disputes, this issue is also very relevant, given the Decision of the Constitutional Court of Ukraine in 2025. For a taxpayer, tax legislation, its individual provisions must be clear and understandable. It is obvious that the clarity of legislation depends on the taxpayer's knowledge, on the level of his financial literacy in general. The lack of additional knowledge should encourage additional communication with tax authorities, with other competent state authorities, with tax lawyers.

Keywords: taxpayer, tax legislation, legitimate expectations, legal certainty, principle, protection of rights, tax authority, taxpayer rights.

Стаття надійшла до редколегії 10.11.2025

УДК 341.171; 342(477)

І. С. о. Нуруллаєв
ORCID: 0000-0002-9658-9432

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ СТАНДАРТИ ТА ЇХ ІМПЛЕМЕНТАЦІЯ: АКТУАЛЬНІ ТЕОРЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ

Метою статті є комплексне вивчення міжнародно-правових стандартів, здійснення їх загальнотеоретичної характеристики, типологізації, а також механізмів імплементації, спрямованих на забезпечення реалізації таких стандартів. Важливими і необхідними визначено узагальнення існуючих актуальних теоретичних проблем у цьому напрямі і невідкладне їх вирішення у сучасній юридичній науці.

Здійснено розмежування наукових підходів і позицій стосовно розмежування і уточнення розуміння поняттєво-категорійного апарату дослідження, зокрема, базової термінології: «стандартів», «міжнародних стандартів», «міжнародно-правових стандартів», «імплементації» тощо. Підкреслено, що міжнародно-правові стандарти є одним з різновидів міжнародних стандартів, причому їх класифікація і типологізація відзначається різними критеріями, відрізняється за галузевим, змістовним, просторовим, темпоральним та іншими критеріями. Належне розуміння зазначених категорій, дефініцій, розмежування схожих, але не тотожних за змістом і значенням гарантують релевантну констатацію, сприйняття і вирішення існуючих теоретичних проблем, визначення суперечностей і прогалин доктринального і нормативно-правового характеру, судового та інших видів правозастосування, недоліків організаційно-інституційного рівня забезпечення системи міжнародно-правових стандартів.

Концептуалізація імплементації у сучасній науці відзначається міждисциплінарною і міжгалузевою специфікою, широким значенням, що гарантує впровадження норм і принципів міжнародного права, виконання міжнародно-правових зобов'язань у різних сферах і галузях. Саме в період глобалізаційних, інтеграційних змін, в умовах війни та інших збройних конфліктів, пандемій тощо яскраво проявляються як теоретичні, так і практичні проблеми, що потребують нагального результативного вирішення. Зокрема, через перспективних напрямів дослідження акцентовано на питаннях відповідальності держав, міжнародних організацій та інших суб'єктів за неналежну чи несвоєчасну імплементацію існуючих стандартів, зобов'язань, особливо, у контексті порушення принципів поваги і захисту прав людини, незастосування сили чи погрози силою, дестабілізації міжнародного миру, безпеки і правопорядку і т.д.

Ключові слова: міжнародні стандарти, міжнародно-правові стандарти, класифікація, міжнародне право, імплементація, права людини, правосуддя, судочинство, реалізація, міжнародні гарантії, безпека, незастосування сили чи погрози силою, міжнародна співпраця

DOI 10.34079/2518-1319 -2025-15-30-161-171

Постановка проблеми. Міжнародне співробітництво держав і міжнародних організацій із середини ХХ ст. демонструє активізацію у напрямі розробки і прийняття стандартів у різних сферах життя, організаційно-владних відносин, організації та функціонування різноманітних інституцій – від національного до глобального масштабів. Звісно, спостерігались певні результати на цьому шляху і раніше, проте зі створенням міжнародних організацій, особливо ООН і спеціалізованих установ ООН, а

також Ради Європи, НАТО, ОБСЄ та ін., такі стандарти набули переважно формалізованого вигляду, з визначенням юридичної сили. Йдеться, зокрема, про численні міжнародні, у т.ч. міжнародно-правові стандарти з прав і свобод людини, недискримінації, у сфері безпеки і оборони, енергетичній та екологічній, інформаційній та інших сферах.

Однак, скільки б не було стандартів і правил, їх значущість передбачає наявність належних механізмів реалізації, інакше вони залишаться деклараціями або фікціями. Тобто визначальним вбачається їх дієвість, доступність, ефективність, реальність імплементаційних процедур, досягнення заявлених цілей і завдань відповідного забезпечення, упорядкування міжнародно-правових відносин. Водночас спостерігаються ряд проблем, насамперед, концептуального теоретичного характеру у цьому контексті, що зумолюють необхідність їх вивчення і пошуку дієвих способів вирішення.

Мета статті полягає у комплексному вивченні міжнародно-правових стандартів, здійсненні їх загальнотеоретичної характеристики, типологізації, а також механізмів імплементації, спрямованих на забезпечення реалізації таких стандартів. Існуючі актуальні теоретичні проблеми у цьому напрямі потребують узагальнення і невідкладного вирішення у сучасній юридичній науці.

Методологія дослідження обумовлена визначеною метою і відповідними завданнями, передбачає застосування загальнонаукових і спеціально-юридичних методів, зокрема, індукції і дедукції, законів діалектики, логічного, порівняльного, історико-правового, гносеологічного, аксіологічного, герменевтичного, прогностичного, синергетичного та інших методів. Висновки і пропозиції в результаті викладеного матеріалу ґрунтуються на принципах всебічності, об'єктивності, науковості, системності, послідовності тощо.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Зазначена проблематика протягом тривалого часу цікавить представників різних юридичних наук, зокрема, міжнародного права, європейського права, теорії права, конституційного права і т.д. Наприклад, значний внесок у вивчення стандартів, міжнародних стандартів, їх різновидів та парадигми імплементації зроблено такими вченими: С. Андрейченко, М. Баймуратов, М. Буроменський, В. Буткевич, А. Войціховський, Н. Камінська, О. Задорожній, В. Денисов, В. Мицик, Л. Наливайко, Н. Пронюк, П. Рабінович, О. Скрипнюк, К. Степаненко, Т. Сироїд, К. Савчук. На галузеві аспекти, класифікацію, актуальні питання реалізації міжнародно-правових стандартів звертають увагу Ю. Ключковський, Д. Мартиновський, І. Брацук, А. Капустін, В. Бойко, Б. Кофман, О. Руднева, В. Чижмарь, Ю. Шемшученко та ін. Все ж таки сучасні реалії підтверджують зростання різних викликів, перешкод щодо впровадження різноманітних стандартів, наприклад, у тому числі за темпоральним, галузевим, просторовим чи іншими критеріями, що власне потребують ґрунтовного вивчення.

Виклад основного матеріалу дослідження. Зазвичай часто під час війни чи інших збройних конфліктів, хоча й поширеним і у міжвоєнні періоди спостерігається звернення вчених та експертів до досліджень міжнародних стандартів, гарантій прав і свобод людини, миру і безпеки, незастосування сили чи погрози силою, нейтралітету, мирного вирішення міжнародних спорів, міжнародної співпраці в різних сферах. У наукових джерелах використовують категорії «стандарт», «міжнародний стандарт», «міжнародно-правові стандарти», причому іноді навіть ототожнюють з принципами і нормами міжнародного права. Тому, на наш погляд, можна запевнити про певну термінологічну або дефінітивну невизначеність, відсутність єдності, чіткості й уніфікованості категорійного апарату. А це негативно може впливати на

правозастосування відповідними суб'єктами міжнародного і національного рівнів, так само це стосується подальших наукових досліджень, освітнього процесу, правовиховної, праворозяснювальної та іншої діяльності.

Отже, слід з'ясувати поняття, семантичні значення і зміст, основні ознаки і риси згаданого термінологічного ряду. Насамперед, зосередимось на трактуванні стандарту як базової категорії у цьому контексті. Так, її походження пов'язано з давньофранцузьким «estandard», що означало «прапор або інший помітний об'єкт, що служив пунктом збору військових сил»; німецьким «standort» – місце, положення, база; англійським «standard» – зразок, норма, модель, рівень якості (Великий тлумачний словник, 2002; Standart; Словник української мови). Відомим був «стандарт короля», який визначав на підставі королівського розпорядження щодо стандартних мір, ваги чи інструментів; згодом відмічається ширше трактування – загальноприйнятого, визнаного зразка якості чи точності. Навіть стандарти прирівнювались до норм і правил, принципів, засобів чи способів сприйняття. У сучасному значенні ця категорія іноді зводиться до правил, критеріїв, документів і т.д. Так, зустрічаємо наступні розуміння поняття «стандарт»: 1) як ознаки певного явища, встановлені звичаєм, компетентним органом або за загальною згодою як модель або приклад; 2) єдину, чітко визначену, типову форму, процедуру організації чого-небудь чи проведення, або здійснення; 3) відсутність індивідуальності, особливості, своєрідності, оригінальності; шаблон чи трафарет; єдина форма організації, проведення чого-небудь; 4) документ, розроблений на основі консенсусу та затверджений уповноваженим органом, що встановлює призначені для загального і багаторазового використання правила, інструкції або характеристики, які стосуються діяльності чи її результатів, включаючи продукцію, процеси або послуги, дотримання яких є обов'язковим; 5) документ, що встановлює для загального і багаторазового застосування правила, загальні принципи або характеристики, які стосуються діяльності чи її результатів, з метою досягнення оптимального ступеня впорядкованості у певній галузі. (Нагребельний, 2003; Сучасна правова енциклопедія, 2015).

Тобто сучасна словникова й енциклопедична література надає різностороннє трактування стандартів, такий підхід підтверджується і стосовно визначення категорії «міжнародні стандарти». Зокрема, як переконує К. Савчук, по-перше, це міжнародно-правові норми і принципи, а також норми м'якого міжнародного права, що закріплюють стандартизовані правила поведінки суб'єктів міжнародного права в тих чи інших сферах міждержавного співробітництва. Наприклад, існують міжнародні стандарти в галузі захисту прав людини, запобігання злочинності і боротьби з правопорушниками, охорони навколишнього середовища, міжнародні стандарти місцевого самоврядування, міжнародні стандарти у сфері соціального захисту тощо. Вони встановлюють певні мінімальні вимоги, яких держави зобов'язані дотримуватися, а містяться ці стандарти в міжнародних договорах та інших джерелах міжнародного права. По-друге, це документи, що встановлюють вимоги, специфікації, керівні принципи або характеристики, відповідно до яких можуть використовуватися матеріали, продукти, процеси та послуги, що розробляються в рамках Міжнародної організації з питань стандартизації (ISO). Такі стандарти розробляють технічні комітети, що складаються з експертів, яких висувають відповідні галузі індустрії, а будь-яка організація – член ISO може за бажанням взяти участь у технічному комітеті. Зрештою після абсолютного схвалення складом ISO він буде вважатися прийнятим. Причому розроблення міжнародних стандартів засновується на принципах, що включають максимальне збереження наявних національних систем стандартизації, а загалом за час функціонування ISO було прийнято більше 21 000 міжнародних стандартів. (Савчук, 2019, с. 772-773)

Законодавчу основу регламентації термінології у цьому напрямі становить, зокрема, Закон України «Про стандартизацію» від 05.06.2014 № 1315-VII, де згідно зі ст. 1 закріплено, що стандарт – нормативний документ, заснований на консенсусі, прийнятий визнаним органом, що встановлює для загального і неодноразового використання правила, настанови або характеристики щодо діяльності чи її результатів, та спрямований на досягнення оптимального ступеня впорядкованості в певній сфері (п. 20 ст.1); міжнародний стандарт – стандарт, прийнятий міжнародною організацією із стандартизації і доступний для широкого кола користувачів. (Про стандартизацію, Закон України, № 1315-VII, 2014). У свою чергу, варто згадати і дефініцію «міжнародний стандарт» згідно з Директивою Європейського Парламенту і Ради 2012/27/ЄС від 25 жовтня 2012 року про енергоефективність, внесення змін до директив 2009/125/ЄС і 2010/30/ЄС та про скасування директив 2004/8/ЄС і 2006/32/ЄС та ін. Тут встановлено, що міжнародний стандарт означає стандарт, ухвалений Міжнародною організацією зі стандартизації та оприлюднений для громадськості (Директива, 2012). Аналогічно чимало міжнародних стандартів галузевого характеру регламентовано іншими міжнародними документами, аналіз яких відображено у відповідних наукових працях (Камінська та Бойко, 2023; Баймуратов та Мартиновський, 2021; Скрипнюк та Марцеляк, 2025, с. 253-259; Бринцев, 2010; Руднева, 2011; Саленко, 2014; Войтух, 2025).

Дослідники вказують також, що в загальному розумінні стандарт існує як якийсь елемент або одиниця, що застосовується для порівняння, для приведення чого-небудь у відповідність. Відносно міжнародного права процес стандартизації пов'язаний з ряд концептуальних аспектів, а саме: а) передбачають встановлення вимог до відповідних процесів, порядку здійснення правовідносин; б) вимагають спільного підходу до уніфікації правил поведінки на основі угоди зацікавлених сторін, що повинні бути затверджені і визнані. Тому у перших міжнародних документах, прийнятих після створення ООН, був присутній термін «стандартні правила», проте поширене вживання словосполучення «стандарти прав людини», а також інших галузевих стандартів датуються орієнтовно 1990-тими роками минулого століття, у документах Організації з безпеки і співпраці в Європі, що стосуються людського виміру. Поняття «стандарти» використовуються у практиці ОБСЄ для того, щоб не створювати принципово нових положень в системі європейського права, а виділити і згрупувати існуючі (Наливайко та Степаненко, 2019). Так само значущою є роль і внесок такої міжнародної міжурядової організації як Ради Європи, інших міжнародних організацій універсального і регіонального масштабів.

Можна погодитись, що поняття «міжнародний стандарт» в теорії міжнародного права зустрічається часто, стосується різних сфер міждержавних відносин, тому визначення стандарту має різні смислові відтінки. Цим терміном позначають як загальні конвенційні положення, так і правила поведінки, закріплені в технічних документах (Наливайко та Степаненко, 2019). Проте, все ж таки доволі загальною та абстрактною є категорія «міжнародний стандарт», яка хоч і використовується, але потребує зазвичай уточнення, конкретизації або пояснення. Власне, на нашу думку, це одна з існуючих актуальних теоретичних проблем у досліджуваній сфері, що породжує інші, зокрема, при використанні згаданого диференційованого підходу до з'ясування правової природи міжнародних стандартів в різних сферах суспільних відносин, що створює теоретичну основу для подальшого аналізу різноманіття прояву міжнародних стандартів у галузях і підгалузях міжнародного права, характерних для міжгалузевих і галузевих інститутів, принципів міжнародного права.

Наприклад, міжнародні стандарти прав і свобод людини розглядають як загальновизнані положення міжнародних актів обов'язкового і рекомендаційного

характеру, а також принципи міжнародного права, що закріплюють фундаментальні права особистості, які мають визначальне значення для захисту людини від незаконних та необґрунтованих дій з боку держави, посадових та інших осіб, порушують або обмежують ці права, а також виконують функцію орієнтира для усіх держав при регламентації і забезпеченні прав своїх громадян (Основи міжнародно-правових стандартів прав людини, 2019, с. 13-14). Як бачимо, хоча назва цитованої праці про міжнародно-правові стандарти, автори наводять визначення міжнародних стандартів.

П. М. Рабінович та інші автори пропонували класифікувати міжнародні стандарти прав людини за рядом критеріїв: – залежно від їх онтичного статусу такі стандарти поділяються на номінальні (термінологічні, текстуальні) та фактичні (змістовні); – за деонтичним статусом – обов’язкові й рекомендаційні; – за простором (територією) дії – світові (загальноцивілізаційні, глобальні) і регіональні; – за колом адресатів – загальні й спеціалізовані (спеціальні, зокрема адресовані дітям, жінкам, біженцям); – за суб’єктом їх встановлення: стандарти ООН, ЮНЕСКО, Ради Європи, Європейського Союзу тощо. (Рабінович та Венецька, 2012) Звісно, цей перелік стандартів прав людини не є вичерпний, можливе виокремлення інших критеріїв та різновидів.

Слід зазначити, що міжнародно-правові стандарти або міжнародні правові стандарти, на наш погляд, не є тотожними міжнародним стандартам, є фактично одним з їх різновидів, поряд з міжнародними соціальними, технічними, медичними та іншими. Цікаве бачення і більш точну наукову позицію викладено В. Чижмарем, який зазначає, що міжнародні правові стандарти – самостійне явище, різновид стандарту, правова природа, яких визначається міжнародною спільнотою. Вони характеризуються такими рисами: - спрямовані на унормування демократично допустимого поведіння держави на міжнародній арені, її органів публічної влади з проживаючими на її території особами; - формуються (виробляються) світовою спільнотою – різноманітними міжнародними організаціями міжурядового і неурядового характеру; - являють собою принципи і норми, які закріплені у різноманітних міжнародних актах; - мають фундаментальний характер, стратегічна мета яких насамперед скерована на досягнення певного результату, визначеного у міжнародних документах; - характеризуються уніфікованістю; - є чіткими для розуміння і виконання; - мають формально-обов’язковий або рекомендаційний характер; - визнані міжнародні правові стандарти стають частиною національного законодавства, базовими приписами для національної правової системи розвинутих демократичних країн. Підсумовуючи згаданий автор обґрунтовує наступне визначення: «міжнародні правові стандарти – це встановлені міжнародними організаціями та закріплені у міжнародно-правових актах фундаментальні, текстуально уніфіковані правові норми та принципи, що визначають типологію, еталонність, модель, параметри поведінки суб’єктів правових відносин, універсалізують мінімально допустиму поведінку держави, суспільства, людини у різних соціальних сферах, й обумовлюють показники, до досягнення яких зобов’язуються або заохочуються держави через їх визнання та реалізацію на національному рівні» (Чижмарь, 2025)

Інший блок теоретичних і практично-прикладних проблем стосуються реалізації або імплементації досліджених стандартів. Йдеться про термінологічну визначеність і про дієвість, ефективність конкретних форм, способів, процедур імплементації.

Так, з категоріями «трансформація», «здійснення», «узгодження», «інкорпорація», «адаптація», «імплементація» пов’язано включеність міжнародних стандартів у національні правопорядки, забезпечення їх належного впровадження, реалізації. Важливо, що більшість авторів, які вивчають згадані міжнародні або міжнародно-правові стандарти, водночас приділяють увагу і імплементаційним процедурам. Зокрема, А. Войціховський імплементацією визначає процес переходу норм

міжнародного права в правову систему держави, а точніше цілеспрямовану організаційно-правову діяльність держав, яка здійснюється індивідуально, колективно або в межах міжнародних організацій з метою своєчасної, всебічної й повної реалізації узятих ними відповідно до міжнародного права зобов'язань. Причому, на його думку, національне право виступає основним інструментом імплементації норм міжнародного права. (Войціховський, 2020). Подібна точка зору відображена у ряді видань з конституційного права, а саме імплементацією є фактична реалізація міжнародних зобов'язань держави на національному рівні, що здійснюється через трансформацію міжнародно-правових норм у національне законодавство. (Тлумачний термінологічний словник з конституційного права, 2016, с. 232) Водночас оригінальне бачення імплементації сформульовано як державотворчий/ правотворчий процес, що охоплює визнання Україною міжнародних правових норм і їх впровадження у національне законодавство та у практичну діяльність з метою всебічної, своєчасної і повної реалізації прийнятих на себе відповідно до міжнародного права зобов'язань (Чижмарь, 2025); сфера суверенних держав, що використовують в цих цілях свій внутрішній організаційно-правовий механізм (Основи міжнародно-правових стандартів прав людини, 2019); сукупність організаційно-правових та інституційних заходів на національному рівні, спрямованих на реалізацію державами прийнятих на себе міжнародно-правових зобов'язань (Мартиновський, 2020).

Проте, за переконанням багатьох юристів міжнародників, йдеться про значно ширший процес, ряд процедур, механізмів національного і міжнародного масштабів. Наприклад, значний ширший і точніший підхід стосовно розуміння імплементації можна визначити у контексті її сприйняття як організаційно-правової діяльності держав задля реалізації своїх міжнародно-правових зобов'язань; установлений державою порядок застосування норм міжнародного права на її території; одна з важливих форм взаємодії не тільки норм і принципів міжнародного та внутрішньодержавного права, і не тільки національних законодавств, але і як форма взаємовпливів правових сімей і правових культур (Савчук, 2005; Пронюк, 2010; Камінська). На схожі пріоритети звертали ще раніше увагу В. Буткевич, О. Задорожній, М. Буроменський та ін.

Вищевикладені теоретичні питання, як вбачається, мають також і значне практичне значення, особливо в сучасних умовах, коли відзначається специфіка реалізації міжнародно-правових зобов'язань в умовах агресії, констатуються численні проблеми імплементації норм і принципів міжнародного гуманітарного права (Бойко, 2024), а також міжнародного кримінального права, міжнародного права прав людини, їх обмеження тощо. Серед особливо перспективних векторів подальшого наукового вивчення цієї тематики можна навести імплементацію міжнародно-правових стандартів правосуддя, судочинства, екологічної, цифрової та інформаційної безпеки тощо.

Висновки. Системний і комплексний аналіз заявленої тематики зумовлює всестороннє вивчення і трактування базової термінології, а саме «стандартів», «міжнародних стандартів», «міжнародно-правових стандартів», «імплементації», підходів до їх розуміння, природи і сутнісно-змістовних ознак. Належне визначення поняттєво-категорійного апарату дослідження, уніфікації і розмежування схожих, але не тотожних за змістом і значенням категорій, дефініцій гарантують релевантну констатацію, сприйняття і вирішення існуючих теоретичних проблем, визначення суперечностей і прогалів доктринального і нормативно-правового характеру, судового та інших видів правозастосування, недоліків організаційно-інституційного рівня забезпечення системи міжнародно-правових стандартів. Остання, на наш погляд, є динамічним, а не статичним явищем, демонструє розвиток типології таких стандартів, механізмів їх регулювання і реалізації.

Звісно, саме імплементація у широкому значенні гарантує впровадження норм і принципів міжнародного права, виконання міжнародно-правових зобов'язань. Під впливом глобалізаційних, інтеграційних та інших чинників, в умовах війни та інших збройних конфліктів, пандемій та інших обставин яскраво проявляються як теоретичні, так і практичні проблеми на цьому шляху. Тому необхідний постійний науковий і експертний аналіз, моніторинг, особливо у контексті реалізації міжнародно-правових стандартів прав і свобод людини, у сфері безпеки і оборони, міжнародних економічних, соціальних, культурних та інших відносин. Так само варті уваги на перспективу дослідження щодо відповідальності держав, міжнародних організацій та інших суб'єктів за неналежну чи несвоєчасну імплементацію існуючих стандартів, зобов'язань, особливо, у контексті порушення принципів поваги і захисту прав людини, незастосування сили чи погрози силою, дестабілізації міжнародного миру, безпеки і правопорядку і т.д.

Бібліографічний список

- Великий тлумачний словник сучасної української мови: 170 000 слів / автор, кер. проекту, гол. ред. В. Т. Бусел. К. ; Ірпінь: Перун, 2002. 1440 с.
Standart. [онлайн]. Доступно: <<https://dictionary.cambridge.org/ru/%D1%81%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D1%80%D1%8C/%D0%B0%D0%BD%D0%B3%D0%BB%D0%B8%D0%B9%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B9/standard>> (Дата звернення 30.11.2025)
- Словник української мови : в 11 томах АН УРСР. Інститут мовознавства ; за ред. І. К. Білодіда. К. : Наукова думка. Т. 9. 1970-1980. 916 с.
- Нагребельний. В. П. Стандарт. Юридична енциклопедія : в 6 т. / редкол. : Ю.С. Шемшученко (голова) та ін. К. : Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана, 2003. Т. 5 : П. С. 614.
- Сучасна правова енциклопедія / О.В. Зайчук, О.Д. Крупчан та ін. ; за заг. ред. О.В. Зайчука ; 3-тє вид., перероб. і доповн. К.: Юрінком Інтер, 2015. 408 с.
- Савчук К.О. Стандарти міжнародні. *Енциклопедія міжнародного права* : у 3 т. / редкол.: Ю.С. Шемшученко, В.Н. Денисов (співголови) та ін.; Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. Т. 3. М–Я. Київ : Академ періодика, 2019. 992 с.
- Про стандартизацію: Закон України від 05.06.2014 № 1315-VII. Верховна Рада України [онлайн]. Доступно: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1315-18#Text> (Дата звернення 30.11.2025)
- Директива Європейського Парламенту і Ради 2012/27/ЄС від 25 жовтня 2012 року про енергоефективність, внесення змін до директив 2009/125/ЄС і 2010/30/ЄС та про скасування директив 2004/8/ЄС і 2006/32/ЄС. Європарламент, Рада ЄС; Directive, International document, Principles, Requirements, Criteria, Specification on October 25, 2012 № 2012/27/ЄС. [онлайн]. Доступно: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_017-12#Text (Дата звернення 30.11.2025)
- Камінська Н.В., Бойко В.І. Міжнародно-правові стандарти захисту внутрішньо-переміщених осіб. *ScienceRise: Juridical Science*. 2023, № 3(25). С. 4–10. <https://doi.org/10.15587/2523-4153.2023.286478>
- Баймуратов М.О., Мартиновський Д.П. Міжнародні правові стандарти в конституційному праві України: питання історії, теорії і практики становлення, прийняття та застосування. Київ-Одеса : Фенікс, 2021. 284 с.
- Скрипнюк О.В., Марцеляк О.В. Міжнародні стандарти виборчого права у воєнний та повоєнний час: безпековий аспект і особливості забезпечення виборчих прав. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія Право. Вип. 89. Частина 1. Ужгород 2025. С. 253-259.

- Бринцев В.Д. Стандарти правової держави: втілення у національну модель організаційного забезпечення судової влади : монографія. Х. : Право, 2010. 462 с.
- Руднева О.М. Міжнародні стандарти прав людини та їх роль в розвитку правової системи України: теоретична характеристика, Доктор юрид. наук: автореф. дис. Харків, 2011. 36 с.
- Саленко О. Міжнародні стандарти у сфері судоустрою та статусу суддів, їх зміст і класифікація. *Національний юридичний журнал: теорія і практика.* № 3 (7). 2014. С. 263–269.
- Войтух О.М. Етичні стандарти поведінки суддів: постановка наукової проблеми. *Європейські перспективи.* 2025. №3. DOI: <https://doi.org/10.71404/EP.2025.3.25>
- Наливайко Л.Р., Степаненко К.В. Міжнародно-правові стандарти прав людини: навч. посібник. Дніпро: ДДУВС, 2019. 184 с.
- Основи міжнародно-правових стандартів прав людини : навч.-метод. посібник / за ред. О. В. Бігняка. Херсон : Видавничий дім «Гельветика», 2019. 168 с.
- Рабінович П., Венецька О. Міжнародні стандарти прав людини: загальні ознаки, поняття. *Юридичний вісник України.* 2012. № 49.
- Чижмарь В.Ю. Міжнародні виборчі стандарти та їх імплементація у виборче законодавство України. Доктор філософії за спеціальністю 081 Право. Дисертація. Інститут держави і права імені В.М. Корецького НАН України, Київ, 2025. 230 с.
- Войціховський А. В. Міжнародне право : підручник / Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2020. 544 с.
- Тлумачний термінологічний словник з конституційного права / кол. авт.; за заг. ред. Л. Р. Наливайко. Київ: Хай-Тек Прес, 2016. 628 с.
- Мартинівський Д.П. Міжнародні правові стандарти в конституційному праві України : Кандидат юридичних наук. Дисертація. Київ 2020. 238 с.
- Савчук К.О. Імплементація. Енциклопедія історії України : Т. 3 : Е-Й / редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: Наукова думка, 2005. 672 с.
- Пронюк Н. В. Сучасне міжнародне право : навч. посіб. Київ : КНТ, 2010. 280 с.
- Камінська Н.В. та ін. Міжнародне право. Мультимедійний посібник /Національна академія внутрішніх справ. [онлайн]. Доступно: <https://arm.navs.edu.ua/books/mg/presentation/tema_7/index.html> (Дата звернення 30.11.2025)
- Бойко В.І. Проблеми імплементації міжнародного гуманітарного права у національне законодавство. *Сучасний розвиток державотворення та правотворення в Україні: проблеми теорії та практики: матеріали міжнародної науково-практичної конференції* (Київ, 31.05.2024 р.). Київ: Маріупольський державний університет, 2024.С. 9-10.

References

- Velykyi tлумачnyi slovnyk suchasnoi ukrainskoi movy: 170 000 sliv / avtor, ker. proektu, hol. red. V. T. Busel. K. ; Irpin: Perun, 2002. 1440 s. (in Ukrainian).
- Standart. [onlain]. Available at: <<https://dictionary.cambridge.org/ru/%D1%81%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D1%80%D1%8C/%D0%B0%D0%BD%D0%B3%D0%BB%D0%B8%D0%B9%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B9/standard>> (Accessed 30.11.2025) (in Ukrainian).
- Slovnyk ukrainskoi movy : v 11 tomakh AN URSR. Instytut movoznavstva ; za red. I. K. Bilodida. K. : Naukova dumka. T. 9. 1970-1980. 916 s. (in Ukrainian).
- Nahrebelnyi. V. P. Standart. Yurydychna entsyklopediia : v 6 t. / redkol. : Yu.S.

- Shemshuchenko (holova) ta in. K. : Ukrainska entsyklopediia imeni M.P. Bazhana, 2003. T. 5 : P. S. 614. (in Ukrainian).
- Suchasna pravova entsyklopediia / O.V. Zaichuk, O.D. Krupchan ta in. ; za zah. red. O.V. Zaichuka ; 3-tie vyd., pererob. i dopovn. K.: Yurinkom Inter, 2015. 408 s. (in Ukrainian).
- Savchuk K.O. Standarty mizhnarodni. Entsyklopediia mizhnarodnoho prava : u 3 t. / redkol.: Yu.S. Shemshuchenko, V.N. Denysov (spivholovy) ta in.; Instytut derzhavy i prava im. V.M. Koretskoho NAN Ukrainy. T. 3. M–Ya. Kyiv : Akadem periodyka, 2019. 992 s. (in Ukrainian).
- Pro standartyzatsiiu: Zakon Ukrainy vid 05.06.2014 № 1315-VII. Verkhovna Rada Ukrainy [onlain]. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1315-18#Text> (Accessed 30.11.2025) (in Ukrainian).
- Dyrektyva Yevropeiskoho Parlamentu i Rady 2012/27/YeS vid 25 zhovtnia 2012 roku pro enerhoefektyvnist, vnesennia zmin do dyrektyv 2009/125/YeS i 2010/30/YeS ta pro skasuvannia dyrektyv 2004/8/YeS i 2006/32/YeS. Yevroparlament, Rada YeS; Directive, International document, Principles, Requirements, Criteria, Specification on October 25, 2012 № 2012/27/YeS. [onlain]. Available at: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_017-12#Text (Accessed 30.11.2025) (in Ukrainian).
- Kaminska N.V., Boiko V.I. Mizhnarodno-pravovi standarty zakhystu vnutrishno peremishchenykh osib. ScienceRise: Juridical Science. 2023, № 3(25). S. 4–10. <https://doi.org/10.15587/2523-4153.2023.286478> (in Ukrainian).
- Baimuratov M.O., Martynovskyi D.P. Mizhnarodni pravovi standarty v konstytutsiinomu pravi Ukrainy: pytannia istorii, teorii i praktyky stanovlennia, spryiniattia ta zastosuvannia. Kyiv-Odesa : Feniks, 2021. 284 s. (in Ukrainian).
- Skrypniuk O.V., Martseliak O.V. Mizhnarodni standarty vyborchoho prava u voiennyi ta povoiennyi chas: bezpekovi aspekt i osoblyvosti zabezpechennia vyborchykh prav. Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu. Serii Pravo. Vyp. 89. Chast. 1. Uzhhorod 2025. S. 253-259. (in Ukrainian).
- Bryntsev V. D. Standarty pravovoi derzhavy: vtilennia u natsionalnu model orhanizatsiinoho zabezpechennia sudovoi vlady : monohrafiia. Kh. : Pravo, 2010. 462 s. (in Ukrainian).
- Rudnieva O.M. Mizhnarodni standarty prav liudyny ta yikh rol v rozvytku pravovoi systemy Ukrainy: teoretychna kharakterystyka, Doktor yuryd. nauk: avtoref. dys. Kharkiv, 2011. 36 s. (in Ukrainian).
- Salenko O. Mizhnarodni standarty u sferi sudoustroiu ta statusu suddiv, yikh zmist i klasyfikatsiia. Natsionalnyi yurydychnyi zhurnal: teoriia i praktyka. № 3 (7). 2014. S. 263–269. (in Ukrainian).
- Voitukh O.M. Etychni standarty povedinky suddiv: postanovka naukovoï problemy. Yevropeiski perspektyvy. 2025. №3. DOI: <https://doi.org/10.71404/EP.2025.3.25> (in Ukrainian).
- Nalyvaiko L.R., Stepanenko K.V. Mizhnarodno-pravovi standarty prav liudyny: navch. posibnyk. Dnipro: DDUVS, 2019. 184 s. (in Ukrainian).
- Osnovy mizhnarodno-pravovykh standartiv prav liudyny : navch.-metod. posibnyk / za red. O. V. Bihniaka. Kherson : Vydavnychi dim «Helvetyka», 2019. 168 s. (in Ukrainian).
- Rabinovych P., Venetska O. Mizhnarodni standarty prav liudyny: zahalni oznaky, poniattia. Yurydychnyi visnyk Ukrainy. 2012. № 49. (in Ukrainian).
- Chyzhmar V.Yu. Mizhnarodni vyborchi standarty ta yikh implementatsiia u vyborche zakonodavstvo Ukrainy. Doktor filosofii za spetsialnistiu 081 Pravo. Dysertatsiia. Instytut derzhavy i prava imeni V.M. Koretskoho NAN Ukrainy, Kyiv, 2025. 230 s. (in Ukrainian).

- Voitsikhovskiy A. V. Mizhnarodne pravo : pidruchnyk / Kharkiv. nats. un-t vnutr. sprav. Kharkiv, 2020. 544 s. (in Ukrainian).
- Tlumachnyi terminolohichniy slovnyk z konstytutsiinoho prava / kol. avt.; za zah. red. L. R. Nalyvaiko. Kyiv: Khai-Tek Pres, 2016. 628 s. (in Ukrainian).
- Martynovskyi D.P. Mizhnarodni pravovi standarty v konstytutsiinomu pravi Ukrainy : Kandydat yurydychnykh nauk. Dysertatsiia. Kyiv 2020. 238 s. (in Ukrainian).
- Savchuk K.O. Implementatsiia. Entsyklopediia istorii Ukrainy : T. 3 : E-Y / redkol.: V.A. Smolii (holova) ta in. NAN Ukrainy. Instytut istorii Ukrainy. K.: Naukova dumka, 2005. 672 s. (in Ukrainian).
- Proniuk N. V. Suchasne mizhnarodne pravo : navch. posib. Kyiv : KNT, 2010. 280 s. (in Ukrainian).
- Kaminska N.V. ta in. Mizhnarodne pravo. Multymediiniy posibnyk /Natsionalna akademiia vnutrishnikh sprav. [onlain]. Available at: <https://arm.navs.edu.ua/books/mg/presentation/tema_7/index.html> (Accessed 30.11.2025) (in Ukrainian).
- Boiko V.I. Problemy implementatsii mizhnarodnoho humanitarnoho prava u natsionalne zakonodavstvo. Suchasnyi rozvytok derzhavotvorennia ta pravotvorennia v Ukraini: problemy teorii ta praktyky: materialy mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii (Kyiv, 31.05.2024 r.). Kyiv: Mariupolskyi derzhavnyi universytet, 2024.S. 9-10. (in Ukrainian).

Nurullaiev Ilkin

INTERNATIONAL LEGAL STANDARDS AND THEIR IMPLEMENTATION: CURRENT THEORETICAL PROBLEMS

The purpose of the article is a comprehensive study of international legal standards, their general theoretical characterization, typology, as well as implementation mechanisms aimed at ensuring the implementation of such standards. The generalization of existing current theoretical problems in this area and their urgent solution in modern legal science are considered important and necessary.

A distinction is made between scientific approaches and positions regarding the delimitation and clarification of the understanding of the conceptual and categorical apparatus of the study, in particular, the basic terminology: "standards", "international standards", "international legal standards", "implementation", etc. It is emphasized that international legal standards are one of the varieties of international standards, and their classification and typology are marked by various criteria, differing in sectoral, substantive, spatial, temporal and other criteria. Proper understanding of the above categories, definitions, distinctions between similar, but not identical in content and meaning guarantee relevant statement, perception and solution of existing theoretical problems, identification of contradictions and gaps of doctrinal and normative-legal nature, judicial and other types of law enforcement, shortcomings of the organizational and institutional level of ensuring the system of international legal standards.

The conceptualization of implementation in modern science is marked by interdisciplinary and interdisciplinary specificity, broad meaning, which guarantees the implementation of norms and principles of international law, fulfillment of international legal obligations in various spheres and industries. It is precisely in the period of globalization, integration changes, in conditions of war and other armed conflicts, pandemics, etc. that both theoretical and practical problems that require urgent and effective solutions are clearly manifested. In particular, among the promising areas of research, the emphasis is placed on the issues of responsibility of states, international organizations and other entities for improper or untimely implementation of existing standards, obligations, especially in the context of

violation of the principles of respect and protection of human rights, non-use of force or threat of force, destabilization of international peace, security and law and order, etc.

Keywords: international standards, international legal standards, classification, international law, implementation, human rights, justice, judicial proceedings, implementation, international guarantees, security, non-use of force or threat of force, international cooperation

Стаття надійшла до редколегії 25.11.2025

УДК 347.73:330.131.7

М.А. Пожидаєва

ORCID: 0000-0003-2355-1131

ПАРАДИГМА ФІНАНСОВИХ РИЗИКІВ У ДОГОВІРНИХ ВІДНОСИНАХ

У статті розглядається парадигма фінансових ризиків у договірних відносинах крізь призму фундаментального осмислення фінансового ризику як економічного та правового явища, а також розуміння правового механізму управління різними видами фінансових ризиків для забезпечення фінансової безпеки на рівні як договірного, так і державного регулювання. Зосереджено увагу на правовій природі та особливостях фінансових ризиків, що виникають у договірних відносинах в умовах глобальної економіко-політичної нестабільності, збройної агресії російської федерації проти України, посилення санкційних режимів, діджиталізації фінансів і кліматичних змін. Обґрунтовано, що фінансові ризики у сучасних договірних відносинах набувають системного характеру та виходять за межі виключно економічної категорії, формуючи об'єкт правового регулювання й впливаючи як на приватні інтереси сторін договору, так і на фінансову безпеку держави.

Запропоновано комплексне бачення фінансового ризику як імовірності настання негативних фінансових наслідків у вигляді грошових втрат, недоотриманих доходів або додаткових витрат, зумовлених невизначеністю, управлінськими рішеннями сторін та впливом внутрішніх і зовнішніх чинників. Наголошено на специфіці фінансових ризиків, що полягає у їх високій мінливості, індивідуальному характері та відсутності універсальних механізмів стабілізації.

Значну увагу приділено аналізу ризик-орієнтованого підходу як базового принципу сучасного правового регулювання діяльності банків, небанківських фінансових установ і надавачів платіжних послуг. Розкрито роль Національного банку України у формуванні системи управління фінансовими ризиками, комплаєнсу та фінансового моніторингу з урахуванням стандартів Базельського комітету з банківського нагляду, рекомендацій FATF та актів права Європейського Союзу.

У статті систематизовано основні види фінансових ризиків, що можуть виникати у договірних відносинах, зокрема ризик ліквідності, кредитний, валютний, податковий, інвестиційний, операційний і бюджетний ризики, а також окреслено їх взаємозв'язок і здатність до трансформації. Обґрунтовано значення договірних, організаційних та превентивних механізмів управління фінансовими ризиками, включаючи Due Diligence, KYC/AML-процедури, договірні застереження та стратегічні методи оцінки ризиків. Зроблено висновок про необхідність комплексного та міждисциплінарного підходу до правового забезпечення управління фінансовими ризиками у договірних відносинах з метою забезпечення фінансової стабільності та захисту публічних і приватних інтересів.

Ключові слова: фінансовий ризик, види фінансових ризиків, податкові ризики, валютні ризики, бюджетні ризики, ризик-орієнтований підхід, оцінка ризиків, договірні відносини.

DOI 10.34079/2518-1319 -2025-15-30-172-187

Постановка проблеми. У сучасних умовах глобальної економіко-політичної

невизначеності договірним відносинам притаманна підвищена фінансова ризиковість. Істотної актуальності вона набуває через російську війну в Україні. Для забезпечення стабільності, безпеки, ефективності функціонування суб'єктів договірних відносин та мінімізації / локалізації фінансових ризиків важливо розуміти правовий механізм ризик-орієнтованого підходу договірному регулюванню. При цьому фінансові ризики мають своєчасно ідентифікуватися, розподілятися, контролюватися, обмежуватися відповідними правовими інструментами шляхом застосування чіткої системи управління ризиками, їх постійного моніторингу та регулярного стрес-тестування. Ігнорування або неправильна оцінка фінансових ризиків здатні призвести до суттєвих збитків і тривалих негативних наслідків як для бізнесу, так і для фінансової безпеки держави.

Тому доцільно дослідити багатогранність фінансових ризиків, які можуть виникати у договірних відносинах. Також слід враховувати рівень досконалості правового забезпечення розробки та впровадження методів управління фінансовими ризиками, від чого залежить зменшення ймовірності помилок та втрат у практичній діяльності суб'єктів господарювання. У цілому це та прийняття оптимальних рішень в умовах нестійких ринків може також сприяти забезпеченню фінансової стабільності і захисту фінансової системи держави.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанням виявлення, оцінки, пом'якшення та урахування фінансових ризиків у різних сферах діяльності присвячено чимало робіт вітчизняних та зарубіжних учених-економістів, серед яких слід зазначити О.В. Васюренка, В.В. Вітлінського, О.В. Кнейслер, П.М. Сороку, К. Газдар, Г. Гарсія, А. Деміргук-Кант, Ф. Найта, М. Черіфа та ін.

Дослідженню правової природи ризиків у договорах або загальним питанням ризику в цивільному праві приділено значну увагу правників-цивілістів О.В. Андреевої, М.М. Великанової, І.В. Волосенко, Н.І. Майданик, Р.А. Майданика, А.Г. Мартіросяна, Д.І. Мейєра, Р.Б. Сабодаша, І.С. Тимуш, Є.О. Харитоновна, Ю.С. Харитонової та ін.

Також існують наукові доробки щодо правової оцінки окремих видів фінансових ризиків. Зокрема, у статті «Фінансово-правовий підхід до розуміння сутності та значення податкових ризиків у договірних відносинах» Д.О. Гетманцев та Ю.А. Коваль висвітлюють концепцію податкового ризику як правового явища, а також управління податковими ризиками з точки зору платників податків з метою подальшого вдосконалення податкового законодавства (Гетманцев та Коваль, 2024, с. 264-271). У підручнику «Валютне право» О.А. Музика-Стефанчук визначає види валютних ризиків та виокремлює правові методи захисту від цих ризиків (Музика-Стефанчук, 2025, с. 220-229). У підручнику «Податкове планування та оптимізація оподаткування (податковий консалтинг)» колектив авторів звертає увагу на критерії ризиковості суб'єктів господарювання як платників податків та ризики оптимізації оподаткування (Музика-Стефанчук, Якимчук, Ханова, Дашутін, Савенкова, Барікова та Сабодаш, 2024, с. 82-98, с. 252-299).

Поряд з цим, виникає об'єктивна необхідність фундаментального осмислення саме фінансового ризику як правового явища, а також розуміння правового механізму управління різними видами фінансових ризиків для забезпечення фінансової безпеки на рівні як договірному, так і державного регулювання.

Метою дослідження є визначити види фінансових ризиків, які можуть виникати у договірних відносинах, а також методи управління цими ризиками, що в цілому регулюються відповідними нормативно-правовими актами України, з метою удосконалення практичних навичок і вмінь своєчасного та правильного оцінювання ступені ризикованості намічених фінансово-господарських операцій та вживати необхідних заходів.

Виклад основного матеріалу дослідження. В умовах збройної агресії росії проти України, загострення глобальних кризових процесів, посилення санкційних режимів, утвердження міжнародних стандартів комплаєнсу усе частіше при укладенні та виконанні договорів бізнес-партнери приділяють особливу увагу можливим ризикам, а ще й способам їх виявлення, попередження, мінімізації та спроби уникнення.

Вступаючи у договірні відносини, сторони зацікавлені у добровільному розподілі можливих ризиків невиконання (неналежного виконання) умов договору шляхом передбачення цих ризиків в укладеному договорі (наприклад, індивідуалізоване формулювання форс-мажорних обставин, чітке визначення ефективних забезпечувальних заходів зобов'язально-правового та речово-правового характеру, включення до умов договору застереження про відсутність у сторін порушень санкційного, антикорупційного чи кримінального законодавства та їхнє право на одностороннє розірвання договору та вимогу про відшкодування збитків у разі вчинення цих порушень або їх виявлення у процесі співробітництва). У той же час, сам договір може стати джерелом ризиків. Як справедливо зазначає М.М. Великанова, у даному випадку ризик може виявлятися на етапі укладення договору, на рівні умов договору (наприклад, ризиковими договорами є договори ренти, страхування, довічного утримання, договори гри, парі, лотереї, окремі зобов'язання з розпорядження майновими правами інтелектуальної власності, біржові угоди, договори на виконання науково-дослідних або дослідно-конструкторських та технологічних робіт, договір підряду на проведення проектних та пошукових робіт тощо), при виконанні договору (наприклад, ризик штрафних санкцій) чи перетворюватися на фінансовий ризик. Разом з тим, авторка не розкриває суті фінансового ризику як одного з видів договірних ризиків. Вона зазначає, що на етапі виконання договору може виникати ризик штрафних санкцій, який може спровокувати фінансовий ризик, та ризик розірвання договору. При цьому поширене застосування штрафних санкцій безпосередньо впливає на довіру інвесторів, що, у свою чергу, викликає відток капіталу, який вже є фінансовим ризиком (Великанова, 2021, с. 10-12).

Поділяючи погляди О.В. Андрєєвої щодо визначення ризику в договірних зобов'язаннях, слід вказати, що ризик у договірних відносинах є пов'язаною із договором ймовірністю (можливістю) настання (реалізації) негативних наслідків (результатів), що призводять до відхилення від першочергової мети вступу в конкретні договірні відносини, ймовірність (можливість) реалізації таких наслідків може бути покладена на одну із сторін (обидві сторони) договору або на третю особу згідно із правилами про управління ризиком в порядку, визначеному договором чи встановленим імперативно нормами законодавства (Андрєєва, 2015, с. 72).

Та поряд з іншими договірними ризиками фінансові мають свою специфіку. Вона полягає у тому, що фінансові ризики формуються у процесі взаємодії між учасниками договірних відносин, а саме: ці ризики зумовлені переважно людським чинником і не мають об'єктивних природних механізмів стабілізації рівня ризику. З огляду на це фінансові ризики характеризуються високою мінливістю, не піддаються універсалізації та мають індивідуальний характер. Власне тому особливої актуальності набувають питання їх обґрунтованої ідентифікації, своєчасного виявлення, вимірювальної оцінки та ефективного управління. Важко не погодитись з економістами, які пропонують розглядати фінансовий ризик як наслідок вибору власниками або керівниками підприємства альтернативного фінансового рішення, спрямованого на досягнення визначеної мети фінансово-господарської діяльності, реалізація якого супроводжується ймовірністю настання економічних, зокрема фінансових, втрат в умовах невизначеності (Томашук, І.В. та Томашук, І.О., 2022, с. 2).

Фінансові ризики можуть виникати у процесі договірних відносин суб'єкта господарювання як з контрагентами економічної торгівлі, так і з надавачами фінансових послуг (банками, небанківськими установами (платіжними установами, операторами поштового зв'язку тощо), фінансовими, інвестиційними, страховими компаніями, біржами та ін.). Фінансовий ризик пов'язують з імовірністю понесення фінансових збитків через можливу втрату грошових коштів. Фінансовий ризик є очевидним у разі відсутності достатньої кількості фінансових ресурсів у господарюючого суб'єкта для виконання його зобов'язань.

Фінансовий ризик можна вважати загрозою фінансовій безпеці учасників договірних відносин, що має негативні наслідки у вигляді фінансових втрат, які оцінюються завданою грошовою шкодою, пов'язаною з виплатою незапланованих платежів, податків, недоотриманими доходами тощо. За характером походження фінансові ризики можна класифікувати на внутрішні та зовнішні стосовно діяльності господарюючого суб'єкта. Внутрішні фінансові ризики, які безпосередньо залежать від діяльності учасника договірних відносин та можуть бути зумовлені надмірною схильністю цього учасника до ризикових операцій, його нестабільним фінансовим становищем, неправильною оцінкою фінансово-економічного стану контрагентів, судовими позовами з контрагентами та/або співробітниками, податковими перевітками та відповідними штрафними санкціями. Зовнішні фінансові ризики не залежать від діяльності такого учасника договірних відносин, на них не може впливати цей суб'єкт, але може їх передбачити та врахувати у своїй діяльності. Такі ризики виникають у разі зміни кон'юнктури фінансового ринку, непередбачені зміни законодавства у сфері фінансової діяльності господарюючого суб'єкта, форс-мажорні обставини (пандемії, стихійні лиха, військові конфлікти, економічні кризи тощо) та ін. Також слід враховувати, що фінансовий ризик за видом діяльності господарюючого суб'єкта може виникати під час здійснення розрахунків, фінансових угод і пов'язано з невиконанням даним суб'єктом своїх фінансових зобов'язань, зокрема прострочення платежів, порушення термінів повернення кредитів, та вірогідністю виникнення негативних фінансових наслідків у вигляді втрат доходу чи капіталу в умовах невизначеності здійснення фінансово-господарської діяльності (Цопа, 2023).

Фінансові ризики є характерними і для операцій таких суб'єктів господарювання як надавачів фінансових послуг. Згідно з п. 49 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про фінансові послуги та фінансові компанії» органом, який здійснює державне регулювання ринків фінансових послуг, – Національним банком України (далі – НБУ) застосовується ризик-орієнтований підхід під час:

- здійснення державного регулювання для створення системи норм, спрямованих на мінімізацію негативних наслідків ризиків, притаманних діяльності надавачів фінансових послуг залежно від видів фінансових послуг, що надаються такими надавачами;

- здійснення нагляду за надавачами фінансових послуг для визначення та виявлення, оцінки та переоцінки, а також розуміння ризиків, притаманних діяльності таких надавачів фінансових послуг, а також вжиття відповідних пропорційних наглядових заходів для їх мінімізації з урахуванням профілю ризиків, суттєвості виявлених ризиків, розміру, особливостей діяльності, бізнес-моделі надавача фінансових послуг (Закон України № 1953-IX, 2021).

Відповідно до ст. 58 Закону України «Про Національний банк України» задля захисту прав і законних інтересів вкладників і кредиторів, а також забезпечення фінансової надійності банківського сектору НБУ у межах наданих йому повноважень установлює для банків, банківських груп, підгруп банківських груп і філій іноземних

банків систему обов'язкових пруденційних нормативів. Такі нормативи охоплюють, зокрема, вимоги до капіталу (у тому числі нормативи достатності капіталу та коефіцієнт левериджу), ліквідності, рівня кредитного ризику, інвестування та формування буферів капіталу.

У свою чергу, з метою забезпечення відповідності діяльності небанківських фінансових установ вимогам законодавства для своєчасного виявлення потенційних ризиків у їх функціонуванні та мінімізації негативних наслідків таких ризиків НБУ у визначеному ним порядку запроваджує для зазначених суб'єктів пруденційні вимоги, у тому числі у формі пруденційних нормативів (Закон України № 679-XIV, 1999).

Для виявлення та запобігання ризикам, які можуть виникати у процесі діяльності надавачів фінансових послуг, а також надавачів супровідних послуг через її невідповідність вимогам законодавства та/або іншим вимогам (правилам, стандартам, принципам) щодо здійснення такої діяльності, зазначеними суб'єктами повинен використовуватись комплаєнс. Це регламентований внутрішніми документами цих надавачів постійний процес, який передбачає:

- спостереження та контроль за відповідністю внутрішніх документів, що описують усі внутрішні процеси, пов'язані з діяльністю таких суб'єктів, вимогам законодавства та/або іншим вимогам (правилам, стандартам, принципам), передбаченим документами об'єднання учасників ринку фінансових послуг, членом якого є надавач фінансових послуг, а також, якщо це передбачено спеціальним законом, за відповідністю таких внутрішніх документів бізнес-плану (бізнес-стратегії), ухваленого (ухваленої) наглядовою радою або іншим органом управління такої особи, відповідальним за здійснення нагляду за її діяльністю;

- контроль за дотриманням та виконанням працівниками таких суб'єктів внутрішніх документів останніх, вимог законодавства та інших вимог, передбачених пп. «а» п. 22 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про фінансові послуги та фінансові компанії» (Закон України № 1953-IX, 2021).

Банківська діяльність також здійснюється з урахуванням фінансових ризиків. Відповідно до вимог НБУ банк зобов'язаний створити ефективну систему управління ризиками. Ця система має забезпечувати виявлення, вимірювання, моніторинг, контроль, звітування та пом'якшення всіх суттєвих ризиків у діяльності банку з урахуванням розміру банку, складності, обсягів, видів, характеру здійснюваних банком операцій, організаційної структури та профілю ризику банку, особливостей діяльності банку як системно важливого (за наявності такого статусу) та/або діяльності банківської групи, до складу якої входить банк (див. ст. 44 Закону України «Про банки і банківську діяльність» від 07.12.2000 № 2121-III).

Варто зазначити, що кожен надавач фінансових послуг зобов'язаний мати у своєму складі постійно діючий підрозділ з управління ризиками. НБУ для різних видів надавачів фінансових послуг розробив та затвердив відповідні положення про організацію системи управління ризиками, спрямовану на забезпечення систематичного процесу виявлення, належного вимірювання і контролю цих ризиків, а також їх моніторингу, звітності та мінімізації (зниження до контрольованого рівня). Ураховуючи принципи і рекомендації Базельського комітету з банківського нагляду щодо корпоративного управління та управління ризиками у банках і банківських групах (Національний банк України, 2018b; Банк міжнародних розрахунків, 2024), НБУ своєю Постановою «Про затвердження Положення про організацію системи управління ризиками в банках України та банківських групах» установлює, що банк здійснює комплексну оцінку щонайменше таких суттєвих видів ризиків: кредитного ризику; ризику ліквідності; процентного ризику банківської книги; ринкового ризику;

операційного ризику; комплаєнс-ризик; інших суттєвих видів ризиків, на які банк наражається під час своєї діяльності. При цьому банк самостійно встановлює фактори, показники та поріг суттєвості інших видів ризиків на підставі обґрунтованих висновків та визначає порядок виявлення таких ризиків у методиці виявлення суттєвих ризиків (див. главу 2 розділу I Постанови Правління НБУ від 11.06.2018 № 64 із змінами).

На рівні підзаконного нормативно-правового акту НБУ закріпив правове визначення ризику як імовірності виникнення збитків або додаткових втрат або недоотримання доходів, або невиконання стороною договірних зобов'язань унаслідок впливу негативних внутрішніх та зовнішніх факторів (див. пп. 32 п. 3 глави 1 розділу I Постанови Правління НБУ від 11.06.2018 № 64 із змінами).

У нормах Постанови Правління НБУ «Про затвердження Положення про вимоги до системи управління ризиками надавача нефінансових платіжних послуг та внесення зміни до Положення про вимоги до системи управління надавача фінансових платіжних послуг» передбачено вимоги до системи управління ризиками надавачів нефінансових платіжних послуг та внесено зміни щодо вимог до системи управління ризиками надавачів фінансових платіжних послуг (Національний банк України, 2025.). Беручи до уваги положення Директиви Європейського Парламенту і Ради 2009/138/ЄС від 25.11.2009 про започаткування та ведення діяльності у сфері страхування та перестраховування (Платоспроможність II), НБУ прийняв Постанову «Про затвердження Положення про вимоги до системи управління страховика», у положеннях якої закріплено систему управління ризиками страховиків (Європарламент, Рада ЄС, 2009). Згідно з п. 193, п. 194 глави 27 розділу VII даної Постанови система управління ризиками страховика повинна враховувати всі обґрунтовано передбачувані суттєві ризики, на які наражається страховик, як наявні (реалізовані, поточні), так і потенційні (нереалізовані). НБУ для страховиків виокремлює такі види ризиків, які повинні охоплюватися системою управління ризиками страховика, включаючи їх вимірювання (оцінку), а саме: андеррайтинговий ризик; операційний ризик; ринковий ризик; кредитний ризик (Національний банк України, 2023).

Слід зауважити, що законодавець вимагає від банків та небанківських надавачів платіжних послуг затвердження та дотримання внутрішніх правил щодо ефективного зниження та контролю за операційними ризиками, кіберризики та ризиками безпеки, пов'язаними з наданням платіжних послуг (виконанням платіжних операцій). Згідно зі ст. 66 Закону України «Про платіжні послуги» банки та небанківські надавачі платіжних послуг зобов'язані повідомляти НБУ у встановленому ним порядку про істотні операційні інциденти, кіберінциденти та інциденти безпеки, пов'язані з виконанням ними платіжних операцій. У контексті чинного законодавства про платіжні послуги кіберризик розглядається як ризик виникнення збитків та/або додаткових фінансових втрат унаслідок реалізації кіберзагроз у діяльності банків та інших суб'єктів, що здійснюють діяльність на ринках фінансових послуг і перебувають під державним регулюванням та наглядом НБУ, а також операторів та учасників платіжних систем, технологічних операторів платіжних послуг. Центральний банк держави своїми нормативно-правовими актами встановлює вимоги щодо управління банками та небанківськими надавачами платіжних послуг кіберризики та ризиками безпеки як складовими операційного ризику під час провадження діяльності з надання платіжних послуг і визначає критерії істотності операційних інцидентів, кіберінцидентів та інцидентів безпеки (Закон України № 1591-ІХ, 2021).

У нинішніх умовах кліматичних змін та діджиталізації фінансів з'являються нові види фінансових ризиків. Так, кліматичні ризики здатні генерувати як фізичні, так і перехідні ризики, реалізація яких може негативно позначатися на безпеці та стійкості

окремих банків, а також мати системні наслідки для функціонування банківського сектору та фінансової стабільності загалом. З огляду на це Базельський комітет з банківського нагляду наголошує на впровадженні цільових коригувань, спрямованих на чітку ідентифікацію фінансових ризиків, які зумовлено кліматичними чинниками, та на формуванні принципово орієнтованого підходу до покращення наглядових практик і систем управління ризиками у банках. Банківські установи мають усвідомлювати механізми трансмісії кліматичних ризиків у фінансові ризики, враховувати можливість їх матеріалізації в різних часових горизонтах, у тому числі поза межами традиційного періоду капітального планування, а також запроваджувати належні інструменти їх мінімізації. Очікується, що органи банківського нагляду інтегруватимуть оцінку кліматично зумовлених фінансових ризиків у наглядові процедури, аналізуватимуть ефективність систем управління ризиками в банках і вимагатимуть розкриття інформації, необхідної для визначення рівня суттєвості таких ризиків. При цьому як банківські, так і наглядові практики, повинні адаптуватися до врахування кліматичних фінансових ризиків із дотриманням гнучкого підходу, зважаючи на різноманітність і динамічний характер розвитку відповідних практик (див. п. 02.18 Основних принципів ефективного банківського нагляду. Базельський комітет з банківського нагляду (Банк міжнародних розрахунків, 2024)).

Паралельно технологічний прогрес і діджиталізація фінансових послуг істотно трансформують як моделі поведінки клієнтів, так і способи надання банківських продуктів. Поява нових фінансових інструментів, учасників ринку та технологічних рішень формує не лише додаткові можливості, а й нові ризики для банків, наглядових органів і фінансової системи загалом. Цифровізація здатна посилювати традиційні банківські ризики, зокрема ліквідності, операційні та стратегічні ризики, а використання цифрових каналів комунікації може пришвидшувати поширення стресових явищ у банківському секторі. Зростання залежності банків від третіх осіб у сфері надання технологічних послуг породжує додаткові кіберризики та ризики концентрації на системному рівні, що актуалізує питання забезпечення операційної стійкості. З метою підтримання ефективності нагляду відповідні органи мають гарантувати безперервний доступ до релевантної інформації незалежно від місця її зберігання, а також здійснювати комплексний огляд діяльності банківських груп, включно з функціонуванням третіх осіб, залучених до забезпечення критично важливих банківських операцій (див. п. 02.19 Основних принципів ефективного банківського нагляду. Базельський комітет з банківського нагляду, (Банк міжнародних розрахунків, 2024)).

У контексті дотримання міжнародних стандартів (40 Рекомендацій FATF зі змінами, внесеними у жовтні 2025 року) щодо запобігання та протидії відмиванню грошей та/або фінансуванню тероризму, ухиленню від сплати податків, фінансуванню незаконної діяльності, Директиви Європейського Парламенту та Ради (ЄС) 2024/1640 про механізми, що мають бути запроваджені державами-членами для запобігання використанню фінансової системи з метою відмивання грошей або фінансування тероризму, про внесення змін до Директиви (ЄС) 2019/1937 та про внесення змін та скасування Директиви (ЄС) 2015/849 (далі англ. – AMLD6, Директива 2024/1640), Регламенту (ЄС) 2024/1620 Європейського Парламенту та Ради від 31 травня 2024 року про створення Органу з питань боротьби з відмиванням грошей та фінансуванням тероризму (далі – AMLA-R, Регламент (ЄС) 2024/1620), а також Регламенту (ЄС) 2024/1624 Європейського Парламенту та Ради від 31 травня 2024 року про запобігання використанню фінансової системи для цілей відмивання грошей або фінансування тероризму (далі – AMLR, Регламент (ЄС) 2024/1624), який буде застосовуватись з 10 липня 2027 року, національного законодавства про здійснення фінансового

моніторингу, об'єктом перевірки є не лише окремі фінансові транзакції чи корпоративні утворення, а й фізичні особи, які здійснюють відповідні операції або створюють компанії з метою ведення господарської діяльності.

Як відомо, при відкритті платіжного рахунку до кожного клієнта застосовується обов'язкова перевірка KYC (англ. Know Your Customer) та AML (англ. Anti-Money Laundering legislation). Через виявлення постійної здатності терористів використовувати міжнародну фінансову систему для підтримки своєї діяльності та здійснення на неї атак FATF прийняв оновлений Звіт «Комплексне оновлення щодо ризиків фінансування тероризму» (FATF Report, 2025). У звіті підкреслюється те, що у разі відсутності термінового посилення державним і приватним секторами технічної відповідності та ефективності, ті, хто прагне фінансувати тероризм, продовжуватимуть використовувати вразливості.

Згідно з п. 34 Постанови Правління НБУ «Про затвердження Положення про здійснення банками фінансового моніторингу» (Національний банк України, 2020) у процесі здійснення своєї діяльності банк зобов'язаний упроваджувати ризик-орієнтований підхід, який повинен відповідати особливостям і обсягам його операційної діяльності. Зазначений підхід має реалізовуватися на постійній основі та забезпечувати комплексне виявлення, ідентифікацію й оцінювання наявних і можливих ризиків відмивання коштів та фінансування тероризму, властивих як діяльності банку загалом, так і окремим клієнтам, а також передбачати своєчасне формування і застосування ефективних заходів щодо управління та мінімізації таких ризиків (див. п. 35 Постанови Правління НБУ від 19.05.2020 № 65).

Відповідно до п. 2 Додатку 12 до зазначеного вище Положення банк має право відмовитися від проведення підозрілої фінансової операції. При цьому закріплено індикатори підозрілості фінансових операцій (див. Додаток 20 до Положення, затвердженого Постановою Правління НБУ від 19.05.2020 № 65). Наприклад, фінансова операція вважається підозрілою, якщо контрагентами клієнта є особи, стосовно яких у банку є негативна інформація (зокрема особи, яким банк відмовив у встановленні (підтриманні) ділових відносин у зв'язку з присвоєнням неприйнятно високого ризику відмивання коштів/фінансування тероризму (далі ВК/ФТ); товар за зовнішньоекономічним контрактом поставляється в (або з) країну(и) (територію(і)) чи проходить транзитом через країни (території) з підвищеним ризиком ВК/ФТ тощо. У Додатку 19 до Положення передбачено критерії ризику відмивання коштів та фінансування тероризму, з урахуванням яких кожен банк розробляє власні критерії ризику за типом клієнта.

Умови укладених договорів мають проходити обов'язкову перевірку на предмет можливих фінансових ризиків, економічної обґрунтованості та відповідності правилам бухгалтерського обліку. Профільні підрозділи підприємства чи його відповідальні особи, діючи в межах своїх повноважень, повинні забезпечити всебічний аналіз даних і документів контрагента, самого договору, а також первинних та супровідних документів, що виникають у процесі його виконання. Такий аналіз дає змогу встановити, чи відповідають документи внутрішнім процедурам, затвердженим фінансовим планам, чинному законодавству, чи забезпечено коректне і своєчасне відображення фінансово-господарських операцій в обліку (Пацкан, 2025). Поряд з цим, варто враховувати і можливий гібридний ризик при укладенні торговельних та інвестиційних угод, за допомогою яких гібридний оператор (у даному випадку суб'єкт – «актор», що використовує економічні інструменти впливу) формує залежність ключових економічних або політичних суб'єктів у державі, яка стає об'єктом гібридної загрози (Інформаційна довідка..., 2025, с. 4; Wigell, Mikkola and Juntunen, 2021, p. 16-17).

Надійність і добросовісність контрагента виступають ключовими факторами результативності укладення та реалізації будь-яких договорів. Проведення переддоговірної перевірки контрагента, а також регулярний моніторинг бізнес-партнерів, з якими підтримуються чинні договірні відносини, не може розглядатися як формальність, а є необхідним елементом системи договірної менеджменту. Зазначені заходи спрямовані на мінімізацію юридичних, фінансових та репутаційних ризиків. На сьогодні процедура комплексної перевірки Due Diligence (забезпечення належної обачності) інформаційних даних про фізичну особу та/або юридичну особу та/або фінансові транзакції стала обов'язковим етапом при ініціюванні будь-яких договірних відносин, зокрема перед початком співпраці з банківськими та фінансовими установами, а також з іншими контрагентами. Due Diligence є одним зі способів запобігання фінансовим ризикам та надає можливість переконатися, що грошові кошти такої особи є легального походження, діяльність є законною, а започаткований бізнес має зрозумілу мету та не спрямовано на відмивання коштів або ухилення від сплати податків. Цей підхід допомагає виявити ознаки фіктивності, ризикованості, недобросовісності потенційного контрагента ще до укладення договору.

З метою мінімізації фінансових ризиків, а, отже, зниження фінансових втрат, суб'єктом господарювання застосовується система управління цими ризиками. Для інноваційної діяльності господарюючого суб'єкта, яка пов'язана з упровадженням новітніх технологічних процесів, випуском оригінальної продукції, освоєнням нових ринків тощо, величина можливих фінансових збитків має фіксуватися залежно від невизначеності та непередбачуваності кінцевого результату (Томашук, І.В., Томашук, І.О., 2022, с. 8). Система управління фінансовими ризиками передбачає затверджений відповідними локальними правовими актами підприємства з урахуванням вимог законодавства України порядок дій, спрямованих на реалізацію регулярного виявлення, вимірювання, моніторингу, контролю, звітування та нейтралізацію / мінімізацію усіх наявних і потенційних суттєвих ризиків діяльності, на які наражається це підприємство.

Погоджуючись з економістами щодо виокремлення у системі управління ризиками таких основних етапів, як ідентифікація, оцінка ризиків, нейтралізація/мінімізація ризиків (Кнейслер, Письменна, Костецький та Лубкей, 2017, с. 39-45; Томашук, І.В. та Томашук, І.О., 2022, с. 3-6), слід зауважити, що нейтралізація фінансових ризиків можлива шляхом їх або взагалі уникнення (запобігання), або утримання через застосування методів диверсифікації, хеджування, страхування (перестраховування).

Фінансові ризики, які можуть виникнути у договірних відносинах, безпосередньо впливають на ліквідність, прибутковість, конкурентоспроможність суб'єктів господарювання як учасників цих відносин. До фінансових ризиків належать:

- ризик ліквідності, який виникає через неспроможність виконати свої зобов'язання, що обумовлено неможливістю реалізувати фінансові активи за їх собівартістю;
- кредитний ризик – це ризик того, що одна зі сторін договору спричинить фінансові збитки другій стороні через невиконання своїх зобов'язань;
- валютний ризик передбачає небезпеку фінансових втрат, що пов'язано зі коливаннями валютних курсів, які можуть впливати на вартість зобов'язань за договором;
- податковий ризик - імовірність невиконання платником податків податкового обов'язку згідно з вимогами податкового та іншого законодавства, контроль за дотриманням якого покладено на контролюючі органи;

- інвестиційний ризик може виникати з огляду на відхилення від мети, відсутністю попиту тощо у разі вкладання коштів у виробництво інноваційного продукту, науково-дослідні роботи;

- операційний ризик, виникнення якого обумовлено потенційною нездатністю покрити свої операційні витрати через неочікувані результати діяльності;

- бюджетний ризик, який виникає через зменшення надходжень до бюджету та/або потреби додаткових витрат бюджету.

Понятійний апарат різних видів фінансових ризиків закріплено як у вітчизняних і міжнародних стандартах бухгалтерського обліку та фінансової звітності, так і в окремих нормативно-правових актах України, зокрема у Податковому кодексі України, Бюджетному кодексі України, Законі України «Про страхування», Постановах Правління НБУ, Кабінету Міністрів України та інших актах. Усі ці види фінансових ризиків тісно пов'язані поміж собою та є взаємозалежними один від одного, кожен з яких потребує окремого аналізу, більш глибокого та докладного, що може бути предметом інших досліджень та є необхідним для подальшого ефективного застосування відповідних заходів щодо усунення або мінімізації впливу будь-яких фінансових ризиків.

Для прийняття обґрунтованого правильного стратегічного рішення у договірних відносинах допомагає ідентифікація та оцінка фінансових ризиків за двома параметрами: імовірністю виникнення та ступенем впливу на бізнес. У даному випадку завдяки використанню SWOT-аналізу можна сформулювати стратегію розвитку бізнесу, використовуючи сильні сторони та можливості, а також мінімізуючи вплив слабких сторін та загроз. У цілому це дозволяє отримати всебічне розуміння ризиків та розробити ефективні стратегії для їх управління. Також ще можна застосовувати такі методи, як мозковий штурм, контрольні листи, дерево несправностей та ін.

Висновки. Отже, в умовах російської збройної агресії проти України, глобальної нестабільності, санкційних режимів, цифровізації, кліматичних змін фінансові ризики набули чітко вираженого правового виміру, безпосередньо впливаючи як на приватні інтереси сторін договору, так і на фінансову безпеку держави.

Ризик-орієнтований підхід є базовим принципом сучасного правового регулювання фінансових відносин як на договірному, так і на публічно-правовому рівнях. Законодавство України, з урахуванням міжнародних та європейських стандартів, закріплює обов'язок банків і небанківських фінансових установ впроваджувати комплексні системи управління ризиками, комплаєнс та фінансовий моніторинг.

Ризик ліквідності, кредитний, валютний, податковий, інвестиційний, операційний, бюджетний, кібер- та кліматичний ризики не існують ізольовано, а можуть трансформуватися один в інший, посилюючи негативний ефект для суб'єктів господарювання та фінансової системи загалом. Тому активне застосування превентивних механізмів, зокрема комплексної перевірки контрагентів, постійного моніторингу договірних відносин, аналізу гібридних ризиків та використання стратегічних інструментів оцінки (наприклад, Due Diligence, KYC/AML, SWOT-аналіз, сценарне моделювання, стрес-тестування тощо) дозволить мінімізувати фінансові втрати ще до матеріалізації того чи іншого фінансового ризику.

Підсумовуючи викладене вище, можна зробити узагальнюючий висновок про те, що фінансові ризики у договірних відносинах як сучасна економіко-правова категорія потребує комплексного, ризик-орієнтованого, системного правового підходу.

Бібліографічний список

Андреева, О.В., 2015. Ризик у договірних зобов'язаннях. Кандидат наук. Дисертація. Київ: Київський національний університет імені Тараса Шевченка. 2015. 193 с.

- [онлайн]. Доступно: <https://scc.knu.ua/upload/iblock/e8d/dis_%D0%90%D0%BD%D0%B4%D1%80%D0%B5%D1%94%D0%B2%D0%B0%D0%9E.%D0%92..pdf>
- Банк міжнародних розрахунків, 2024. Базельський комітет з банківського нагляду Основні принципи ефективного банківського нагляду, квітень 2024 року [онлайн]. Доступно: <https://bank.gov.ua/admin_uploads/article/Core_Principles_for_effective_banking_supervision-April_2024_ua.pdf?v=7>
- Великанова, М.М., 2021. Мінімізація ризиків у договірних зобов'язаннях. *Нове українське право* [онлайн], 1, с. 5–13. Доступно: <<http://newukrainianlaw.in.ua/index.php/journal/article/view/1/1>>
- Гетманцев, Д.О. та Коваль, Ю.А., 2024. Фінансово-правовий підхід до розуміння сутності та значення податкових ризиків у договірних відносинах. *Право і суспільство*, 3, с. 264-271 [онлайн]. Доступно: <http://pravoisuspilstvo.org.ua/archive/2024/3_2024/42.pdf>
- Європарламент, Рада ЄС, 2009. Директиви Європейського Парламенту і Ради 2009/138/ЄС від 25 листопада 2009 року про започаткування та ведення діяльності у сфері страхування та перестраховування (Платоспроможність II). *Верховна Рада України* [онлайн]. Доступно: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_039-09#Text>
- Закон України Про банки і банківську діяльність від 07.12.2000 № 2121-III. *Верховна Рада України* [онлайн]. Доступно: <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2121-14#Text>>
- Закон України Про Національний банк України від 20.05.1999 № 679-XIV. *Верховна Рада України* [онлайн]. Доступно: <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/679-14#Text>>
- Закон України Про платіжні послуги від 30.06.2021 № 1591-IX. *Верховна Рада України* [онлайн]. Доступно: <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1591-20#Text>>
- Закон України Про фінансові послуги та фінансові компанії від 14.12.2021 № 1953-IX. *Верховна Рада України* [онлайн]. Доступно: <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1953-20#Text>>
- Інформаційна довідка щодо діяльності Європейського Союзу у сфері протидії гібридним загрозам: Дослідницька служба Верховної Ради України. [онлайн]. Доступно: <https://research.rada.gov.ua/uploads/documents/33849.pdf?fbclid=IwY2xjawOwqSN1eHRuA2FlbQIxMAVicmlkETFJNXFpZVV1U1p2emZreWUxc3J0YwZhcHBfaWQQMjlyMDM5MTc4ODIwMDg5MgABHvb6iCiVklVWASVzwA76ZPwDNMZEс8NWk1SlbE70jBiyyX5vaTibbM8_uVHZ_aem_GV9Q_er95SPJajfwHdXINw>
- Кнейслер, О.В., Письменна, Т.В., Костецький, В.В. та Лубкей, Н.П., 2017. *Фінансові ризики суб'єктів господарювання*: навч. посіб. Тернопіль: Осадца Ю. В., 138 с. [онлайн]. Доступно: <<https://api.dspace.wunu.edu.ua/api/core/bitstreams/52c15f17-ef48-42cb-93a5-ee9a7573dd62/content>>
- Музика-Стефанчук, О.А., 2025. *Валютне право*: підручник. Серія «Наукова школа фінансового права імені Лідії Воронової». Київ: Видавничий дім АртЕк. Доступно: <https://surl.lu/ccwwkd>
- Музика-Стефанчук, О.А., Якимчук, Н.Я., Ханова, Р.Ф., Дашутін, І.В., Савенкова, В.Г., Барікова, А.А. та Сабадаш, Н.О., *Податкове планування та оптимізація оподаткування (податковий консалтинг)*: підручник. Київ: АртЕк, 2024. 304 с. Доступно: <<https://surl.li/ewueka>>
- Національний банк України, 2018а. Постанова Про затвердження Положення про

- організацію системи управління ризиками в банках України та банківських групах від 11.06.2018 № 64 із змінами. *Верховна Рада України* [онлайн]. Доступно: <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0064500-18#top>>
- Національний банк України, 2018b. Рішення Про схвалення Методичних рекомендацій щодо організації корпоративного управління в банках України від 03.12.2018 № 814-рш. Верховна Рада України [онлайн]. Доступно: <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/vr814500-18#Text>>
- Національний банк України, 2020. Постанова Про затвердження Положення про здійснення банками фінансового моніторингу: від 19.05.2020 № 65. *Верховна Рада України* [онлайн]. Доступно: <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0065500-20#Text>>
- Національний банк України, 2023. Постанова Про затвердження Положення про вимоги до системи управління страхувика від 27.12.2023 № 194. *Верховна Рада України* [онлайн]. Доступно: <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0194500-23/conv#Text>>
- Національний банк України, 2025. Постанова Правління Національного банку України Про затвердження Положення про вимоги до системи управління ризиками надавача нефінансових платіжних послуг та внесення зміни до Положення про вимоги до системи управління надавача фінансових платіжних послуг від 02.07.2025 № 73. Верховна Рада України [онлайн]. Доступно: <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0073500-25#Text>>
- Пацкан, Я., 2025. Потенційні ризики в договірній роботі на підприємстві *Azones* [онлайн]. Доступно: <<https://azones.law/analytics/potentsijni-ryzyky-v-dogovirnij-roboti-na-pidpryemstvi/>>
- Томашук, І.В. та Томашук, І.О., 2022. Управління фінансовими ризиками підприємства як складова забезпечення сталого функціонування суб'єкта економіки. *Економіка та суспільство* [онлайн], 39, с. 1-11. Доступно: <<https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/1400/1350>>
- Цопа, В., 2023. Ідентифікація та класифікація ризиків. *Онлайн-консультант фахівця з якості* [онлайн]. Доступно: <<https://qualityexpert.com.ua/articles/657215-identyfikatsiya-i-klasyfikatsiya-ryzykiv>>
- Directive (EU) 2024/1640 of the European Parliament and of the Council of 31 May 2024 on the mechanisms to be put in place by Member States for the prevention of the use of the financial system for the purposes of money laundering or terrorist financing, amending Directive (EU) 2019/1937, and amending and repealing Directive (EU) 2015/849. [online] Available at: <<https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2024/1640/oj/eng>>
- FATF Report, 2025. Comprehensive Update on Terrorist Financing Risks. FATF, July 2025. [online] Available at: <<https://www.fatf-gafi.org/content/dam/fatf-gafi/publications/Comprehensive-Update-on-Terrorist-Financing-Risks-2025.pdf.coredownload.inline.pdf>>
- Regulation (EU) 2024/1620 of the European Parliament and of the Council of 31 May 2024 on establishing the Authority for Anti-Money Laundering and Countering the Financing of Terrorism and amending Regulations (EU) № 1093/2010, (EU) № 1094/2010 and (EU) № 1095/2010. [online] Available at: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=OJ:L_202401620&qid=1718774803886>
- Regulation (EU) 2024/1624 of the European Parliament and of the Council of 31 May 2024 on the prevention of the use of the financial system for the purposes of money laundering or terrorist financing. [online] Available at: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=OJ:L_202401624&qid=1718774881839>
- Standards on Combating Money Laundering and the Financing of Terrorism & Proliferation,

- FATF (2012-2025), Paris. France. [online] Available at: <<https://www.fatf-gafi.org/content/dam/fatf-gafi/recommendations/FATF%20Recommendations%202012.pdf.coredownload.inline.pdf?nocache=true>>
- Wigell, M., Mikkola, H. and Juntunen. T., 2021. European Best Practices in the whole-of-society approach in countering hybrid threats. Parliament Coordinator: Policy Department for External Relations Directorate General for External Policies of the Union. May 2021. 60 p. [online] Available at: <https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2021/653632/EXPO_STU%282021%29653632_EN.pdf?utm_source=chatgpt.com>

References

- Andreieva, O.V., 2015. Ryzyk u dohovirnykh zoboviazanniakh. Kandydat nauk. Dysertatsiia. Kyiv: Kyivskiy natsionalnyi universytet imeni Tarasa Shevchenka. 2015. 193 s. [online] Available at: <https://scc.knu.ua/upload/iblock/e8d/dis_%D0%90%D0%BD%D0%B4%D1%80%D0%B5%D1%94%D0%B2%D0%B0%D0%9E.%D0%92..pdf> (in Ukrainian)
- Bank mizhnarodnykh rozrakhunkiv, 2024. Bazelskyi komitet z bankivskoho nahliadu Osnovni pryntsyipy efektyvnoho bankivskoho nahliadu, kviten 2024 roku [online] Available at: <https://bank.gov.ua/admin_uploads/article/Core_Principles_for_effective_banking_supervision-April_2024_ua.pdf?v=7> (in Ukrainian)
- Directive (EU) 2024/1640 of the European Parliament and of the Council of 31 May 2024 on the mechanisms to be put in place by Member States for the prevention of the use of the financial system for the purposes of money laundering or terrorist financing, amending Directive (EU) 2019/1937, and amending and repealing Directive (EU) 2015/849. [online] Available at: <<https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2024/1640/oj/eng>>
- FATF Report, 2025. Comprehensive Update on Terrorist Financing Risks. FATF, July 2025. [online] Available at: <<https://www.fatf-gafi.org/content/dam/fatf-gafi/publications/Comprehensive-Update-on-Terrorist-Financing-Risks-2025.pdf.coredownload.inline.pdf>>
- Hetmantsev, D.O. ta Koval, Yu.A., 2024. Finansovo-pravovyi pidkhid do rozuminnia sutnosti ta znachennia podatkovykh ryzykiv u dohovirnykh vidnosynakh. Pravo i suspilstvo, 3, s. 264-271 [online] Available at: <http://pravoisuspilstvo.org.ua/archive/2024/3_2024/42.pdf> (in Ukrainian)
- Informatsiina dovidka shchodo diialnosti Yevropeiskoho Soiuzu u sferi protydii hibrydnym zahrozam: Doslidnytska sluzhba Verkhovnoi Rady Ukrainy. [online] Available at: <https://research.rada.gov.ua/uploads/documents/33849.pdf?fbclid=IwY2xjawOwqSN1eHRuA2FlbQIxMABicmlkETFJNXFpZVV1U1p2emZreWUxc3J0YwZhcHBfaWQQMjIyMDM5MTc4ODIwMDg5MgABHvb6iCiVklVWASVzwA76ZPwDNMZEc8NWk1SlbE70jBiyyX5vaTibbM8_uVHZ_aem_GV9Q_er95SPJajfwHdXINw> (in Ukrainian)
- Kneisler, O.V., Pysmenna, T.V., Kostetskyi, V.V. ta Lubkei, N.P., 2017. Finansovi ryzyky subiektiv hospodariuvannia: navch. posib. Ternopil: Osadtsa Yu. V., 138 s. [online] Available at: <<https://api.dspace.wunu.edu.ua/api/core/bitstreams/52c15f17-ef48-42cb-93a5-ee9a7573dd62/content>> (in Ukrainian)
- Muzyka-Stefanchuk, O.A., 2025. Valiutne pravo: pidruchnyk. Seriia «Naukova shkola finansovoho prava imeni Lidiï Voronovoï». Kyïv: Vydavnychiy dim ArtEk. [online] Available at: <https://surl.lu/ccwwkd> (in Ukrainian)
- Muzyka-Stefanchuk, O.A., Yakymchuk, N.Ia., Khanova, R.F., Dashutin, I.V., Savenkova,

- V.H., Barikova, A.A. ta Sabadash, N.O., Podatkove planuvannia ta optymizatsiia opodatkovannia (podatkovyĭ konsal'tynh): pidruchnyk. Kyïv: ArtEk, 2024. 304 s. [online] Available at: <<https://surl.li/ewueka>> (in Ukrainian)
- Natsionalnyi bank Ukrainy, 2018a. Postanova Pro zatverdzhennia Polozhennia pro orhanizatsiiu systemy upravlinnia ryzykamy v bankakh Ukrainy ta bankivskykh hrupakh vid 11.06.2018 № 64 iz zminamy. *Verkhovna Rada Ukrainy* [online] Available at: <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0064500-18#top>> (in Ukrainian)
- Natsionalnyi bank Ukrainy, 2018b. Rishennia Pro skhvalennia Metodychnykh rekomendatsii shchodo orhanizatsii korporatyvnoho upravlinnia v bankakh Ukrainy vid 03.12.2018 № 814-rsh. *Verkhovna Rada Ukrainy* [online] Available at: <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/vr814500-18#Text>> (in Ukrainian)
- Natsionalnyi bank Ukrainy, 2020. Postanova Pro zatverdzhennia Polozhennia pro zdiisnennia bankamy finansovoho monitorynhu: vid 19.05.2020 № 65. *Verkhovna Rada Ukrainy* [online] Available at: <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0065500-20#Text>> (in Ukrainian)
- Natsionalnyi bank Ukrainy, 2023. Postanova Pro zatverdzhennia Polozhennia pro vymohy do systemy upravlinnia strakhovyka vid 27.12.2023 № 194. *Verkhovna Rada Ukrainy* [online] Available at: <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0194500-23/conv#Text>> (in Ukrainian)
- Natsionalnyi bank Ukrainy, 2025. Postanova Pravlennia Natsionalnoho banku Ukrainy Pro zatverdzhennia Polozhennia pro vymohy do systemy upravlinnia ryzykamy nadavacha nefinansovykh platizhnykh posluh ta vnesennia zminy do Polozhennia pro vymohy do systemy upravlinnia nadavacha finansovykh platizhnykh posluh vid 02.07.2025 № 73. *Verkhovna Rada Ukrainy* [online] Available at: <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0073500-25#Text>> (in Ukrainian)
- Patskan, Ya., 2025. Potentsiini ryzyky v dohovirni roboti na pidpryemstvi Azones [online] Available at: <<https://azones.law/analytics/potentsijni-ryzyky-v-dogovirnij-roboti-na-pidpryemstvi/>> (in Ukrainian)
- Regulation (EU) 2024/1620 of the European Parliament and of the Council of 31 May 2024 on establishing the Authority for Anti-Money Laundering and Countering the Financing of Terrorism and amending Regulations (EU) № 1093/2010, (EU) № 1094/2010 and (EU) № 1095/2010. [online] Available at: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=OJ:L_202401620&qid=1718774803886>
- Regulation (EU) 2024/1624 of the European Parliament and of the Council of 31 May 2024 on on the prevention of the use of the financial system for the purposes of money laundering or terrorist financing. [online] Available at: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=OJ:L_202401624&qid=1718774881839>
- Standards on Combating Money Laundering and the Financing of Terrorism & Proliferation, FATF (2012-2025), Paris. France. [online] Available at: <<https://www.fatf-gafi.org/content/dam/fatf-gafi/recommendations/FATF%20Recommendations%202012.pdf.coredownload.inline.pdf?nocache=true>>
- Tomashuk, I.V. ta Tomashuk, I.O., 2022. Upravlinnia finansovymy ryzykamy pidpryemstva yak skladova zabezpechennia staloho funktsionuvannia subiekta ekonomiky. *Ekonomika ta suspilstvo*, 39, s. 1-11. [online] Available at: <<https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/1400/1350>> (in Ukrainian)
- Tsopa, V., 2023. Identyfikatsiia ta klasyfikatsiia ryzykiv. Onlain-konsultant fakhivtsia z yakosti [online] Available at: <<https://qualityexpert.com.ua/articles/657215-identyfikatsiya-i->

- klasyfikatsiya-ryzykiv> (in Ukrainian)
- Velykanova, M.M., 2021. Minimizatsiia ryzykiv u dohovirnykh zoboviazanniakh. Nove ukrainske pravo, 1, s. 5–13. [online] Available at: <<http://newukrainianlaw.in.ua/index.php/journal/article/view/1/1>> (in Ukrainian)
- Wigell, M., Mikkola, H. and Juntunen. T., 2021. European Best Practices in the whole-of-society approach in countering hybrid threats. Parliament Coordinator: Policy Department for External Relations Directorate General for External Policies of the Union. May 2021. 60 p. [online] Available at: <https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2021/653632/EXPO_STU%282021%29653632_EN.pdf?utm_source=chatgpt.com>
- Yevroparlament, Rada YeS, 2009. Dyrektyvy Yevropeiskoho Parlamentu i Rady 2009/138/IeS vid 25 lystopada 2009 roku pro zapochatkuvannia ta vedennia diialnosti u sferi strakhuvannia ta perestrakhuvannia (Platospromozhnist II). Verkhovna Rada Ukrainy [online] Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_039-09#Text> (in Ukrainian)
- Zakon Ukrainy Pro banky i bankivsku diialnist vid 07.12.2000 № 2121-III. Verkhovna Rada Ukrainy [online] Available at: <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2121-14#Text>> (in Ukrainian)
- Zakon Ukrainy Pro finansovi posluhy ta finansovi kompanii vid 14.12.2021 № 1953-IKh. Verkhovna Rada Ukrainy [online] Available at: <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1953-20#Text>> (in Ukrainian)
- Zakon Ukrainy Pro Natsionalnyi bank Ukrainy vid 20.05.1999 № 679-KhIV. Verkhovna Rada Ukrainy [online] Available at: <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/679-14#Text>> (in Ukrainian)
- Zakon Ukrainy Pro platizhni posluhy vid 30.06.2021 № 1591-IKh. Verkhovna Rada Ukrainy [online] Available at: <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1591-20#Text>> (in Ukrainian)

Pozhydaieva M.

THE PARADIGM OF FINANCIAL RISKS IN CONTRACTUAL RELATIONS

The article examines the paradigm of financial risks in contractual relations through the lens of a fundamental understanding of financial risk as an economic and legal phenomenon, as well as through the analysis of the legal mechanisms for managing various types of financial risks in order to ensure financial security at both the contractual and the state regulatory levels. Particular attention is paid to the legal nature and specific features of financial risks arising in contractual relations under conditions of global economic and political instability, the armed aggression of the Russian Federation against Ukraine, the strengthening of sanctions regimes, financial digitalisation, and climate change. It is substantiated that financial risks in modern contractual relations acquire a systemic character and go beyond a purely economic category, forming an object of legal regulation and affecting both the private interests of the contracting parties and the financial security of the state.

It is proposed a comprehensive understanding of financial risk as the probability of negative financial consequences in the form of monetary losses, foregone revenues, or additional expenses caused by uncertainty, managerial decisions of the parties, and the impact of internal and external factors. Emphasis is placed on the specific nature of financial risks, which is manifested in their high variability, individual character, and the absence of universal stabilisation mechanisms.

Considerable attention is devoted to the analysis of the risk-based approach as a fundamental principle of modern legal regulation of the activities of banks, non-bank financial institutions, and payment service providers. The role of the National Bank of Ukraine in shaping the system of financial risk management, compliance and financial monitoring is highlighted, taking into account the standards of the Basel Committee on Banking Supervision, the recommendations of the FATF, and the legal acts of the European Union.

The article systematises the main types of financial risks that may arise in contractual relations, including liquidity risk, credit risk, currency risk, tax risk, investment risk, operational risk, budgetary risk, and outlines their interconnections and capacity for transformation. The significance of contractual, organisational and preventive mechanisms for managing financial risks is substantiated, including Due Diligence, KYC/AML procedures, contractual safeguards, and strategic risk assessment methods. The article concludes that a comprehensive and interdisciplinary approach to the legal framework for financial risk management in contractual relations is necessary in order to ensure financial stability and protect both public and private interests.

Keywords: *financial risk, types of financial risks, tax risks, currency risks, budgetary risks, risk-based approach, risk assessment, contractual relations.*

Стаття надійшла до редколегії 29.11.2025 р.

УДК 342.9:355.02(477)

Т. Б. Процюк

ORCID: 0000-0003-2010-2146

ЗОВНІШНІЙ КОНТРОЛЬ ЗА ГОСПОДАРСЬКИМИ ОПЕРАЦІЯМИ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

У статті комплексно досліджено систему зовнішнього контролю за господарськими операціями Збройних Сил України в умовах воєнного стану. Особлива увага приділена аналізу нормативно-правового забезпечення контрольних механізмів після втрати чинності Господарського кодексу України з 28 серпня 2025 року та переходу регулювання господарських відносин до сфери Цивільного кодексу України та відповідного спеціального законодавства. Автором систематизовано види зовнішнього контролю, визначено їх правові основи та специфіку застосування в умовах особливого правового режиму. Досліджено повноваження Рахункової палати України як вищого органу державного зовнішнього фінансового контролю, особливості діяльності Державної аудиторської служби України в умовах воєнного стану, специфіку парламентського контролю Верховної Ради України та роль громадського контролю у забезпеченні прозорості використання бюджетних коштів. Проаналізовано механізми міжнародного контролю з боку донорських країн та міжнародних організацій. Особливу увагу приділено правовим колізіям та прогалинам у регулюванні контрольних механізмів в умовах воєнного стану. Автором обґрунтовано необхідність вдосконалення законодавчого забезпечення координації між різними органами зовнішнього контролю, усунення дублювання їх повноважень та створення єдиної інформаційної системи обліку результатів контрольних заходів. Визначено перспективні напрями подальших досліджень у сфері оптимізації системи зовнішнього контролю за господарськими операціями у воєнний період з урахуванням міжнародного досвіду та вимог європейської інтеграції України.

Ключові слова: зовнішній контроль, Збройні Сили України, воєнний стан, Рахункова палата України, Державна аудиторська служба України, господарські операції, господарська діяльність у Збройних Силах України, бюджетний контроль, громадський контроль, Цивільний кодекс України.

DOI 10.34079/2518-1319 -2025-15-30-188-197

Постановка проблеми. Повномасштабна збройна агресія російської федерації проти України, що розпочалася 24 лютого 2022 року, зумовила введення на території України воєнного стану, який продовжує діяти донині. В умовах воєнного стану Збройні Сили України здійснюють значний обсяг господарських операцій, пов'язаних із закупівлею озброєння, військової техніки, боєприпасів, продовольства, речового майна та надання різноманітних послуг. Ефективне та прозоре використання бюджетних коштів у сфері оборони набуває критичного значення як для забезпечення обороноздатності держави, так і для збереження довіри міжнародних партнерів та українського суспільства.

Система зовнішнього контролю за господарськими операціями Збройних Сил України функціонує в умовах трансформації національного законодавства. З 28 серпня 2025 року втратив чинність Господарський кодекс України, що призвело до переходу регулювання господарських відносин до сфери Цивільного кодексу України та

спеціальних законів. Ці зміни потребують переосмислення правових основ здійснення контролю за господарськими операціями у воєнний період.

Актуальність дослідження полягає у необхідності комплексного аналізу системи зовнішнього контролю за господарськими операціями Збройних Сил України в умовах воєнного стану з урахуванням нових реалій законодавчого регулювання, виявлення прогалин у нормативно-правовому забезпеченні та розробки пропозицій щодо вдосконалення контрольних механізмів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематикою контролю за діяльністю органів військового управління та використанням бюджетних коштів у сфері оборони досліджувалася у працях українських науковців у різних аспектах.

У працях М.І. Мельника визначено правову природу парламентського контролю як особливої функції представницького органу та обґрунтував механізми його здійснення у воєнний період. Науковець наголошував на конституційно-правових засадах діяльності Комітету Верховної Ради України з питань національної безпеки, оборони та розвідки та визначив проблемні аспекти реалізації контрольних повноважень парламенту в умовах обмеження доступу до інформації (Мельник, 2015). Ю.С. Вичалківська проаналізувала іноземний досвід парламентського контролю над сектором безпеки і оборони та запропонувала напрями його адаптації до українських реалій, підкреслюючи необхідність посилення ролі парламентських комітетів у контролі за оборонними видатками (Вичалківська, 2015).

Державний фінансовий контроль у бюджетній сфері комплексно досліджували Л.В. Гуцаленко, В.А. Дерій, М.М. Коцупатий. У їх праці визначено сутність, мету та завдання державного фінансового контролю, систематизовано види і форми його здійснення, розкрито предмет і методи контролю. Особливу увагу науковці приділили організації контролю у бюджетних установах, включаючи установи оборонного відомства, та визначили порядок застосування фінансових санкцій за бюджетні правопорушення (Гуцаленко, Дерій, та Коцупатий, 2011). О.Є. Шевчук та І.К. Дрозд досліджували організаційно-правові аспекти здійснення державного фінансового контролю та запропонували шляхи підвищення його ефективності шляхом впровадження ризик-орієнтованого підходу (Шевчук, та Дрозд, 2007).

Інституційні основи діяльності Рахункової палати України як вищого органу державного зовнішнього фінансового контролю (аудиту) висвітлені у дисертаційному дослідженні О.С. Койчевої. У роботі, дослідниця визначила правову природу Рахункової палати, її місце у системі органів фінансового контролю та запропонувала модель побудови системи державного фінансового контролю з чітким розмежуванням повноважень різних контролюючих органів (Койчева, 2016). Н.І. Обушна дослідила особливості інституціоналізації Рахункової палати в Україні, простежила еволюцію її повноважень та визначила проблеми реалізації контрольної функції у сучасних умовах (Обушна, 2019). В.О. Пожар проаналізував міжнародний досвід діяльності вищих органів аудиту та обґрунтував можливості його імплементації у вітчизняну практику (Пожар, 2020).

І.С. Микитюк дослідив специфіку державного фінансового контролю саме у бюджетній сфері, визначив його мету, завдання та напрями діяльності контролюючих органів, провів аналіз порушень бюджетного законодавства та окреслив перспективи розвитку контролю (Микитюк, 2018). Л.П. Медвідь з'ясувала зміст та характеристику парламентського контролю за додержанням прав та свобод людини і громадянина, в тому числі військовослужбовців, визначивши роль Уповноваженого Верховної Ради з прав людини у системі парламентського контролю (Медвідь, 2022).

І.В. Басанцов визначив стратегічні шляхи розвитку внутрішньодержавних систем

фінансового контролю та досліджував питання координації між різними органами державного фінансового контролю, усунення дублювання повноважень та підвищення ефективності контрольних операцій (Басанцов, 2011). Є.В. Калюга дослідив фінансово-господарський контроль у системі управління підприємствами та організаціями (Калюга, 2002).

Водночас, комплексних досліджень системи зовнішнього контролю за господарськими операціями Збройних Сил України в умовах воєнного стану з урахуванням скасування Господарського кодексу України та переходу до регулювання Цивільним кодексом України і спеціального законодавства проведено не було. Відсутні також дослідження, які б системно аналізували взаємодію всіх органів зовнішнього контролю (Рахункової палати, Державної аудиторської служби, парламентських структур, громадських організацій та міжнародних контролюючих органів) у контексті специфіки воєнного стану. Це зумовлює актуальність та наукову новизну цього дослідження.

Мета дослідження полягає у комплексному аналізі системи зовнішнього контролю за господарськими операціями Збройних Сил України в умовах воєнного стану, визначенні правових основ діяльності контролюючих органів та формулюванні пропозицій щодо вдосконалення механізмів контролю.

Виклад основного матеріалу дослідження. Система зовнішнього контролю за господарськими операціями Збройних Сил України базується на Конституції України (Конституція України, 1996), Бюджетному кодексі України (Бюджетний кодекс України, 2010), Законах України «Про Рахункову палату» (Закон України № 576-VIII, 2015), «Про основні засади здійснення державного фінансового контролю в Україні» (Закон України № 2939-XII, 1993), «Про Збройні Сили України» (Закон України № 1934-XII, 1991) та інших нормативно-правових актах.

З 28 серпня 2025 року відбулися фундаментальні зміни у правовому регулюванні господарських відносин. Господарський кодекс України втратив чинність на підставі Закону України «Про особливості регулювання діяльності юридичних осіб окремих організаційно-правових форм у перехідний період та об'єднань юридичних осіб» (Закон України № 4196-IX, 2025).

Ця зміна не вплинула на повноваження органів зовнішнього контролю, оскільки їх компетенція визначається спеціальними законами та Бюджетним кодексом України. Водночас, вона змінила понятійний апарат та правову кваліфікацію господарських операцій, що потребує адаптації методологічних підходів до здійснення контролю.

В умовах воєнного стану особливості здійснення державного фінансового контролю визначаються Постановою Кабінету Міністрів України від 07 травня 2022 року № 561 «Деякі питання здійснення державного фінансового контролю в умовах воєнного стану» (Кабінет Міністрів України, 2022). Цим нормативним актом встановлено специфічний режим проведення контрольних заходів з урахуванням безпекових ризиків та необхідності забезпечення функціонування системи оборони.

Рахункова палата України є вищим органом державного зовнішнього фінансового контролю (аудиту), що здійснює контроль від імені Верховної Ради України за надходженням коштів до Державного бюджету України та їх використанням. Відповідно до статті 98 Конституції України (Конституція України, 1996) та статті 1 Закону України «Про Рахункову палату» (Закон України № 576-VIII, 2015), Рахункова палата є організаційно, функціонально, політично та фінансово незалежною. Як визначила О.С. Койчева, Рахункова палата є органом спеціальної конституційної компетенції, повноваження якого є похідними від повноважень Верховної Ради України, але мають самостійний характер (Койчева, 2016).

Принципове значення має положення частини 6 статті 3 Закону України «Про Рахункову палату» в редакції Закону № 4042-IX від 30 жовтня 2024 року, згідно з яким повноваження Рахункової палати не можуть бути припинені чи обмежені у разі введення воєнного або надзвичайного стану в Україні чи в окремих її місцевостях. Це положення гарантує безперервність зовнішнього контролю навіть в складних умовах.

Особливістю діяльності Рахункової палати в умовах воєнного стану є необхідність збалансування вимог прозорості та підзвітності з вимогами безпеки та збереження державної таємниці. Н.І. Обушна підкреслює, що інституційна незалежність Рахункової палати гарантується конституційними нормами і не може бути обмежена навіть в умовах воєнного стану, що відповідає міжнародним стандартам діяльності вищих органів аудиту (Обушна, 2019). Результати контрольних заходів, що містять інформацію з обмеженим доступом, не підлягають оприлюдненню у повному обсязі, проте основні висновки та рекомендації доводяться до Верховної Ради України та Президента України.

Державна аудиторська служба України (далі – ДАСУ) здійснює державний фінансовий контроль за використанням і збереженням державних фінансових ресурсів, необоротних та інших активів, правильністю визначення потреби в бюджетних коштах та взяттям зобов'язань, ефективним використанням коштів і майна. Як обґрунтовано у працях Л.В. Гуцаленко, В.А. Дерій, М.М. Коцупатий державний фінансовий контроль спрямований на забезпечення законності, фінансової дисципліни і раціональності у процесі використання державних активів та бюджетних коштів (Гуцаленко, Дерій, та Коцупатрий, 2011).

В умовах воєнного стану діяльність ДАСУ регулюється Постановою Кабінету Міністрів України від 07 травня 2022 року № 561 (Кабінет Міністрів України, 2022), якою встановлено особливості здійснення державного фінансового контролю. Відповідно до цього документа, ДАСУ здійснює заходи державного фінансового контролю за умови реального функціонування об'єктів контролю та можливості забезпечення збереження життя і здоров'я працівників.

ДАСУ має право проводити ревізії та перевірки використання коштів державного бюджету, виділених на потреби Збройних Сил України, у тій частині діяльності підприємств та організацій, яка стосується використання бюджетних коштів. І.С. Микитюк наголошує, що ефективність державного фінансового контролю у бюджетній сфері залежить від своєчасності виявлення порушень та адекватності застосованих санкцій (Микитюк, 2018). При виявленні порушень ДАСУ складає протоколи про адміністративні правопорушення та надає керівникам підконтрольних установ обов'язкові до виконання приписи щодо усунення виявлених порушень.

Відповідно до статті 85 Конституції України, Верховну Раду України наділено широкими повноваженнями у сфері контролю за діяльністю Збройних Сил України. Як обґрунтовано у дослідженнях М.І. Мельника, парламентський контроль є особливою функцією представницького органу, спрямованою на забезпечення законності та ефективності діяльності органів виконавчої влади у сфері оборони (Мельник, 2015). Парламент визначає засади внутрішньої і зовнішньої політики, засади національної безпеки, затверджує загальну структуру, чисельність, визначає функції Збройних Сил України та інших військових формувань.

В умовах воєнного стану значна частина інформації про діяльність Збройних Сил України та використання бюджетних коштів є секретною, що обмежує можливості публічного парламентського контролю. Водночас, як зазначає Ю.С. Вичалківська, члени профільного комітету Верховної Ради України мають доступ до інформації з грифом «Для службового користування» та можуть здійснювати контроль у закритому режимі, що відповідає міжнародній практиці парламентського нагляду за сектором безпеки і

оборони (Вичалківська, 2015).

Хоча внутрішній контроль не є зовнішнім контролем за своєю природою, його результати мають важливе значення для органів зовнішнього контролю та громадськості. Департамент внутрішнього аудиту Міністерства оборони України здійснює незалежну та об'єктивну оцінку систем управління, внутрішнього контролю та управління ризиками з метою запобігання незаконному, неефективному та нерезультативному використанню ресурсів.

Порядок організації діяльності з внутрішнього аудиту в системі Міністерства оборони України затверджено наказом Міністра оборони України від 15 грудня 2020 року № 475 (Міністерства оборони України, 2020). Департамент внутрішнього аудиту підпорядковується Міністру оборони України та координує діяльність підрозділів внутрішнього аудиту в установах, що належать до сфери управління Міністерства оборони України.

У травні 2024 року при Міністерстві оборони України створено Аудиторський комітет (Міністерства оборони України, 2024) – консультативно-дорадчий орган, до складу якого входять сертифіковані внутрішні аудитори з держав-членів НАТО та України. Комітет надає незалежні рекомендації щодо підвищення ефективності системи внутрішнього контролю та управління ризиками.

Результати внутрішнього аудиту використовуються органами зовнішнього контролю при плануванні та проведенні власних контрольних заходів, що забезпечує координацію контрольної діяльності та уникнення дублювання.

Стаття 9 Закону України «Про Збройні Сили України» (Закон України № 1934-XII, 1991) встановлює, що Збройні Сили України здійснюють свою діяльність на принципах гласності, відкритості для демократичного цивільного контролю з боку суспільства. Закон України «Про національну безпеку України» (Закон України № 2469-VIII, 2018) визначає правові та організаційні засади здійснення такого контролю.

Особливістю громадського контролю в умовах воєнного стану є обмеження доступу до інформації, що становить державну таємницю або може завдати шкоди національній безпеці. Водночас, інформація про загальні обсяги фінансування, основні напрями використання коштів, результати публічних закупівель (за винятком закупівель, інформація про які не підлягає оприлюдненню відповідно до законодавства) залишається доступною для громадськості.

Громадська антикорупційна рада при Міністерстві оборони України, сформована у 2023 році, стала дієвим механізмом громадського контролю. Рада проводить незалежний моніторинг закупівельних процедур, надає висновки щодо ризиків корупції та неефективного використання бюджетних коштів.

В умовах надання Україні значної міжнародної військової та фінансової допомоги важливу роль відіграє міжнародний контроль з боку країн-донорів та міжнародних організацій. Такий контроль здійснюється на підставі міжнародних договорів та угод про надання допомоги.

Аналіз чинного законодавства та практики його застосування дозволяє виявити низку проблемних аспектів. По-перше, існує певне дублювання повноважень Рахункової палати України та ДАСУ щодо контролю за публічними закупівлями та використанням бюджетних коштів, на що вказували у своїх дослідженнях І.В. Басанцов (Басанцов, 2011) та інші науковці. Це призводить до додаткового навантаження на підконтрольні установи та неефективного використання ресурсів контролюючих органів. По-друге, відсутня єдина інформаційна система обліку результатів контрольних заходів, що ускладнює координацію між органами контролю та моніторинг виконання рекомендацій за результатами перевірок. По-третє, скасування Господарського кодексу України створило

перехідний період, протягом якого необхідна адаптація методологічних підходів до контролю господарських операцій з урахуванням нових положень Цивільного кодексу України. По-четверте, в умовах воєнного стану обмеження доступу до інформації, хоча й виправдане з точки зору безпеки, створює ризики зниження ефективності контролю та можливості зловживань. По-п'яте, недостатньо врегульовано механізм взаємодії між органами внутрішнього та зовнішнього контролю, що знижує ефективність використання результатів внутрішнього аудиту. Як обґрунтовує Є.В. Калюга, інтеграція систем внутрішнього та зовнішнього контролю є необхідною умовою підвищення ефективності фінансово-господарського контролю (Калюга, 2002).

Висновки. Система зовнішнього контролю за господарськими операціями Збройних Сил України в умовах воєнного стану є багаторівневою та включає державний зовнішній фінансовий контроль, здійснюваний Рахунковою палатою України, державний фінансовий контроль Державної аудиторської служби України, парламентський контроль Верховної Ради України, громадський контроль та міжнародний контроль.

В умовах воєнного стану повноваження органів зовнішнього контролю не припиняються і не обмежуються, що гарантує безперервність контролю за використанням бюджетних коштів навіть в складних умовах. Водночас, специфіка воєнного стану зумовлює необхідність дотримання балансу між вимогами прозорості та підзвітності і вимогами національної безпеки.

Для вдосконалення системи зовнішнього контролю необхідно: забезпечити чітке розмежування повноважень Рахункової палати України та Державної аудиторської служби України; створити єдину інформаційну систему обліку результатів контрольних заходів; адаптувати методологію контролю до змін законодавства, пов'язаних зі скасуванням Господарського кодексу України; врегулювати механізми взаємодії органів внутрішнього та зовнішнього контролю; посилити координацію з міжнародними контролюючими органами.

Перспективними напрямками подальших досліджень є вивчення міжнародного досвіду організації контролю за оборонними витратами в умовах збройних конфліктів, розробка пропозицій щодо вдосконалення механізмів громадського контролю у сфері оборони, дослідження правових аспектів міжнародного контролю за використанням військової допомоги.

Бібліографічний список

- Басанцов, І.В., 2011. Стратегічні напрями розвитку системи державного фінансового контролю. *Механізм регулювання економіки* [онлайн] 1, с.164-171. Доступно: <https://mer.fem.sumdu.edu.ua/content/articles/issue_12/IV_BASANTSOVStrategic_Directions_of_State_Financial_Control_System_Development.pdf>
- Бюджетний кодекс України № 2456-VI, 2010. *Верховна Рада України*, [онлайн] Доступно: <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2456-17>>
- Вичалківська, Ю.С., 2015. Удосконалення механізмів парламентського контролю над сектором безпеки і оборони України. *Державне управління: удосконалення та розвиток*, [онлайн] 10. Доступно: <<http://www.dy.nauka.com.ua/?op=1&z=1143>>
- Гуцаленко, Л.В., Дерій, В.А. та Коцупатрій, М.М., 2011. *Державний фінансовий контроль*. 2-ге вид. Київ: Центр учбової літератури.
- Закон України Про Збройні Сили України № 1934-XII, 1991. *Верховна Рада України* [онлайн] Доступно: <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1934-12>>
- Закон України Про національну безпеку України № 2469-VIII, 2018. *Верховна Рада України* [онлайн] Доступно: <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text>>

- Закон України Про основні засади здійснення державного фінансового контролю в Україні № 2939-ХІІ, 1993. *Верховна Рада України* [онлайн] Доступно: <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2939-12>>
- Закон України Про особливості регулювання діяльності юридичних осіб окремих організаційно-правових форм у перехідний період та об'єднань юридичних осіб № 4196-ІХ, 2025. *Верховна Рада України* [онлайн] Доступно: <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4196-20>>.
- Закон України Про Рахункову палату № 576-VІІІ, 2015. *Верховна Рада України* [онлайн] Доступно: <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/576-19>>
- Калюга, Є.В., 2002. *Фінансово-господарський контроль у системі управління*. Київ: Ельга, Ніка-Центр.
- Койчева, О.С., 2016. *Рахункова палата як суб'єкт фінансового контролю*. Кандидат юридичних наук. Дисертація. Одеська національна юридична академія. [онлайн] Доступно: <<http://dspace.onua.edu.ua/handle/11300/6067>>
- Конституція України № 254к/96-ВР, 1996. *Верховна Рада України*. [онлайн] Доступно: <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>>
- Медвідь, Л.П., 2022. Зміст та характеристика парламентського контролю за додержанням прав та свобод людини і громадянина, в тому числі військовослужбовців. *Аналітично-порівняльне правознавство*, [онлайн] 3, с.65-72. DOI:10.24144/2788-6018.2022.03.11.
- Мельник, М.І., 2015. Парламентський контроль у сфері національної безпеки і оборони: теоретико-правовий аспект. *Вісник Національної академії правових наук України*, [онлайн] 2(81), с.64-75. Доступно: <<http://visnyk.kh.ua/uk/article/parlamentskiy-kontrol-u-sferi-natsionalnoyi-bezpeki-i-oboroni-teoretiko-pravoviy-aspekt>>
- Микитюк, І.С., 2018. Державний фінансовий контроль у бюджетній сфері. *Світ фінансів*, [онлайн] 1(54), с.146-157. Доступно: <<http://sf.wunu.edu.ua/index.php/sf/article/view/1089>>
- Міністерства оборони України, 2024. Наказ Про затвердження Положення про Аудиторський комітет Міністерства оборони України № 313, 2024. *Верховна Рада України* [онлайн] Доступно: <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0000-24>>.
- Міністерства оборони України, 2020. Наказ Про організацію діяльності з внутрішнього аудиту в системі Міністерства оборони України № 475, 2020. *Верховна Рада України* [онлайн] Доступно: <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0024-21>>
- Обушна, Н.І., 2019. Особливості інституціоналізації Рахункової палати в Україні як вищого органу аудиту. *Державне управління та місцеве самоврядування*, [онлайн] 2(41), с.61-69. Доступно: <[http://www.dridu.dp.ua/vidavnictvo/2019/2019_02\(41\)/9.pdf](http://www.dridu.dp.ua/vidavnictvo/2019/2019_02(41)/9.pdf)>.
- Пожар, В.О., 2020. Зарубіжний досвід функціонування вищих органів фінансового контролю та можливості його застосування в Україні. *Економічний простір*, [онлайн] 154, с.88-93. Доступно: <<http://www.prostir.pdaba.dp.ua/index.php/journal/article/view/530>>.
- Кабінет Міністрів України, 2022. Постанова. Деякі питання здійснення державного фінансового контролю в умовах воєнного стану № 561, 2022. *Верховна Рада України*. [онлайн] Доступно: <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/561-2022-%D0%BF>>
- Шевчук, О.Є. та Дрозд, І.К., 2007. *Державний фінансовий контроль*. Київ: ТОВ «Імекс-ЛТД».

References

- Basantsov, I.V., 2011. Stratehichni napriamy rozvytku systemy derzhavnogo finansovoho kontroliu [Strategic directions of development of the state financial control system]. *Mekhanizm rehuliuвання ekonomiky*, [online] 1, pp.164-171. Available at: <https://mer.fem.sumdu.edu.ua/content/articles/issue_12/IV_BASANTSOVStrategic_Directions_of_State_Financial_Control_System_Development.pdf> (in Ukrainian)
- Biudzhetni kodeks Ukrainy [Budget Code of Ukraine] No.2456-VI, 2010. *Verkhovna Rada of Ukraine*. [online] Available at: <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2456-17>> (in Ukrainian)
- Hutsalenko, L.V., Derii, V.A. and Kotsupatryi, M.M., 2011. *Derzhavnyi finansovyi kontrol* [State financial control]. 2nd ed. Kyiv: Tsentr uchbovoi literatury. (in Ukrainian)
- Kaliuha, Ye.V., 2002. *Finansovo-hospodarskyi kontrol u systemi upravlinnia* [Financial and economic control in the management system]. Kyiv: Elha, Nika-Tsentr. (in Ukrainian)
- Koicheva, O.S., 2016. *Rakhunkova palata yak subiekt finansovoho kontroliu* [The Accounting Chamber as a subject of financial control]. PhD Dissertation. Odeska natsionalna yurydychna akademiia. [online] Available at: <<http://dspace.onua.edu.ua/handle/11300/6067>> (in Ukrainian)
- Konstytutsiia Ukrainy [Constitution of Ukraine] No. 254k/96-VR, 1996. *Verkhovna Rada of Ukraine*. [online] Available at: <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>> (in Ukrainian)
- Medvid, L.P., 2022. Zmist ta kharakterystyka parlamentskoho kontroliu za doderzhanniam prav ta svobod liudyny i hromadianyna, v tomu chisli viiskovosluzhbovtiv [Content and characteristics of parliamentary control over the observance of human and civil rights and freedoms, including military personnel]. *Analitychno-porivnialne pravoznavstvo*, [online] 3, pp.65-72. DOI:10.24144/2788-6018.2022.03.11. (in Ukrainian)
- Melnyk, M.I., 2015. Parlamentskyi kontrol u sferi natsionalnoi bezpeky i oborony: teoretyko-pravovyi aspekt [Parliamentary control in the field of national security and defense: theoretical and legal aspect]. *Visnyk Natsionalnoi akademii pravovykh nauk Ukrainy*, [online] 2(81), pp.64-75. Available at: <<http://visnyk.kh.ua/uk/article/parlamentskiy-kontrol-u-sferi-natsionalnoyi-bezpeki-i-oboroni-teoretiko-pravoviy-aspekt>> (in Ukrainian)
- Mykytiuk, I.S., 2018. Derzhavnyi finansovyi kontrol u biudzhetsnii sferi [State financial control in the budget sphere]. *Svit finansiv*, [online] 1(54), pp.146-157. Available at: <<http://sf.wunu.edu.ua/index.php/sf/article/view/1089>> (in Ukrainian)
- Nakaz Ministerstva oborony Ukrainy Pro orhanizatsiiu diialnosti z vnutrishnyoho audytu v systemi Ministerstva oborony Ukrainy [Order of the Ministry of Defense of Ukraine on the organization of internal audit activities in the system of the Ministry of Defense of Ukraine] No. 475, 2020. *Verkhovna Rada of Ukraine*. [online] Available at: <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0024-21>> (in Ukrainian)
- Nakaz Ministerstva oborony Ukrainy Pro zatverdzhennia Polozhennia pro Audytorskyi komitet Ministerstva oborony Ukrainy [Order of the Ministry of Defense of Ukraine on approval of the Regulation on the Audit Committee of the Ministry of Defense of Ukraine] No. 313, 2024. *Verkhovna Rada of Ukraine*. [online] Available at: <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0000-24>> (in Ukrainian)
- Obushna, N.I., 2019. Osoblyvosti instytutsionalizatsii Rakhunkovoi palaty v Ukraini yak vyshchoho orhanu audytu [Features of the institutionalization of the Accounting Chamber in Ukraine as the supreme audit institution]. *Derzhavne upravlinnia ta mistseve samovriaduvannia*, [online] 2(41), pp.61-69. Available at: <[http://www.dridu.dp.ua/vidavnictvo/2019/2019_02\(41\)/9.pdf](http://www.dridu.dp.ua/vidavnictvo/2019/2019_02(41)/9.pdf)> (in Ukrainian)

- Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy Deiaki pytannia zdiisnennia derzhavnoho finansovoho kontroliu v umovakh voiennoho stanu [Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine Some issues of state financial control under martial law] No. 561, 2022. *Verkhovna Rada of Ukraine*. [online] Available at: <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/561-2022-%D0%BF>> (in Ukrainian)
- Pozhar, V.O., 2020. Zarubizhnyi dosvid funktsionuvannia vyshchych orhaniv finansovoho kontroliu ta mozhlyvosti yoho zastosuvannia v Ukraini [Foreign experience of functioning of supreme financial control bodies and possibilities of its application in Ukraine]. *Ekonomichnyi prostir*, [online] 154, pp.88-93. Available at: <<http://www.prostir.pdaba.dp.ua/index.php/journal/article/view/530>> (in Ukrainian)
- Shevchuk, O.Ye. and Drozd, I.K., 2007. *Derzhavnyi finansovyi kontrol* [State financial control]. Kyiv: TOV «Imeks-LTD». (in Ukrainian)
- Vychalkivska, Yu.S., 2015. Udoskonalennia mekhanizmiv parlamentskoho kontroliu nad sektorom bezpeky i oborony Ukrainy [Improvement of mechanisms of parliamentary control over the security and defense sector of Ukraine]. *Derzhavne upravlinnia: udoskonalennia ta rozvytok*, [online] 10. Available at: <<http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=1143>> (in Ukrainian)
- Zakon Ukrainy Pro natsionalnu bezpeku Ukrainy [Law of Ukraine On National Security of Ukraine] № 2469-VIII, 2018. *Verkhovna Rada of Ukraine* [online] Available at: <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text>> (in Ukrainian)
- Zakon Ukrainy Pro osnovni zasady zdiisnennia derzhavnoho finansovoho kontroliu v Ukraini [Law of Ukraine on the basic principles of state financial control in Ukraine] No. 2939-XII, 1993. *Verkhovna Rada of Ukraine*. [online] Available at: <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2939-12>> (in Ukrainian)
- Zakon Ukrainy Pro osoblyvosti rehuliuвання diialnosti yurydychnykh osib okremykh orhanizatsiino-pravovykh form u perekhidnyi period ta obiednan yurydychnykh osib [Law of Ukraine on the peculiarities of regulating the activities of legal entities of certain organizational and legal forms in the transitional period and associations of legal entities] No. 4196-IX, 2025. *Verkhovna Rada of Ukraine*. [online] Available at: <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4196-20>> (in Ukrainian)
- Zakon Ukrainy Pro Rakhunkovu palatu [Law of Ukraine on the Accounting Chamber] No. 576-VIII, 2015. *Verkhovna Rada of Ukraine*. [online] Available at: <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/576-19>> (in Ukrainian)
- Zakon Ukrainy Pro Zbroini Syly Ukrainy [Law of Ukraine on the Armed Forces of Ukraine] No. 1934-XII, 1991. *Verkhovna Rada of Ukraine*. [online] Available at: <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1934-12>> (in Ukrainian)

Protsiuk T.

EXTERNAL CONTROL OF ECONOMIC OPERATIONS OF THE ARMED FORCES OF UKRAINE UNDER MARTIAL LAW

The article comprehensively investigates the system of external control over the economic operations of the Armed Forces of Ukraine under martial law. Particular attention is paid to the analysis of the regulatory and legal framework of control mechanisms following the repeal of the Economic Code of Ukraine on August 28, 2025, and the transition of the regulation of economic relations to the sphere of the Civil Code of Ukraine and relevant special legislation.

The author systematizes the types of external control, defines their legal foundations, and outlines the specifics of their application under the special legal regime. The powers of the Accounting Chamber of Ukraine as the supreme body of state external financial control, the peculiarities of the State Audit Service of Ukraine's activities under martial law, the specifics of parliamentary control by the Verkhovna Rada of Ukraine, and the role of public oversight in ensuring the transparency of the use of budget funds are examined. The mechanisms of international oversight by donor countries and international organizations are analyzed. Special attention is given to legal conflicts and gaps in the regulation of control mechanisms under martial law. The author substantiates the necessity of improving the legislative support for coordination between different external control bodies, eliminating the duplication of their powers, and creating a unified information system for recording the results of control measures. Promising directions for further research in the field of optimizing the system of external control over economic operations during the wartime period, taking into account international experience and the requirements of Ukraine's European integration, are identified.

Key words: external control, Armed Forces of Ukraine, martial law, Accounting Chamber of Ukraine, State Audit Service of Ukraine, economic operations, economic activity in the Armed Forces of Ukraine, budget control, public oversight, Civil Code of Ukraine.

Стаття надійшла до редколегії 30.11.2025 р.

УДК 341.226:656.045(043.2)

А.В. Філіппов

ORCID: 0000-0002-9035-144X

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ У МІЖНАРОДНОМУ ПОВІТРЯНОМУ ПРАВІ: СУЧАСНИЙ СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ ІМПЛЕМЕНТАЦІЇ В ЗАКОНОДАВСТВО УКРАЇНИ

Стаття присвячена аналізу сучасного стану та перспектив імплементації в законодавство України норм інституту відповідальності у міжнародному повітряному праві. Стверджується, що інститут відповідальності в міжнародному повітряному праві, на наше переконання, є одним з основних інструментів забезпечення реалізації його норм і, водночас, одним з найбільш слабких місць (що може здаватись парадоксальним, однак, на думку автора є цілком логічним, враховуючи історичні умови та політичні й економічні реалії).

Зазначається, що Україна, як авіаційна держава, завжди брала активну участь у розвитку міжнародного повітряного права як член ООН та ІКАО, сторона міжнародних конвенцій та інших міжнародних договорів та документів. Однак, стосовно імплементації в законодавство України норм міжнародного повітряного права щодо відповідальності, існують деякі проблеми.

Зроблено висновок, що існуючі механізми відповідальності в міжнародному повітряному праві не є достатньо ефективними, але й нові не повною мірою відповідають сучасним реаліям: не враховують нові виклики сьогодення (кіберзагрози, гібридне використання БПЛА поблизу аеропорту для дезорганізації його роботи та використання РЕБ, що загрожує безпеці авіонавігації, для вчинення актів незаконного втручання), містять чимало зазначених вище вузьких місць та компромісних положень (держави неохоче беруть на себе нові міжнародні зобов'язання, особливо ті, що передбачають відповідальність самих держав). Але й з цих «половинчатих» кроків щодо оновлення інституту відповідальності в міжнародному повітряному праві, Україна наразі приєдналась лише до одного відносно нового міжнародного договору – Монреальської конвенції 1999 р.

Перспективи приєднання України до «Пекінських» документів 2010 р. та Монреальського протоколу 2014 р., на нашу думку, цілком реальні, однак необхідна ґрунтовна наукова експертиза щодо відповідності такого приєднання національним інтересам України. Що ж до нових Монреальських конвенцій 2009 р. – перспективи приєднання України тут сумнівні – адже ці конвенції досі не набрали чинності – і можливо не наберуть. До того ж, Україна досі не є стороною навіть чинних Римської конвенції 1952 р. та Протоколу 1978 р. з Монреальським Протоколом 1978 р.

Ключові слова: імплементація в законодавство України норм міжнародного повітряного права щодо відповідальності; відповідальність за акти незаконного втручання в діяльність цивільної авіації; повітряне піратство; відповідальність експлуатанта повітряного судна за шкоду третім особам, завдану в результаті актів незаконного втручання; відповідальність авіаперевізника за шкоду, заподіяну стороні договору повітряного перевезення актом незаконного втручання.

DOI 10.34079/2518-1319 -2025-15-30-198-205

Постановка проблеми. Інститут відповідальності в міжнародному повітряному праві, на наше переконання, є одним з основних інструментів забезпечення реалізації його норм і, водночас, одним з найбільш слабких місць (що може здаватись парадоксальним, однак, на нашу думку є цілком логічним, враховуючи історичні умови та політичні й економічні реалії). Україна, як авіаційна держава, завжди брала активну участь у розвитку міжнародного повітряного права як член ООН та ІКАО, сторона міжнародних конвенцій та інших міжнародних договорів та документів. Однак, стосовно імплементації в законодавство України норм міжнародного повітряного права щодо відповідальності, на наш погляд, існують деякі проблеми, які ми розглянемо нижче.

Метою статті є на основі наукового аналізу визначити сучасний стан та подальші перспективи імплементації в законодавство України норм інституту відповідальності у міжнародному повітряному праві.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Наявні наукові дослідження різних аспектів проблематики відповідальності в міжнародному повітряному праві, представлені в працях цілої плеяди українських та зарубіжних дослідників.

Зокрема, міжнародно-правові засади боротьби з незаконними актами щодо міжнародної цивільної авіації прямо чи опосередковано висвітлювався такими зарубіжними дослідниками як А. Abramovsky, S.K. Agrawala, Y. Alexander, Ghobrial Atef, I. Awford, J. Balfour, G. L. Bolhke, R.P. Boyle, J. Busuttil, C.F. Butler, K Chamberlain, J.T. Choi, D.Y. Chung, J.H. Daniel, P.S. Dempsey, C. Emanuelli, A.E. Evans, M.J. Fenello, M.E. Fingerman, D. Fiorita, G.F. Fitzgerald, D. Gero, L.C. Green, O. Highley, Wes A. Irvin, B. Hoffman, B. Jenkins, N.D. Joyner, O.J. Lissitzyn, R.H. Mankiewicz, R.J. McGrane, E. McWhinney, A.I. Mendelssohn, A. Merari, M. Milde, J.F. Murphy, H.E. Reser, J.L. Rhee, J.B. Rhineland, S.B. Rosenfeld, W. Schwenk, I.M. Sheppard, S. Shubber, M.S. Simons, E. Sochor, H. Steelman, H.F. Van Panhuys, X. Wang, L. Weber, R. Wilberforce та багатьма іншими. Серед вітчизняних науковців даній проблематиці приділяли увагу Р.О. Герасимов, Е. В. Горян, К. В. Горян, О. М. Григоров, Н. В. Камінська, А. О. Кочнева, С. Я. Лихова, К. О. В. Миловацький, С.І. Москаленко, В.І. Рижий, К. О. Савчук, Л. І. Чулінда та деякі інші.

Проблема відшкодування шкоди, завданої повітряними суднами третім особам, у науці міжнародного права неодноразово привертала увагу зарубіжних науковців – Elizabeth Gaspar Brown, Lee Jae Woon, Michael Jennison, George Leloudas, A. J. Mauritz, Christopher M. Petras, Gerd Rinck, Shan Jialing, Jeffrey Wool, А.А. Абусав, А. Антоніо, М.Т. Лауре, Давід І. Левін, Х.П. Дидерикс-Вершор, М. Лемуан, Карел Дж. Дж. Столкер, М. Танселін, Н.Е. Хессе та багато ін. – однак у вітчизняній науці малодосліджена.

На сьогоднішній день як в Україні (О. М. Григоров, І. А. Діковська, Я. О. Добідовська, І. Я. Козачок, Я. Л. Назаренко, О. М. Онищенко, М. О. Раскалей, О. В. Столярський, Г.В. Цірат та інші), так і за кордоном (Bartholomew J. Banino, R.I.C. Bartsch, Barbara J. Buono, Harold Caplan, Bin Cheng, Ch.-J. Cheng, D. Cluxton, Christian Conti, Carlos E. Aguilar Cortés, McKay Cunningham, Scott D. Cunningham, P.D. Dempsey, Giumulla Elmar, Manuel Harry, A. Field, Mark S. Flynn, M. R. Franks, Lisa M. Fromm, James A. Gallagher Jr., Lawrence B. Goldhirsch, Rodolfo A. González-Lebrero, Kelly Compton Grems, Audrey Guelfi, Julian Hermida, Greg T. Hill, R. M. Jarvis, D. Kaar, M. Katsivela, Hamid Kazemi, Ana Keglovic, Anita Khosla, Ingrid Koning, Irene Larsen, Susan Schneider Lewin, M. McDonald, Michael Milde, Dave Miller, Caroline Morgan, Paul Myburgh, Kathryn M. Nutt, Sebastian Fernandez Pena, Glenn Pogust, Charles S. Rhyne, John Robins, Kastela Slobodan, Arpad Szakal, Aleksander Tobolelewsky, George N. Tompkins Jr., Tory A. Weigand, та ін.) – чимало наукових досліджень, присвячених відповідальності авіаперевізника за загибель або тілесне ушкодження пасажира взагалі та новаціям

Монреальської конвенції 1999 р.

Серед останніх найбільш комплексних вітчизняних досліджень проблем відповідальності у міжнародному повітряному праві та імплементації цих норм в законодавство України слід відмітити дві дисертації (Цірат, 2019; Григоров, 2020).

Виклад основного матеріалу дослідження. Інститут відповідальності в міжнародному повітряному праві історично формується як комплексний, його норми формалізовані у різних конвенційних механізмах, які закріплюють міжнародні зобов'язання держав щодо абсолютно різної (за видами, формами чи змістом) відповідальності, а саме:

1) відповідальності держав за виконання своїх міжнародних зобов'язань на основі принципу добросовісного виконання зобов'язань, зокрема й у сфері міжнародного повітряного права: наприклад, сприяння сталому та безпечному розвитку аеронавігації на основі принципу міжнародного співробітництва в дусі Чиказької конвенції 1944 р. Про міжнародну цивільну авіацію (ICAO, 1944); утримання від дій, що можуть становити загрозу міжнародній аеронавігації, захисту від актів незаконного втручання в діяльність цивільної авіації (забезпечення авіаційної безпеки) – Чиказька конвенція про міжнародну цивільну авіацію 1944 р. та Додаток 17 (ICAO, 2017) до неї (а також рекомендована практика ICAO – SARPS, зокрема, Керівництво з авіаційної безпеки).

Вказані норми були імplementовані в законодавство України на виконання взятих нею міжнародних зобов'язань, оскільки Україна є стороною Чиказької конвенції 1944 р., а Додаток 17 є її невід'ємною частиною;

2) так званої «боротьби з незаконними актами щодо міжнародної цивільної авіації» (під якою в міжнародному повітряному праві традиційно розуміється встановлення державами-учасниками своєї юрисдикції щодо таких актів або видачі злочинців зацікавленим державам за принципом *aut dedere aut judicare*).

А) старий конвенційний механізм: Токійська конвенція 1963 р. (ICAO, 1963), Гаазька конвенція 1970 р. (ICAO, 1970), Монреальська конвенція 1971 р. (ICAO, 1971), Додатковий протокол 1988 р. (ICAO, 1988), а також стаття 101 UNCLOS (United Nations, 1982) щодо боротьби з повітряним піратством – Україна є стороною вищезазначених документів і імplementувала їх норми в своє законодавство (Кримінальний кодекс України, 2001).

Б) модернізований «Пекінський» конвенційний механізм – Пекінська конвенція 2010 р. (ICAO, 2010) – замінює Монреальську конвенцію 1971 р., Пекінський протокол 2010 р. (ICAO, 2010a) – вносить зміни до Гаазької конвенції 1970 р., Монреальський протокол 2014 р. (ICAO, 2014) – вносить зміни до Токійської конвенції 1963 р.) – Україна поки не стала учасницею цих документів і відповідно не імplementує їх норми в своє законодавство;

3) відповідальності експлуатанта іноземного повітряного судна за шкоду, завдану цим судном третім особам на поверхні – «Римський конвенційний механізм»: Римська конвенція 1952 р. (ICAO, 1952) з Монреальським Протоколом 1978 р. (ICAO, 1978.). Україна не є учасником: ані Римської конвенції 1933 р., ані 1952 р. та Протоколу 1978 р., ані нових Монреальських конвенцій 2009 р. (ICAO, 2009; ICAO, 2009a). Модернізований «Монреальський конвенційний механізм 2009 р.» взагалі ще не діє, оскільки Монреальські конвенції 2009 р. досі не отримали достатню кількість ратифікацій для набрання чинності;

4) відповідальності авіаперевізника: перед пасажирями – за шкоду, завдану смертю чи тілесним ушкодженням пасажирів, затримкою в перевезенні, знищенням, втратою чи ушкодженням багажу; перед вантажовідправником – за шкоду, завдану знищенням, втратою чи ушкодженням або затримкою в перевезенні вантажу – старий Варшавський

конвенційний механізм, заснований на Варшавській конвенції 1929 р. (Convention for the unification ..., 1929) або нова Монреальська конвенція 1999 р. (ICAO, 1999).

Україна є стороною обох вищезазначених конвенцій (Закон України № 685-VI, 2008) і імплементувала їх норми в своє законодавство (Авіаційні правила України, 2018), тобто перейшла на Монреальську модель відповідальності перевізника, стару Варшавську Україна теоретично може застосовувати щодо міжнародних повітряних перевезень, коли пункт відправлення або призначення знаходяться в країні, яка не є стороною Монреальської конвенції 1999 р.).

Варто зазначити, що матеріальну відповідальність несе також і інша сторона договору міжнародного повітряного перевезення: за невиконання або неналежне виконання своїх обов'язків за договором, або тих, що випливають з факту укладення договору. Так, хоча відповідальність пасажирів у міжнародному праві фактично не врегульована, але з аналізу правозастосовної практики можна зробити висновок, що пасажир несе відповідальність за будь-яку шкоду, завдану авіаперевізнику, або особам, перед якими авіаперевізник несе відповідальність, внаслідок: порушення, невиконання або неналежного виконання правил польотів і перевезення; неповідомлення перевізнику інформації або повідомлення неправдивої інформації про свій багаж, а також повинен відшкодувати перевізнику витрати, викликані невиконанням пасажиром вимог законів країни прибуття. Вантажовідправник несе відповідальність за будь-яку шкоду, завдану авіаперевізнику або особам, перед якими авіаперевізник несе відповідальність, внаслідок: порушення, невиконання або неналежного виконання правил польотів і перевезення; неправильності, неточності, неповноти або неповідомлення перевізнику інформації про вантаж, неналежне пакування та маркування вантажу (п. 1 та 2 ст. 10 Монреальської конвенції 1999 р.); відсутності або недостатності, неправильності оформлення митних та інших супровідних документів, якщо це призвело до затримки в перевезенні та додаткових витрат для перевізника (п. 1 ст. 16).

Висновки. На наше переконання, існуючі механізми відповідальності в міжнародному повітряному праві не є достатньо ефективними, але й нові, на жаль, не повною мірою відповідають сучасним реаліям: не враховують нові виклики сьогодення (кіберзагрози, гібридне використання БПЛА поблизу аеропорту для дезорганізації його роботи та використання РЕБ, що загрожує безпеці авіонавігації, для вчинення актів незаконного втручання), містять чимало зазначених вище вузьких місць та компромісних положень (держави неохоче беруть на себе нові міжнародні зобов'язання, особливо ті, що передбачають відповідальність самих держав). Але й з цих «половинчатих» кроків щодо оновлення інституту відповідальності в міжнародному повітряному праві, Україна наразі приєдналась лише до одного відносно нового міжнародного договору – Монреальської конвенції 1999 р.

Перспективи приєднання України до «Пекінських» документів 2010 р. та Монреальського протоколу 2014 р., на нашу думку, цілком реальні, однак необхідна ґрунтовна наукова експертиза щодо відповідності такого приєднання національним інтересам України. Що ж до нових Монреальських конвенцій 2009 р. (ICAO, 2009; ICAO, 2009a) – перспективи приєднання України тут сумнівні – адже ці конвенції досі не набрали чинності – і можливо не наберуть. До того ж, Україна досі не є стороною навіть чинних Римської конвенції 1952 р. (ICAO, 1952) та Протоколу 1978 р. з Монреальським Протоколом 1978 р. (ICAO, 1978).

Бібліографічний список

Авіаційні правила України «Правила повітряних перевезень та обслуговування

- пасажирів і багажу». Затверджені Наказом Державної авіаційної служби України № 1239, 2018. *Верховна Рада України*, [онлайн] Доступно: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0141-19#Text>.
- Григоров, О.М., 2020. *Теоретичні та практичні проблеми міжнародно-правового регулювання діяльності цивільної авіації*. Доктор наук. Дисертація. Київський національний університет імені Тараса Шевченка.
- Кримінальний кодекс України № 2341-III, 2001. *Верховна Рада України*, [онлайн] Доступно: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>
- Закон України Про приєднання України до Конвенції про уніфікацію деяких правил міжнародних повітряних перевезень № 685-VI, 2008. *Верховна Рада України*, [онлайн] Доступно: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/685-17#>
- Цірат, Г.В., 2019. *Уніфікація норм міжнародного приватного повітряного права: сучасний стан та тенденції*. Доктор наук. Дисертація. Київський національний університет імені Тараса Шевченка.
- Convention for the unification of certain rules relating to international carriage by air, signed at Warsaw on 12 october 1929. *McGill University*. [online] Available at: <https://www.mcgill.ca/iasl/files/iasl/warsaw1929.pdf>
- ICAO, 1944. Convention on International Civil Aviation. Signed at Chicago, on 7 December 1944. *United Nations Treaty Series*. [online] Available at: <https://treaties.un.org/doc/publication/unts/volume%2015/volume-15-ii-102-english.pdf>
- ICAO, 1952. Convention on damage caused by foreign aircraft to third parties on the surface. Done at Rome, on 7 October 1952. *United Nations Treaty Series*. [online] Available at: <https://treaties.un.org/doc/Publication/UNTS/Volume%20310/volume-310-I-4493-English.pdf>
- ICAO, 1963. Convention on offences and certain other acts committed on board aircraft. Signed at Tokyo on 14 September 1963. *United Nations Treaty Series*. [online] Available at: <https://treaties.un.org/doc/db/terrorism/conv1-english>.
- ICAO, 1970. Convention for the suppression of unlawful seizure of aircraft. Signed at The Hague on 16 December 1970. *United Nations Treaty Series*. [online] Available at: <https://treaties.un.org/doc/db/terrorism/conv2-english.pdf>
- ICAO, 1971. Convention for the Suppression of Unlawful Acts Against the Safety of Civil Aviation. Concluded at Montreal on 23 September 1971. *United Nations Treaty Series*. [online] Available at: <https://treaties.un.org/doc/Publication/UNTS/Volume%20974/volume-974-I-14118-english.pdf>
- ICAO, 1978. Protocol to amend the Convention on damage caused by foreign aircraft to third parties on the surface, signed at Rome on 7 October 1952. Signed at Montreal, on 23 September 1978 (Montreal Protocol 1978). *McGill University*. [online] Available at: <https://www.mcgill.ca/iasl/files/iasl/montreal1978.pdf>
- ICAO, 1988. Protocol for the Suppression of Unlawful Acts of Violence at Airports Serving International Civil Aviation, Supplementary to the Convention for the Suppression of Unlawful Acts Against the Safety of Civil Aviation (with Final Act). Concluded at Montreal on 24 february 1988. *United Nations Treaty Series*. [online] Available at: <https://treaties.un.org/doc/db/terrorism/conv7-english.pdf>.
- ICAO, 1999. Convention for the unification of certain rules for international carriage by air. *United Nations Treaty Series*. [online] Available at: <https://treaties.un.org/doc/Publication/UNTS/Volume%202242/v2242.pdf>
- ICAO, 2009. Convention on compensation for damage caused by aircraft to third parties. Adopted in Montréal, Canada on 2 May 2009. *Aviation working group*. [online] Available at: <https://awg.aero/wp-content/uploads/2019/09/GRC-Final.pdf>.
- ICAO, 2009a. Convention on compensation for damage to third parties, resulting from acts of unlawful interference involving aircraft. Adopted in Montréal, Canada on 2 May 2009. *Centre for International Law*. [online] Available at: <https://cil.nus.edu.sg/wp-content/uploads/2019/02/2009-Convention-for-Damage-to-3rd-Parties-from-Acts-of-Unlawful-Interference-Involving-Aircraft-1.pdf>

- ICAO, 2010. Convention on the suppression of unlawful acts relating to international civil aviation. Signed at Beijing on 10 September 2010. *Congress.gov*. [online] Available at: <https://www.congress.gov/116/cdoc/tdoc3/CDOC-116tdoc3.pdf>
- ICAO, 2010a. Protocol Supplementary to the Convention for the Suppression of Unlawful Seizure of Aircraft. Signed at Beijing on 10 September 2010. *Congress.gov*. [online] Available at: <https://www.congress.gov/116/cdoc/tdoc4/CDOC-116tdoc4.pdf>
- ICAO, 2014. Protocol to amend the Convention on offences and certain other acts committed on board aircraft done at Montreal on 4 April 2014. *UN*. [online] Available at: https://www.unodc.org/documents/terrorism/News%20and%20Events/Consolidated_Text_1963_Tokyo_Convention-2014_Montreal_Protocol_ENG.pdf.
- ICAO, 2017. Annex 17 to the Convention on International Civil Aviation. Security: Safeguarding International Civil Aviation Against Acts of Unlawful Interference. International Civil Aviation Organization. Tenth Edition, April 2017. *Foundation for Aviation Competence*. [online] Available at: <https://ffac.ch/wp-content/uploads/2020/10/ICAO-Annex-17-Security.pdf>
- United Nations, 1982. United Nations Convention on the Law of the Sea. Done at Montego Bay on 10 December 1982. *UN*. [online] Available at: https://www.un.org/depts/los/convention_agreements/texts/unclos/unclos_e.pdf

References

- Aviatsiini pravyla Ukrainy «Pravyla povitrianykh perevezhen ta obsluhovuvannya pasazhyriv i bahazhu». Zatverdzeni Nakazom Derzhavnoi aviatsiinoi sluzhby Ukrainy № 1239 [Aviation Regulations of Ukraine “Rules for Air Transportation and Passenger and Baggage Services.” Approved by Order of the State Aviation Service of Ukraine No. 1239.], 2018. *Verkhovna Rada of Ukraine*. [online] Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0141-19#Text> (in Ukrainian)
- Grygorov O.M., 2020. Teoretychni ta praktychni problemy mizhnarodno-pravovoho rehuliuвання diialnosti tsyvilnoi aviatsii. [Theoretical and practical problems of international legal regulation of civil aviation.]. Doctoral dissertation. Kyivskyi natsionalnyi universytet imeni Tarasa Shevchenka. (in Ukrainian).
- Convention for the unification of certain rules relating to international carriage by air, signed at Warsaw on 12 October 1929. *McGill University*. [online] Available at: <https://www.mcgill.ca/iasl/files/iasl/warsaw1929.pdf>
- ICAO, 1944. Convention on International Civil Aviation. Signed at Chicago, on 7 December 1944. *United Nations Treaty Series*. [online] Available at: <https://treaties.un.org/doc/publication/unts/volume%2015/volume-15-ii-102-english.pdf>
- ICAO, 1952. Convention on damage caused by foreign aircraft to third parties on the surface. Done at Rome, on 7 October 1952. *United Nations Treaty Series*. [online] Available at: <https://treaties.un.org/doc/Publication/UNTS/Volume%20310/volume-310-I-4493-English.pdf>
- ICAO, 1963. Convention on offences and certain other acts committed on board aircraft. Signed at Tokyo on 14 September 1963. *United Nations Treaty Series*. [online] Available at: <https://treaties.un.org/doc/db/terrorism/conv1-english.pdf>
- ICAO, 1970. Convention for the suppression of unlawful seizure of aircraft. Signed at The Hague on 16 December 1970. *United Nations Treaty Series*. [online] Available at: <https://treaties.un.org/doc/db/terrorism/conv2-english.pdf>
- ICAO, 1971. Convention for the Suppression of Unlawful Acts Against the Safety of Civil Aviation. Concluded at Montreal on 23 September 1971. *United Nations Treaty Series*. [online] Available at: <https://treaties.un.org/doc/Publication/UNTS/Volume%20974/volume-974-I-14118-english.pdf>
- ICAO, 1978. Protocol to amend the Convention on damage caused by foreign aircraft to third parties on the surface, signed at Rome on 7 October 1952. Signed at Montreal, on 23 September 1978 (Montreal Protocol 1978). *McGill University*. [online] Available at: <https://www.mcgill.ca/iasl/files/iasl/montreal1978.pdf>

- ICAO, 1988. Protocol for the Suppression of Unlawful Acts of Violence at Airports Serving International Civil Aviation, Supplementary to the Convention for the Suppression of Unlawful Acts Against the Safety of Civil Aviation (with Final Act). Concluded at Montreal on 24 february 1988. *United Nations Treaty Series*. [online] Available at: <https://treaties.un.org/doc/db/terrorism/conv7-english.pdf>
- ICAO, 1999. Convention for the unification of certain rules for international carriage by air. *United Nations Treaty Series*. [online] Available at: <https://treaties.un.org/doc/Publication/UNTS/Volume%202242/v2242>
- ICAO, 2009. Convention on compensation for damage caused by aircraft to third parties. Adopted in Montréal, Canada on 2 May 2009. *Aviation working group*. [online] Available at: <https://awg.aero/wp-content/uploads/2019/09/GRC-Final.pdf>
- ICAO, 2009a. Convention on compensation for damage to third parties, resulting from acts of unlawful interference involving aircraft. Adopted in Montréal, Canada on 2 May 2009. *Centre for International Law*. [online] Available at: <https://cil.nus.edu.sg/wp-content/uploads/2019/02/2009-Convention-for-Damage-to-3rd-Parties-from-Acts-of-Unlawful-Interference-Involving-Aircraft-1.pdf>
- ICAO, 2010. Convention on the suppression of unlawful acts relating to international civil aviation. Signed at Beijing on 10 September 2010. *Congress.gov*. [online] Available at: <https://www.congress.gov/116/cdoc/tdoc3/CDOC-116tdoc3.pdf>
- ICAO, 2010a. Protocol Supplementary to the Convention for the Suppression of Unlawful Seizure of Aircraft. Signed at Beijing on 10 September 2010. *Congress.gov*. [online] Available at: <https://www.congress.gov/116/cdoc/tdoc4/CDOC-116tdoc4.pdf>
- ICAO, 2014. Protocol to amend the Convention on offences and certain other acts committed on board aircraft done at Montreal on 4 April 2014. *UN*. [online] Available at: https://www.unodc.org/documents/terrorism/News%20and%20Events/Consolidated_Text_1963_Tokyo_Convention-2014_Montreal_Protocol_ENG.pdf
- ICAO, 2017. Annex 17 to the Convention on International Civil Aviation. Security: Safeguarding International Civil Aviation Against Acts of Unlawful Interference. International Civil Aviation Organization. Tenth Edition, April 2017. *Foundation for Aviation Competence*. [online] Available at: <https://ffac.ch/wp-content/uploads/2020/10/ICAO-Annex-17-Security.pdf>
- Kryminalnyi kodeks Ukrainy № 2341-III [Criminal Code of Ukraine No. 2341-III], 2001. *Verkhovna Rada of Ukraine*. [online] Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (in Ukrainian)
- Tsirat, G.V., 2019. Unifikatsiia norm mizhnarodnoho pryvatnoho povitrianoho prava: suchasnyi stan ta tendentsii. [Unification of the private international air law norms: modern situation and tendencies]. Doctoral dissertation. Kyivskiy natsionalnyi universytet imeni Tarasa Shevchenka. (in Ukrainian).
- Zakon Ukrainy Pro pryednannia Ukrainy do Konventsii pro unifikatsiiu deiakykh pravyl mizhnarodnykh povitrianykh perevezhen № 685-VI [Law of Ukraine on Ukraine's Accession to the Convention for the Unification of Certain Rules for International Carriage by Air No. 685-VI], 2008. *Verkhovna Rada of Ukraine*. [online] Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/685-17#Text> (in Ukrainian)
- United Nations, 1982. United Nations Convention on the Law of the Sea. Done at Montego Bay on 10 December 1982. *UN*. [online] Available at: https://www.un.org/depts/los/convention_agreements/texts/unclos/unclos_e.pdf

Filippov A.

LIABILITY IN INTERNATIONAL AIR LAW: CURRENT STATUS AND PROSPECTS FOR IMPLEMENTATION IN UKRAINIAN LEGISLATION

Abstract. The article is devoted to the analysis of the current state and prospects of

implementation of the norms of the institute of liability in international air law into Ukrainian legislation. It is argued that the institution of liability in international air law, in our opinion, is one of the main instruments for ensuring the implementation of its norms and, at the same time, one of its weakest points (which may seem paradoxical, but, in the author's opinion, is quite logical, given the historical conditions and political and economic realities).

It is noted that Ukraine, as an aviation state, has always taken an active part in the development of international air law as a member of the UN and ICAO, a party to international conventions and other international treaties and documents. However, there are some problems with the implementation of international air law norms on liability into Ukrainian legislation.

It is concluded that existing liability mechanisms in international aviation law are not sufficiently effective, but new ones do not fully correspond to modern realities: they do not take into account new challenges of today (cyber threats, hybrid use of UAVs near airports to disrupt their operation, and the use of electronic warfare which threatens the safety of air navigation, to commit acts of unlawful interference), contain many of the above-mentioned bottlenecks and compromises (states are reluctant to take on new international obligations, especially those that provide for the liability of the states themselves). However, even with these “half-hearted” steps to update the institution of liability in international air law, Ukraine has so far acceded to only one relatively new international treaty—the 1999 Montreal Convention. The prospects for Ukraine's accession to the 2010 Beijing documents and the 2014 Montreal Protocol are, in our opinion, quite realistic, but a thorough scientific assessment of the compatibility of such accession with Ukraine's national interests is necessary. As for the new 2009 Montreal Conventions, the prospects for Ukraine's accession are doubtful, as these conventions have not yet entered into force and may not do so. In addition, Ukraine is still not a party to even the existing 1952 Rome Convention and the 1978 Protocol with the 1978 Montreal Protocol.

Keywords: *Implementation of international air law provisions on liability into Ukrainian legislation; responsibility for acts of unlawful interference with civil aviation; acts of unlawful interference with civil aviation; air piracy; the liability of the aircraft operator for damage to third parties caused by acts of unlawful interference; air carrier's liability for damage caused to a party to an air transport contract by an act of unlawful interference.*

Стаття надійшла до редколегії 01.12.2025 р.

УДК 347.73:336.22 (477)

Т.М. Ямненко

ORCID: [0000-0002-9040-2358](https://orcid.org/0000-0002-9040-2358)

ЄВРОПЕЙСЬКА ПРАКТИКА НАЛЕЖНОЇ ОБАЧНОСТІ ПЛАТНИКІВ ПОДАТКІВ: АДАПТАЦІЯ ДО УКРАЇНСЬКОГО ПОДАТКОВОГО ПРАВА

У статті проведено послідовний аналіз наукових і практичних проблем, що стосуються формування доктрини належної обачності платників податків. Встановлено, що податкові правовідносини належать до найбільш делікатних сфер правового регулювання, оскільки тут особливо відчутним є протиставлення інтересів держави, зацікавленої у стабільному наповненні бюджету, та інтересів платників податків, для яких принципи правової визначеності та свободи підприємницької діяльності мають фундаментальне значення. У такому балансі ключову роль відіграє доктрина належної обачності, яка у судовій практиці виступає своєрідним інструментом гармонізації державних і приватних інтересів. Вона використовується судами як практичний інструмент для забезпечення рівноваги між потребою держави у податкових надходженнях та правом платників податків на здійснення підприємницької діяльності у межах правової визначеності. Вжиті платником податків заходи щодо дотримання правил та норм податкового законодавства вважаються достатніми, якщо контролюючий орган не доведе, що, вчиняючи певні дії або допускаючи бездіяльність, за які передбачена відповідальність, платник податків діяв нерозумно, недоброросовісно та без належної обачності. Саме на контролюючий орган покладається обов'язок довести вину платника податків у вчиненні податкового правопорушення, довести, що недостатньо вжито заходи у зв'язку з неналежною обачністю в діях платників. Практика Суду ЄС демонструє доцільність закріплення цього інституту у законодавстві та встановлення чітких критеріїв його застосування. Для України важливим завданням є гармонізація національного підходу з європейськими стандартами, що дозволить мінімізувати податкові ризики та сприятиме розвитку правової визначеності у сфері оподаткування. Порівняння з міжнародними підходами свідчить, що українська судова практика фактично рухається у напрямі зближення з європейськими стандартами. Однак відсутність законодавчого визначення доктрини належної обачності породжує ризики правової невизначеності та неоднакового застосування. Необхідним є унормування критеріїв належної обачності на рівні Податкового кодексу України, що забезпечить прозорість правовідносин та підвищить правову захищеність платників податків.

Ключові слова: Суд ЄС, належна обачність, доктрина, судова практика, правове регулювання, платник податків, податкова система.

DOI 10.34079/2518-1319 -2025-15-30-206-215

Постановка проблеми. В сучасних умовах розвитку податкової системи України вагомим значення набуває питання забезпечення справедливості та прозорості податкових відносин. Одним із важливих механізмів, який широко використовується у практиці податкових органів і судів, є доктрина належної обачності (*due diligence doctrine*). Хоча вказана доктрина прямо не закріплена у Податковому кодексі України, суди активно застосовують її при вирішенні спорів, пов'язаних із податковим кредитом, відшкодуванням податку на додану вартість та іншими податковими питаннями.

Варто зазначити, що податкові правовідносини належать до найбільш чутливих сфер правового регулювання, де інтереси держави у забезпеченні надходжень до бюджету нерідко стикаються з правом платників податків на свободу підприємницької діяльності та правову визначеність. У цьому контексті саме доктрина належної обачності виступає у правозастосовній практиці як механізм балансування інтересів держави і бізнесу.

Проблема спірних податкових відносин традиційно привертала увагу як науковців, так і практиків, проте вона потребує більш глибокого та системного аналізу. У наукових дослідженнях переважно розглядаються процедурні аспекти, тоді як змістові елементи правових позицій судів залишаються недостатньо висвітленими. У даному аспекті важливим є вивчення практики Суду ЄС про належну обачність платників податків в контексті уроків для України та поступового закріплення цього принципу податкового права на рівні національного законодавства.

У сучасних працях питання доктрини належної обачності розглядаються фрагментарно, що ускладнює її сприйняття як цілісного явища та підкреслює актуальність проведеного дослідження. Особлива важливість теми зростає через те, що предмет дослідження перебуває під впливом конфлікту між приватними та публічними інтересами.

Дослідження здійснювалося із дотриманням балансу між теоретичною та практичною складовими, що раніше не отримувало достатнього відображення у наукових джерелах. Це дозволило виробити системні теоретичні положення щодо належної обачності платників податків на основі реальних судових справ Суду ЄС. Власне це і становить **мету дослідження** висвітленого в публікації наукової статті.

Аналіз досліджень та публікацій. Теоретична база дослідження належної обачності в податковому праві ґрунтується на працях українських учених — М.Кучерявенка, Д.Гетманцева, В.Тимощука, Є.Смичка, Л.Нецьки, В.Мороза, Г.Лоскоріх, О.Перчі, О.Єфімова та інших, — а також на доробку зарубіжних дослідників, зокрема W. Schön, M. Lang, B. Terra, P. Wattel, R. Avi-Yonah, R. de la Feria, J. Freedman, C. Garbarino, E. Kemmeren та P. Pistone, які досліджують проблеми податкового комплаєнсу, належної обачності та протидії фіктивним схемам. Однак, попри велику кількість публікацій, що стосуються цієї теми, залишається чимало дискусійних питань, зумовлених насамперед юридичною практикою.

Виклад основного матеріалу дослідження. Доктрина належної обачності передбачає, що платник податків зобов'язаний проявляти розумну уважність та обачність при виборі контрагентів, укладенні договорів і здійсненні господарських операцій. У разі порушення цього обов'язку податкові органи мають право ставити під сумнів правомірність формування податкового кредиту або витрат. У цьому аспекті вона перегукується з концепцією «due diligence», широко відомою у праві ЄС та країнах континентальної Європи.

Змістовне наповнення цієї доктрини полягає у прояві платником податків застереження під час вибору контрагента. Проблема недобросовісних контрагентів, які не виконують своїх зобов'язань, виникла давно. Можна погодитися з думкою Є.М. Смичка, що належним проявом розумної обачності платника податків у першу чергу є аналіз правосуб'єктності його контрагента й пов'язаних з ним осіб (Смичок, 2020, с. 120).

Попри те, що Податковий кодекс України прямо не містить поняття «належна обачність», окремі його положення можна розглядати як відсилання до цієї доктрини. Зокрема, у статтях 14, 198 та 201 Податкового кодексу України (Податковий кодекс України № 2755-VI, 2010) містяться норми, які передбачають необхідність підтвердження господарських операцій належними первинними документами. Тоді,

платник податків несе відповідальність за перевірку реальності своїх контрагентів і документального оформлення угод.

Верховний Суд неодноразово наголошував на важливості прояву платником податків належної обачності. Наприклад, у Постанові Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду від 28 березня 2024 року суд зазначив, що «платник податків повинен вживати заходів щодо перевірки ділової репутації свого контрагента та перевірки факту реального виконання договору» (Єдиний державний реєстр судових рішень, 2024). Схожі висновки викладені у постанові Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду від 24 вересня 2019 року (Єдиний державний реєстр судових рішень, 2019). Це свідчить про формування сталої судової практики, де доктрина належної обачності виконує роль ключового критерію оцінки поведінки платників податків.

Наразі, основною проблемою є відсутність чіткого законодавчого закріплення доктрини належної обачності у Податковому кодексі України. Це створює певні труднощі для правозастосовної практики та породжує ризики надмірного розширення дискреційних повноважень податкових органів. Перспективним напрямом є імплементація у національне законодавство положень, які б прямо встановлювали обов'язок платника податків діяти добросовісно та з належною обачністю, а також визначали б критерії, за якими суди могли б оцінювати виконання цього обов'язку. В умовах євроінтеграційних процесів та гармонізації національного законодавства з правом ЄС імплементація цієї доктрини у Податковий кодекс України є важливим завданням податкової реформи.

Зазначимо, що вперше Європейський суд з прав людини у справі «Bulves» AD v. Bulgaria (European court of human rights, 2009a) розглянув питання відповідальності платників податків за податкові зловживання їх контрагентами. Ним констатовано, що платник податку на додану вартість не повинен відповідати за зловживання постачальника, щодо яких у нього немає засобів контролю («over which it has no control and in relation to which it has no means of monitoring or securing compliance»). Фактично такою правовою позицією Європейський суд з прав людини на міжнародному рівні закріпив концептуальні засади доктрини належної обачності. Разом із тим окремої уваги заслуговує думка Суду щодо обов'язку дотримання державою справедливого балансу між загальними інтересами суспільства й вимогами щодо захисту права власності («the demands of the general interest of the community and the requirements of the protection of the right of property»). Проблемою національних органів влади й дотепер залишається невизначеність критеріїв наявності прояву належної обачності з боку платника податків. Іншими словами, національні суди втручаються у право власності без повного і всестороннього дослідження обставин справи.

Рішення Конституційного Суду України від 26 листопада 2025 року у справі за скаргою Представництва «АНДРІТЗ ГАЙДРО ГмбХ» фактично закріпило формалізований підхід до податкової відповідальності, визнавши конституційними штрафи за прострочення реєстрації податкових накладних незалежно від обставин, що спричинили порушення. (Конституційний Суд України, 2025).

На відміну від цього, у практиці Європейського суду з прав людини питання податкової відповідальності оцінюється крізь призму належної обачності платника та його здатності передбачити чи уникнути порушень.

Таким чином, між позицією КСУ та підходами ЄСПЛ існує концептуальна різниця: українська модель акцентує на фіскальній дисципліні через автоматичні санкції, тоді як ЄСПЛ підкреслює необхідність індивідуальної оцінки поведінки платника та пропорційності втручання держави у його майнову сферу.

Спільне між Рішенням КСУ та прецедентами ЄСПЛ можемо подивитися в таблиці нижче.

Позиція	ЄСПЛ	КСУ (2025)
Чи є великі податкові штрафи кримінальними за суттю?	Так, за критеріями <i>Engel</i>	Так, “співмірні з кримінальними покараннями”
Чи потрібно доводити вину?	Так, держава має довести умисел або недбалість	Так, контролюючий орган має довести вину платника
Чи допустиме автоматичне покарання без оцінки поведінки платника?	Ні (Bulves AD; Business Support Centre)	Ні — порушує презумпцію невинуватості
Чи враховується добросовісність платника?	Так, це ключовий елемент <i>due diligence</i>	Так, вина і ступінь вини мають враховуватись
Чи має бути справедливий баланс між економічними інтересами держави та правами платника?	Так, вимога пропорційності	Так, КСУ прямо аналізує “справедливий баланс”

Що стосується практики Суду ЄС варто звернути увагу на наступні справи, щодо належної обачності платників податків у контексті податку на додану вартість (ПДВ), які ґрунтуються на принципі, що право на податковий кредит може бути відмовлено, якщо платник податків знав або мав підстави знати, що його операція була пов’язана з шахрайством.

Так, по справі C-255/02 компанія Halifax plc, що надавала банківські послуги, здійснювала переважно операції, звільнені від оподаткування ПДВ, і тому не мала права на повне відшкодування податку. З метою зменшення податкового навантаження було створено кілька дочірніх підприємств, які виступали замовниками будівельних робіт для кол-центрів. Будівельні компанії нараховували ПДВ у рахунках, який дочірні підприємства могли заявляти до відшкодування. В подальшому, ці дочірні підприємства здавали об’єкти в оренду Halifax, причому оренда розглядалася як оподатковувана операція. Завдяки цьому Halifax фактично отримувала можливість компенсувати ПДВ, який у звичайних умовах не підлягав би відшкодуванню (Judgment of the court (Grand Chamber), 2006).

Halifax plc наполягала, що дії є цілком законними, адже вони відповідають формальним нормам директиви з ПДВ (Європарламент, Рада ЄС, 2006), а право на податкові вигоди не може бути обмежене, якщо платник формально дотримався законодавства. Податкові органи Великої Британії вважали, що схема має виключно штучний характер, створений з єдиною метою – отримати податкову вигоду, яка суперечить духу законодавства ЄС. Суд ЄС сформулював ключові підходи: по-перше, право на відшкодування ПДВ не може тлумачитися так, щоб воно дозволяло зловживання; по-друге, якщо операція не має іншої економічної мети, окрім отримання податкової переваги, то така операція кваліфікується як зловживання правом; по-третє, для визнання зловживання необхідно встановити два критерії та отримання податкової вигоди, суперечної меті законодавства ЄС; по-четверте, відсутність будь-якої суттєвої економічної причини, крім мінімізації податкового тягаря. Таким чином, у справі Halifax Суд ЄС дійшов висновку, що створення дочірніх структур та схема з будівництвом мали виключно податкову мотивацію і тому становили зловживання.

Вважаємо, що справа Halifax стала прецедентною для розвитку доктрини

«зловживання правом» у сфері податкового права ЄС. Було закладено підхід, згідно з яким навіть формально правильні дії платника можуть бути позбавлені податкових наслідків, якщо їхня єдина мета – податкова оптимізація, що суперечить меті директив. Рішення стало орієнтиром для подальшої судової практики, зокрема у справах *Part Service* (C-425/06), *Collée* (C-146/05) та ін.

Справа *Kittel & Recolta Recycling* (InfoCuria, 2006) стосувалася схем шахрайського отримання ПДВ («missing trader fraud»). Платники податків отримали товари від постачальників, які знали або мали підстави знати про участь у шахрайстві.

Axel Kittel, бельгійський підприємець, що займався торгівлею комп'ютерними комплектуючими. Податкові органи відмовили йому у праві на відшкодування ПДВ за придбаними товарами, оскільки його постачальники виявилися учасниками «карусельного шахрайства» (типова схема ухилення від сплати ПДВ, коли один із контрагентів зникає, не сплативши податок). У паралельній справі *Recolta Recycling SPRL*, що займалася торгівлею мобільними телефонами, ситуація була аналогічною: підприємство мало належні рахунки-фактури, але податкові органи відмовили у праві на відшкодування, бо попередні ланки постачання були задіяні у шахрайстві. Платники податків (Kittel і Recolta): заявляли, що вони діяли добросовісно, мали всі необхідні документи та не несуть відповідальності за шахрайські дії своїх постачальників. Податкові органи, в свою чергу, наполягали, що навіть наявність належних документів не дає права на відшкодування, якщо операції фактично пов'язані з шахрайством у сфері ПДВ.

Суд ЄС виробив фундаментальне правило: якщо платник знав або повинен був знати, що бере участь в операції, пов'язаній із шахрайством щодо ПДВ, він втрачає право на відшкодування податку. Принцип нейтральності ПДВ не поширюється на випадки, коли добросовісність платника відсутня або він свідомо закриває очі на очевидні порушення. Разом з тим, Суд наголосив, якщо платник діяв добросовісно і не міг знати про шахрайство, він не може втрачати право на податковий кредит лише через порушення з боку контрагента. Встановлено, що право на податковий кредит може бути відмовлено, якщо платник податків знає або має підстави знати, що операція пов'язана з шахрайством. Суд підкреслив принцип «належної обачності» (*due diligence*): платник повинен вживати всіх розумних заходів для перевірки контрагента. Таким чином, справи *Kittel* і *Recolta* стали ключовими для формування доктрини «знання або повинності знати» (*knowledge test*) у податковому праві ЄС. Відтоді національні суди ЄС системно застосовують критерій «знав чи повинен був знати» у спорах про відшкодування ПДВ.

За справою C-80/11 Угорська компанія *Mahagében kft* і фізична особа *Dávid* заявили право на податковий кредит з ПДВ за операціями постачання деревини (C-80/11 та C-142/11). Податкові органи Угорщини відмовили у відшкодуванні, стверджуючи, що постачальники не виконали своїх податкових зобов'язань. Самі платники доводили, що вони діяли добросовісно, мали всі первинні документи й не могли знати про порушення з боку контрагентів.

Суд ЄС підтвердив: право на податковий кредит є основним принципом системи ПДВ і може бути обмежене лише у випадках зловживання чи шахрайства. Відмова у відшкодуванні можлива тільки тоді, коли доведено, що платник податків знав або повинен був знати, що бере участь у шахрайських операціях. Якщо платник діяв із належною обачністю, зібрав усі необхідні документи й не міг передбачити порушення з боку контрагента, він не може нести відповідальність за чужі порушення. Це рішення конкретизувало попередню доктрину зі справи *Kittel* (C-439/04): *Halifax* – боротьба зі зловживанням; *Kittel* – тест «мав знати чи повинен був знати»; *Mahagében* – захист добросовісного платника від надмірних претензій податкових органів.

В Україні податкові органи часто автоматично відмовляють у податковому кредиті, якщо контрагент визнається фіктивним або не сплатив податок.

Суд ЄС у справі *Mahagében* наголошує: цього недостатньо. Необхідно довести, що саме платник податків свідомо чи недбало взяв участь у шахрайстві.

Верховний Суд останніми роками наближається до цієї логіки, в той же час має місце практика «колективної відповідальності» за порушення контрагентів. Отже, справа *Mahagében* є «захисним щитом» для сумлінних платників податків у ЄС. Вона встановлює, що право на податковий кредит не може бути обмежене лише через недоліки у діяльності контрагентів, якщо сам платник діяв з належною обачністю.

Зауважимо, що необхідність сформувавши прецедентну практику на рівні Суду ЄС про обов'язок платника податків проявляти належну обачність. Платники податків повинні вживати всіх розумних заходів для перевірки своїх контрагентів, щоб уникнути участі в шахрайських схемах. Це включає перевірку реєстраційних даних постачальника, його податкової дисципліни та інших обставин, що можуть свідчити про можливу участь у шахрайстві. Платник податків може втратити право на податковий кредит, якщо буде доведено, що він знав або мав підстави знати, що його операція була пов'язана з шахрайством, навіть якщо він сам не був безпосередньо причетний до нього.

Порівняльна таблиця прецедентів ЄСПЛ щодо належної обачності (*due diligence*)

Справа ЄСПЛ	Суть спору	Позиція ЄСПЛ щодо <i>due diligence</i>	Правовий стандарт, важливий для України
<i>Bulves AD v. Bulgaria</i> (2009)	Відмова у податковому кредиті через порушення контрагента	Добросовісний платник не має нести відповідальність за порушення контрагента, якщо вжив належних заходів перевірки	Заборона фіскального покладення відповідальності без доведення вини; обов'язок держави з'ясувати добросовісність платника
<i>Intersplav v. Ukraine</i> (2007)	Затримка відшкодування ПДВ та блокування коштів	Недоліки роботи держави не можуть шкодити платнику, який діяв законно	Принцип справедливого балансу та захист права власності (ст. 1 Протоколу №1)
<i>Jussila v. Finland</i> (2006)	Податкові штрафи як «кримінальне обвинувачення»	Податкові санкції можуть бути кримінальними за сутністю, що вимагає дотримання гарантій ст. 6 Конвенції	Підтвердження позиції КСУ: штрафи можуть потребувати презумпції невинуватості
<i>Gasus Dosier- und Fördertechnik GmbH v. Netherlands</i> (1995)	Втручання у майнові права у зв'язку з податковими	Держава має право вживати фіскальних заходів, але вони не можуть	Захист сумлінного платника та обмеження надмірних

	боргами	накладати надмірний тягар	втручань
	Податкова відповідальність у випадках складної податкової конструкції	Платник має діяти обачно, але держава повинна визначити, що він міг реально передбачити ризики	Вимога доведення можливості передбачити порушення, а не абсолютна відповідальність
Grifhorst v. France (2012)			
Справа ЄСПЛ	Суть спору	Позиція ЄСПЛ щодо due diligence	Правовий стандарт, важливий для України

В свою чергу, національні податкові органи зобов'язані проводити ретельне розслідування та надавати докази того, що платник податків не проявив належної обачності. Вони не можуть просто припустити відсутність обачності без об'єктивних доказів.

Висновки. Зауважимо, що доктрина належної обачності є важливим елементом сучасного податкового права. В Україні вона сформувалася переважно через судову практику та виконує функцію забезпечення добросовісності платників податків. Практика Суду ЄС демонструє доцільність закріплення цього інституту у законодавстві та встановлення чітких критеріїв його застосування. Для України важливим завданням є гармонізація національного підходу з європейськими стандартами, що дозволить мінімізувати податкові ризики та сприятиме розвитку правової визначеності у сфері оподаткування. Порівняння з міжнародними підходами свідчить, що національна судова практика фактично рухається у напрямі зближення з європейськими стандартами. Однак відсутність законодавчого визначення доктрини належної обачності породжує ризики правової невизначеності та неоднакового застосування. Необхідним є унормування критеріїв належної обачності на рівні Податкового кодексу України, що забезпечить прозорість правовідносин та підвищить правову захищеність платників податків.

Доктрина належної обачності (due diligence) і заборона зловживання правом можуть стати ключовими орієнтирами у формуванні судової практики. Це особливо важливо для протидії схемам «податкового кредиту» та фіктивним операціям із контрагентами, що не здійснюють реальної господарської діяльності. Отже, проаналізовані прецеденти Суду ЄС є фундаментальною платформою для розуміння принципу заборони зловживання правом у сфері податкового права ЄС, де формальне дотримання букви закону не є достатнім, якщо дії суперечать його духу та меті.

Аналіз Рішення Конституційного Суду України від 26 листопада 2025 року показує, що національний підхід до податкових санкцій і надалі залишається формально-правовим: штрафи за несвоєчасну реєстрацію податкових накладних застосовуються автоматично, без оцінки вини, належної обачності чи фактичних наслідків для бюджету. Такий підхід не враховує поведінку платника та не забезпечує індивідуалізованого підходу до податкової відповідальності.

На противагу цьому, Європейський суд з прав людини формує матеріально-правовий стандарт, у центрі якого – належна обачність платника податків та принцип пропорційності втручання у право власності. У цьому контексті українська система ПДВ-санкцій потребує переосмислення та адаптації до європейських стандартів, зокрема запровадження механізмів, які б дозволяли враховувати обставини справи, добросовісність платника й реальний вплив порушення на фіскальні інтереси держави.

Бібліографічний список:

- Європарламент, Рада ЄС, 2006. Директива Ради 2006/112/ЄС від 28 листопада 2006 року про спільну систему податку на додану вартість. *Верховна Рада України* [онлайн]. Доступно: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_928#Text>
- Єдиний державний реєстр судових рішень, 2019. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду від 24 вересня 2019 року по справі №813/185/15. [онлайн]. Доступно: <<https://reyestr.court.gov.ua/Review/84676443>>
- Єдиний державний реєстр судових рішень, 2024. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду від 28 березня 2024 року по справі № 120/7614/22. [онлайн]. Доступно: <<https://reyestr.court.gov.ua/Review/117974561>>
- Конституційний Суд України, 2025. Рішення від 26 листопада 2025 року (№ 5-р(II)/2025) у справі за конституційною скаргою компанії „ANDRITZ HYDRO GmbH“ щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих приписів пункту 120¹.1 статті 120¹ Податкового кодексу України (щодо забезпечення конституційних гарантій прав платника податків). [онлайн]. Доступно: <https://ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/5_r_2_2025.pdf>
- Податковий кодекс України від 02.12.2010 № 2755-VI. *Верховна Рада України* [онлайн] Доступно: <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text>>
- Смичок, Є.М., 2020. Доказування при вирішенні податкових спорів. *Держава та регіони. Серія «Право»*, 4. с. 119–124.
- European Court of Human Rights, 1995. *Gasus Dosier- und Fördertechnik GmbH v. the Netherlands*, Series A no. 306-B, Judgment of 23 February 1995. (Application no. [15375/89](https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57918)) [online]. Available at: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57918>
- European Court of Human Rights, 2006. *Jussila v. Finland* (no. 73053/01), Judgment of 23 November 2006. [online]. Available at: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-78135>
- European Court of Human Rights, 2007a. *Albert Collée v Finanzamt Lüdenschheid* від 27 вересня 2007 року, справа № C-146/05. [online]. Available at: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex:62005CJ0146>
- European Court of Human Rights, 2007b. *Intersplav v. Ukraine* від 09 січня 2007 року, заява № 803/02. [онлайн]. Доступно: <https://zakon.rada.gov.ua/go/974_194>
- European court of human rights, 2009a. *Case «Bulves» AD v. Bulgaria*. 22.01.2009 № 3991/03. [online]. Available at: <<http://hrlibrary.umn.edu/research/bulgaria/BULVES%20AD.pdf>>
- European Court of Human Rights, 2009b. *Grifhorst v. France*, Application no. 28336/02, Judgment of 26 February 2009. [online]. Available at: <<https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-96184>>
- European Union law, 2008. *Part Service Srl v Ministero dell'Economia e delle Finanze, Agenzia delle Entrate* від 21 лютого 2008 року, справа № C-425/06. [online]. Available at: <<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:62006CJ0425>>
- InfoCuria, 2006. Judgment of the Court (Third Chamber) of 6 July 2006. *Axel Kittel v Belgian State (C-439/04) and Belgian State v Recolta Recycling SPRL (C-440/04)*. [online]. Available at: <<https://curia.europa.eu/juris/liste.jsf?num=C-439/04>>
- InfoCuria, 2012. *Rozsudok Súdneho dvora (tretia komora) z 21. júna 2012. Mahagében Kft proti Nemzeti Adó- és Vámhivatal Dél-dunántúli Regionális Adó Főigazgatósága (C-80/11) a Péter Dávid proti Nemzeti Adó- és Vámhivatal Észak-alföldi Regionális Adó*

Főigazgatósága (C-142/11). [online]. Available at:
<<https://curia.europa.eu/juris/liste.jsf?num=C-80/11&language=SK>>
Judgment of the court (Grand Chamber), 2006. Case C-255/02, 21 February 2006. [online].
Available at:
<<https://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=&docid=56198&pageIndex=0&doclang=enpdf>>

References

- European Court of Human Rights, 1995. *Gasus Dossier- und Fördertechnik GmbH v. the Netherlands*, Series A no. 306-B, Judgment of 23 February 1995. [online]. Available at:
<<https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57918>>
- European Court of Human Rights, 2006. *Jussila v. Finland* (no. 73053/01), Judgment of 23 November 2006. [online]. Available at: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-78135>
- European Court of Human Rights, 2007a. *Albert Collée v Finanzamt Lüdenscheid* від 27 вересня 2007 року, справа № C-146/05. [online]. Available at: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex:62005CJ0146>
- European Court of Human Rights, 2007b. *Intersplav v. Ukraine* від 09 січня 2007 року, заява № 803/02. [онлайн]. Доступно: https://zakon.rada.gov.ua/go/974_194
- European court of human rights, 2009a. *Case «Bulves» AD v. Bulgaria. 22.01.2009 № 3991/03*. [online]. Available at:
<<http://hrlibrary.umn.edu/research/bulgaria/BULVES%20AD.pdf>>
- European Court of Human Rights, 2009b. *Grifhorst v. France*, Application no. 28336/02, Judgment of 26 February 2009. [online]. Available at:
<https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-96184>
- European Union law, 2008. *Part Service Srl v Ministero dell'Economia e delle Finanze, Agenzia delle Entrate* від 21 лютого 2008 року, справа № C-425/06. [online]. Available at:
<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:62006CJ0425>
- InfoCuria, 2006. Judgment of the Court (Third Chamber) of 6 July 2006. *Axel Kittel v Belgian State (C-439/04) and Belgian State v Recolta Recycling SPRL (C-440/04)*. [online]. Available at: <<https://curia.europa.eu/juris/liste.jsf?num=C-439/04>>
- InfoCuria, 2012. Rozsudok Súdneho dvora (tretia komora) z 21. júna 2012. *Mahagében Kft proti Nemzeti Adó- és Vámhivatal Dél-dunántúli Regionális Adó Főigazgatósága (C-80/11) a Péter Dávid proti Nemzeti Adó- és Vámhivatal Észak-alföldi Regionális Adó Főigazgatósága (C-142/11)*. [online]. Available at:
<https://curia.europa.eu/juris/liste.jsf?num=C-80/11&language=SK>
- Judgment of the court (Grand Chamber), 2006. Case C-255/02, 21 February 2006. [online]. Available at:
<<https://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=&docid=56198&pageIndex=0&doclang=enpdf>>
- Konstytutsiinyi Sud Ukrainy, 2025. Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy vid 26 lystopada 2025 roku (№ 5-r(II)/2025) u spravi za konstytutsiinoiu skarhoiu kompanii „ANDRITZ HYDRO GmbH“ shchodo vidpovidnosti Konstytutsii Ukrainy (konstytutsiinosti) okremykh prypysiv punktu 1201.1 statti 1201 Podatkovoho kodeksu Ukrainy (shchodo zabezpechennia konstytutsiinykh harantii prav platnyka podatkov). [online]. Available at:
https://ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/5_r_2_2025.pdf
- Podatkovyi kodeks Ukrainy vid 02.12.2010 № 2755-VI [Tax Code of Ukraine of 02.12.2010 No. 2755-VI]. *Verkhovna Rada Ukrainy* [online]. Available at:
<<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text>>
- Smychok Ye.M. 2020. Dokazuvannia pry vyrishenni podatkovykh sporiv [Evidence in tax

- dispute resolution]. *Derzhava ta rehiony. Seriiia «Pravo»*, 4. s. 119–124.
- Yedynyi derzhavnyi reiestr sudovykh rishen, 2019. Postanova Verkhovnoho Sudu u skladi kolehii suddiv Kasatsiinoho administratyvnoho sudu vid 24 veresnia 2019 roku po spravi №813/185/15 [Resolution of the Supreme Court composed of the panel of judges of the Administrative Court of Cassation dated September 24, 2019 in case No. 813/185/15]. [online]. Dostupno: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/84676443>
- Yedynyi derzhavnyi reiestr sudovykh rishen, 2024. Postanova Verkhovnoho Sudu u skladi kolehii suddiv Kasatsiinoho administratyvnoho sudu vid 28 bereznia 2024 roku po spravi № 120/7614/22 [Resolution of the Supreme Court composed of the panel of judges of the Administrative Court of Cassation dated March 28, 2024 in case No. 120/7614/22]. [online]. Available at: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/117974561>
- Yevroparlament, Rada YeS, 2006. Dyrektyva Rady 2006/112/YeS vid 28 lystopada 2006 roku pro spilnu systemu podatku na dodanu vartist. [online]. Available at: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_928#Text

Yamnenko Tetiana

**The Court of Justice of the European Union on due diligence of taxpayers:
analysis of precedents for Ukraine**

***Abstract.** The article provides a systematic analysis of scientific and practical issues related to the formation of the doctrine of due diligence of taxpayers. It has been established that tax legal relations belong to the most delicate areas of legal regulation, since the conflict between the interests of the state, which is interested in stable budget revenues, and the interests of taxpayers, for whom the principles of legal certainty and freedom of entrepreneurial activity are of fundamental importance, is particularly acute in this area. In this balance, the doctrine of due diligence plays a key role, acting in judicial practice as a kind of instrument for harmonizing public and private interests. It is used by courts as a practical tool to ensure a balance between the state's need for tax revenues and the right of taxpayers to engage in entrepreneurial activity within the limits of legal certainty. The measures taken by the taxpayer to comply with the rules and regulations of tax legislation are considered sufficient unless the controlling authority proves that, by taking certain actions or committing inaction for which liability is provided, the taxpayer acted unreasonably, in bad faith, and without due diligence. It is the supervisory authority that has the obligation to prove the taxpayer's guilt in committing a tax offense, to prove that it has taken insufficient measures in connection with the improper prudence of the taxpayers' actions. The practice of the EU Court demonstrates the expediency of enshrining this institution in legislation and establishing clear criteria for its application. An important task for Ukraine is to harmonize the national approach with European standards, which will minimize tax risks and promote legal certainty in the field of taxation. A comparison with international approaches shows that Ukrainian judicial practice is actually moving towards convergence with European standards. However, the lack of a legislative definition of the doctrine of due diligence creates risks of legal uncertainty and inconsistent application. It is necessary to standardize the criteria for due diligence at the level of the Tax Code of Ukraine, which will ensure transparency of legal relations and increase the legal protection of taxpayers.*

Keywords: CJEU, due diligence, doctrine, case law, legal regulation, taxpayer, tax system.

Стаття надійшла до редколегії 29.11.2025 р.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Бундак Олена Анатоліївна, кандидат історичних наук, доцент, заступник директора з науково-методичної роботи ВСП ЗВО «Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна»» Луцького інституту розвитку

Вишковська Валентина Іванівна, кандидат юридичних наук, старший викладач кафедри обліку, фінансів та права Дубенської філії Університету «Україна» ВСП ЗВО «Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна»

Гачкевич Андрій Олександрович, кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри міжнародного та кримінального права, Навчально-науковий інститут права, психології та інноваційної освіти Національного університету «Львівська політехніка»

Гончаренко Олена Миколаївна, доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри міжнародного, цивільного та комерційного права Державного торговельно-економічного університету

Демиденко Володимир Олексійович, кандидат юридичних наук, доцент, професор кафедри конституційного права, Національна академія внутрішніх справ

Дунаєва Тетяна Євгенівна, кандидат юридичних наук, науковий співробітник, відділ дослідження проблем кримінального процесу та судустрою Науково-дослідний інститут вивчення проблем злочинності імені академіка В.В. Сташиса Національної академії правових наук України

Загиней-Заболотенко Зоя Аполлінаріївна, доктор юридичних наук, професор, завідувач відділу проблем кримінальної юстиції та кримінології, Інститут держави і права імені В.М. Корецького НАН України

Кадуха Іван Васильович – здобувач ступеня доктора філософії, Київський авіаційний інститут

Камінська Наталія Василівна, доктор юридичних наук, професор, провідний науковий співробітник відділу міжнародного права та права Європейського Союзу, Інститут держави і права імені В.М. Корецького НАН України

Кирилюк Алла Володимирівна, кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри права інтелектуальної власності та патентної юстиції Національного університету «Одеська юридична академія»

Коновалова Станіслава Володимирівна, головний науковий консультант відділу цивільних і господарських відносин та підприємництва Головного науково-експертного управління Апарату Верховної Ради України

Конон Надія Гнатівна, старший викладач кафедри інформаційної, бібліотечної та архівної справи Луцького інституту розвитку людини ВСП ЗВО «Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна»

Кубальський Владислав Нарцизович, кандидат юридичних наук, доцент, старший

науковий співробітник, Інститут держави і права імені В.М. Корецького НАН України

Кушпетюк Олена Іванівна, кандидат історичних наук, доцент кафедри інформаційної, бібліотечної та архівної справи Луцького інституту розвитку людини ВСП ЗВО «Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна»

Ляшук Наталія Вікторівна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри інформаційної, бібліотечної та архівної справи, Луцького інституту розвитку людини ВСП ЗВО «Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна»

Музика-Стефанчук Оксана Анатоліївна, член-кореспондент Національної академії правових наук України, доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри фінансового права Навчально-наукового інституту права Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Нуруллаєв Ількін Садагат огли, доктор юридичних наук, професор, професор кафедри міжнародного та європейського права факультету права та міжнародних відносини Державного університету «Київський авіаційний інститут»

Пікалюк Світлана Станіславівна, старший викладач, зав. кафедри права та фінансів Луцького інституту розвитку людини ВСП ЗВО «Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна»

Пожидаєва Марія Анатоліївна, доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри фінансового права Навчально-наукового інституту права Київського національного університету імені Тараса Шевченка (Київ)

Процюк Тетяна Богданівна, кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри операційного права навчально-наукового інституту воєнної історії, права та соціальних наук Національний університет оборони України

Рязанцев Олександр Євгенович, кандидат юридичних наук, доцент кафедри права та фінансів Луцького інституту розвитку людини ВСП ЗВО «Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна»

Сабадаш Наталія Олександрівна, аспірантка кафедри фінансового права Навчально-наукового інституту права Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Філіппов Артем Валерійович, кандидат юридичних наук, доцент, докторант, старший науковий співробітник відділу міжнародного права та права Європейського Союзу Інституту держави і права імені В.М. Корецького НАН України

Ямненко Тетяна Михайлівна, доктор юридичних наук, професор, професор кафедри фінансового права Навчально-наукового інституту права Київського національного університету імені Тараса Шевченка (Київ), Україна

CONTRIBUTORS

Bundak O.A. Candidate of historical sciences, associate professor, associate professor of the Department of Law and Finance, deputy director for scientific and methodological work Lutsk Institute of Human Development of the University «Ukraine»

Demydenko Volodymyr, Ph.D in Law, Docent, Professor of the Department of Constitutional Law, National Academy of Internal Affairs

Dunaieva Tetiana Yevgenivna, candidate of legal sciences, researcher, Department of Criminal Procedure and Judiciary Research, Academician Stashis Scientific Research Institute for the Study of Crime Problems National Academy of Law Sciences of Ukraine

Filippov Artem, Candidate of Law, Associate Professor, Doctoral student, Senior Research Fellow at the Department of International and European Union Law at the V.M. Koretsky Institute of State and Law of the National Academy of Sciences of Ukraine

Hachkevych Andrii Oleksandrovych, Candidate of Legal Sciences, Docent Associate Professor of the Department of International and Criminal Law Institute of Law, Psychology and Innovative Education at Lviv Polytechnic National University

Honcharenko Olena, Doctor of Science of Law, Docent, Professor of Department of international, civil and commercial law of State University of Trade and Economics (Kyiv)

Kadukha Ivan, PhD candidate, Kyiv Aviation Institute

Kaminska Nataliia V., Doctor of Law, Professor, Department of International Law and European Law of Koretsky Institute of State and Law of the National Academy of Sciences of Ukraine

Konon Nadia, Senior Lecturer, Department, of Information, Library and Archives Affairs, Lutsk Institute of Human Development, Higher Educational Service of Higher Educational Institution «Open International University for Human Development «Ukraine»

Konovalova Stanislava Head Scientific Consultant of Department Civil and Commercial Relations and Entrepreneurship of Main Scientific and Expert of Secretariat of the Verkhovna Rada of Ukraine

Kubalskyi Vladyslav – Candidate of Science of Law, Docent, Research Fellow at the Department of Criminal Justice and Criminology Problems, Koretsky Institute of State and Law of the National Academy of Sciences of Ukraine

Kushpetiuk Olena, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor the Department of Information, Library and Archives Affairs, Lutsk Institute of Human Development, Higher Educational Service of Higher Educational Institution «Open International University for Human Development «Ukraine»

Kyryliuk Alla Volodymyrivna, Candidate of Law, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Intellectual Property Law and Patent Justice of the National University «Odesa Law Academy»

Liashuk Natalia, PhD in Philology, Associate Professor the Department of Information, Library and Archives Affairs, Lutsk Institute of Human Development, Higher Educational Service of Higher Educational Institution «Open International University for Human Development «Ukraine»

Muzyka-Stefanchuk Oksana – Corresponding Member of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine, Doctor of Law, Professor, the Head of the Financial Law Department of the Educational and Scientific Institute of Law of the Taras Shevchenko National University of Kyiv

Nurullaiev Ilkin, Doctor of Law, Professor, Department of International and European Law, Faculty of Law and International Relations? State University «Kyiv Aviation Institute»

Pikalyuk Svetlana, Senior Lecturer, Head of the Department of Law and Finance, Lutsk Institute of Human Development, Higher Educational Service Higher Educational Institution «Open International University for Human Development «Ukraine»

Pozhydaieva Mariia Anatoliivna, Doctor of Sciences of Law (ScD of Law), Docent, Professor of the Financial Law Department, Educational and Scientific Institute of Law, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv), Ukraine

Protsiuk Tetiana, PhD in of Economics, Docent, Associate Professor of the Department of Operational Law of the Educational and Scientific Institute of Military History, Law and Social Sciences National Defence University of Ukraine

Ryazantsev Oleksandr Candidate of Law, Associate Professor of the Department of Accounting, Finance and Law, Lutsk Institute of Human Development, Higher Educational Service Higher Educational Institution «Open International University for Human Development «Ukraine»

Sabadash Nataliya, PhD Student of the Financial Law Department of the Educational and Scientific Institute of Law of the Taras Shevchenko National University of Kyiv.

Vyshkovskaya Valentina Ivanovna – Candidate of Law, Senior Lecturer of the Department of Accounting, Finance and Law - Candidate of Law, Associate Professor, Dubno Branch of the Higher Educational Service of Higher Educational Institution «Open International University for Human Development «Ukraine»

Yamnenko Tetiana – Doctor of Law, Professor of the Department of Financial Law, Educational and Scientific Institute of Law of Taras Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv), Ukraine

Zahynei-Zabolotenko Zoia Apollinariivna, Doctor of Law, Professor Head of the Department of Department of Criminal Justice and Criminology of Koretsky Institute of State and Law of the National Academy of Sciences of Ukraine

**РЕДАКЦІЙНА ПОЛІТИКА НАУКОВОГО ВИДАННЯ
«ВІСНИК МАРІУПОЛЬСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ. СЕРІЯ:
ПРАВО»**

Редакційна колегія наукового видання «Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Право» у своїй діяльності дотримується етичних норм, прийнятих міжнародним науковим співтовариством, рекомендацій та стандартів Комітету з етики публікацій (COPE) – Committee on Publication Ethics (<http://publicationethics.org/>), видавництва Elsevier, міжнародних стандартів для редакторів та авторів – International standards for editors and authors (<http://publicationethics.org/resources/international-standards>), а також Етичного кодексу ученого України (<http://znc.com.ua/ukr/news/2009/20090123ethic.php>).

Політика видання полягає у формуванні на його сторінках сучасної наукової думки вітчизняних та закордонних вчених щодо новітніх досягнень та актуальних проблем права. У зв'язку з цим редакційна колегія при розгляді статей керується виключно їх науковою новизною, теоретичною цінністю та практичним внеском у розвиток правової науки, незалежно від посади автора, його вченого звання, віку, національності, статі, релігійних та політичних поглядів.

Принципи редакційної політики:

- об'єктивність та неупередженість у відборі статей до публікації;
- висока вимогливість до якості наукових досліджень;
- обов'язкове конфіденційне рецензування статей;
- колегіальність у прийнятті рішень щодо публікації статей;
- доступність та оперативність у спілкуванні з авторами;
- суворе дотримання авторських та суміжних прав;
- суворе дотримання графіку виходу журналу.

Видання веде систематичну роботу, направлену на його включення до міжнародних електронних бібліотек, каталогів та наукометричних баз з метою входження в світовий науковий інформаційний простір, підвищення рейтингу журналу та індексів цитування його авторів.

Члени редколегії категорично засуджують прояви плагіату в статтях як порушення авторських прав і наукової етики та вживають всіх можливих заходів для його недопущення. Важливим є дотримання норм етичної поведінки для всіх учасників процесу публікації: автора (-ів), редактора, рецензентів, засновника видання, читача.

Етичні зобов'язання редакційної колегії

1. Редакційна колегія несе відповідальність за видання, винесення справедливих та неупереджених рішень, забезпечення добросовісного процесу рецензування і недопущення розповсюдження іншим особам інформації, пов'язаної зі змістом рукописів, переданих на рецензування, крім осіб, які беруть участь у її фаховій оцінці.

2. Всі подані до редколегії авторські матеріали мають бути такими, що не публікувалися раніше, і підлягають ретельному відбору і рецензуванню. Редколегія під керівництвом головного редактора керується достовірністю поданих даних та науковою значимістю поданих матеріалів, виносить неупереджені рішення, незалежні від комерційних чи інших інтересів, забезпечує чесний і об'єктивний процес рецензування.

3. Всі члени редакційної колегії є рецензентами. Редколегія залишає за собою право відхилити статті, якщо вони не відповідають тематиці видання, неприйнятні до

друку через низьку якість, або повертати їх авторам на доопрацювання відповідно до зауважень рецензентів. За редколегією залишається право направити рукопис на розгляд сторонньому рецензенту, групі рецензентів, а також право вилучити вже надруковану статтю в разі виявлення порушення будь-яких прав або загальноприйнятих норм наукової етики. Про факт вилучення статті інформується установа / організація / заклад, де було виконано дослідження, а також автор. Запобігання протизаконним публікаціям є відповідальністю кожного з учасників процесу публікації.

4. Рецензування всіх матеріалів, що прийняті до розгляду, є сліпим: рецензенту не повідомляється ім'я автора, чий матеріал він рецензує, а автору не повідомляються відомості про рецензента. Однак, у разі виникнення у рецензента зауважень до змісту роботи, сумнівів у достовірності або точності окремих даних, редакційна колегія надасть можливість автору надати пояснення або уточнення.

5. Редколегія гарантує, що матеріали, не прийняті до друку, не будуть використані в особистих інтересах членів редакційної колегії без письмової згоди автора

6. Редакційна колегія відкрита до співпраці та діалогу з усіма авторами, рецензентами, читачами з питань публікації матеріалів (у тому числі щодо внесення змін та виправлень до опублікованих матеріалів, публікації спростувань та/або вибачень) та вживання заходів для відновлення порушених прав.

Етичні зобов'язання рецензентів

Рецензування здійснюється висококваліфікованими спеціалістами, що мають науковий ступінь не нижче кандидата наук (доктора філософії), достатній досвід роботи у сфері права та публікації за відповідним напрямком. Експертна оцінка повинна допомагати автору поліпшити якість тексту статті, а головному редактору і редакційній колегії – ухвалити рішення про публікацію. Рецензент здійснює наукову експертизу авторських матеріалів, внаслідок чого його дії повинні носити неупереджений характер, що полягає у дотриманні наступних принципів:

1. Авторський матеріал (рукопис), що прийнято для рецензування, має розглядатися як конфіденційний документ, який не можна передавати для ознайомлення чи обговорення третім особам, які не мають на те повноважень від редакційної колегії. Рецензент зобов'язаний своєчасно надати рецензію на рукопис.

2. Рецензент зобов'язаний давати об'єктивну і аргументовану оцінку викладеним результатам дослідження. Усі зауваження, що надаються рецензентом, повинні бути обґрунтовані та коректні й не можуть зачіпати особистості автора. Персональна критика автора є неприйнятною.

3. Неопубліковані дані (відомості), отримані з представлених до розгляду авторських рукописів, не повинні використовуватися рецензентом для особистих цілей.

4. Рецензент, який має сумніви у своїй здатності забезпечити якісне, неупереджене та об'єктивне рецензування авторського рукопису (через відсутність достатньої кваліфікації для оцінювання за тематикою матеріалу, наявність конфлікту інтересів з автором або установою, організацією, закладом), повинен повідомити про це редакційну колегію з проханням виключити його з процесу рецензування даного рукопису. Рукопис невідкладно повертається до редколегії.

5. Рецензент повинен звернути увагу редакційної колегії на будь-яку істотну схожість між наданим йому на оцінювання рукописом і будь-якою іншою опублікованою статтею або рукописом, на некоректність оформлення текстових запозичень або відсутність посилань на інших авторів.

Етичні зобов'язання авторів

1. Авторські матеріали (рукописи), що подаються до редакційної колегії, мають бути оформлені відповідно до встановлених вимог. Інформаційні матеріали для авторів з питань друку публікацій, зокрема вимоги до оформлення статей, порядок їх надсилання до редколегії та ін., розміщені на сайті видання у відповідній рубриці.

2. Автори зобов'язані дотримуватися законодавства України про захист прав інтелектуальної власності, а також принципів наукової етики. Критика робіт дослідників-опонентів за темою дослідження має висловлюватися коректно і обґрунтовано і у жодному випадку не може мати особистісний характер.

3. Автори гарантують, що подані до редакційної колегії матеріали раніше не публікували та не перебувають на розгляді в інших виданнях, і гарантують, що до переліку авторів включені лише ті та усі ті дослідники, що зробили істотний внесок у створення матеріалів; також автори гарантують, що усі співавтори погодили кінцевий варіант рукопису та передачу його на розгляд редакційної колегії.

4. Автори несуть відповідальність за точність і повноту посилань, у т.ч. посилань на власні попередні праці. Посилання оформляються відповідно до встановлених вимог. Плагіат у будь-якій формі неприпустимий.

5. Автори повинні сприяти редакційній колегії у підготовці матеріалів до друку, зокрема, невідкладно повідомляти про усі самостійно виявлені помилки та неточності, надавати на запитовані редколегією пояснення та підтвердження.

6. Автори повинні попереджати редакційну колегію про існування будь-якого реального чи потенційного конфлікту інтересів, що може вплинути на оцінку та / або інтерпретацію рукопису. Автори повинні розкривати джерела фінансової (державні програми, гранти, конкурсні проекти тощо) та іншої підтримки рукопису, якщо такі є.

Інші питання публікаційної етики

1. Публікація матеріалів здійснюється у порядку черговості їх отримання.

2. Автори не отримують винагороду (гонорар) від редакційної колегії за публікацію матеріалів у науковому виданні «Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Право».

3. Автори мають право на отримання одного безкоштовного примірника видання за кожною опублікованою статтею. Якщо стаття має більш ніж одного автора, другий та наступні примірники випуску надаються з відшкодуванням їх вартості.

4. Джерелом фінансування видання є авторські збори.

5. Періодичність видання «Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Право» - два рази на рік.

Набір статей до друку у червні відбувається **до 10 травня**.

Набір статей до друку у листопаді відбувається **до 20 жовтня**.

Матеріали, які були надіслані автором у терміни після 10 травня і 20 жовтня, приймаються до розгляду з метою публікації у наступному випуску, якщо автор не повідомить про своє бажання зняти матеріали з розгляду.

ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ ДЛЯ ПУБЛІКАЦІЇ В ЗБІРНИКУ НАУКОВИХ ПРАЦЬ

1. Редакція приймає до друку статті виключно за умови їх відповідності вимогам ДСТУ 7152:2010 до структури наукової статті. Наукові статті повинні містити такі необхідні елементи:

- постановка проблеми у загальному вигляді та зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;
- аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;
- виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- висновок з цього дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

2. Публікація починається з класифікаційного індексу УДК, який розміщується окремим рядком, ліворуч перед ПІБ автора (авторів). Текст публікації повинен відповідати структурній схемі:

- ліворуч ініціали та прізвище автора (авторів) у називному відмінку;
- назва публікації по центру сторінки великими напівжирними літерами;
- анотація мовою тексту публікації (курсив) згідно з ДСТУ ГОСТ 7.9-2009;
- перелік ключових слів з підзаголовком Ключові слова: (курсив);
- основний текст статті;
 - список використаної літератури, оформлений відповідно до Harvard Referencingstyle (British Standards Institution);
 - дата надходження до редакції арабськими цифрами, після бібліографічного списку, ліворуч;
 - після тексту статті ліворуч ініціали та прізвище автора (авторів) англійською мовою;
 - назва публікації по центру сторінки великими напівжирними літерами англійською мовою;
 - розширена анотація англійською мовою (до 35 рядків, курсив); для публікацій іншими мовами розширена анотація українською обов'язкова.

Розширена анотація оформлюється згідно з «Рекомендаціями з підготовки журналів для зарубіжної аналітичної бази даних SCOPUS», укладеними співробітниками групи з науково-методичного забезпечення видавничої діяльності НАН України (<http://www.nbu.gov.ua/node/931>).

- перелік ключових слів англійською мовою з підзаголовком Key words: (курсив);

3. Вимоги до оформлення тексту:

- матеріали подаються у друкованому вигляді (папір формату А4) та на електронному носії (компакт-диск, e-mail) в форматі Microsoft World 97-2003. Обсяг – від 12 до 18 сторінок, включаючи рисунки, таблиці, список використаної літератури. Основний текст статті – шрифт Times New Roman, кегель 14, інтервал – 1,5; поля дзеркальні: верхній – 25 мм, нижній – 25 мм, зсередини – 25 мм, ззовні – 25 мм., абзацний відступ – 10 мм; оформлюються згідно з ДСТУ 3008-95 «Документація. Звіти у сфері науки і техніки. Структура і правила оформлення»;

- перелік літературних джерел розташовується за алфавітом після тексту статті. Для відповідності вимогам міжнародних баз даних необхідно приводити два списки посилань на використані в роботі джерела: **Бібліографічний список** та додатковий

список літератури в романському алфавіті *References*. Заголовок розміщується по центру звичайним накресленням шрифту. У Бібліографічному списку джерела наводяться в алфавітному порядку, спочатку – джерела, опубліковані на кирилиці, потім джерела, опубліковані іноземними мовами (латиницею). Оскільки кириличний алфавіт відрізняється від латинського, порядок розташування джерел в References може відрізнятися від їх розташування в Бібліографічному списку.

– У зв'язку з розміщенням публікацій в міжнародних наукометричних базах даних слід дотримуватися наступних вимог до оформлення списку використаної літератури. Кожна позиція у списку використаної літератури має бути надана мовою оригіналу та у транслітерації. Для транслітерації українського тексту слід застосовувати Постанову Кабінету Міністрів України від 27 січня 2010 р. № 55 (<http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/55-2010-%D0%BF>), сайт Онлайн транслітерації <http://ukrlit.org/transliteratsiia>. Для транслітерації російського тексту – систему Департаменту США (http://shub123.ucoz.ru/Sistema_transliterazii.html) (див. відповідний Зразок);

– щодо символів. В тексті необхідно використовувати лише лапки такого зразку: «», дефіс – це коротке тире «-». Не потрібно ставити зайві пробіли, особливо перед квадратними чи круглими скобками, а також в них. Для запобігання потрібно використовувати функцію «Недруковані знаки»;

– згадані в тексті науковці, дослідники називаються за абеткою – М. Тард, Е. Фромм, К. Юнг, К. Ясперс та інші. На початку зазначається ім'я, а потім прізвище вченого. Необхідно виокремлювати зарубіжних та вітчизняних дослідників.

4. Супровідні матеріали:

– стаття обов'язково супроводжується авторською довідкою (див. відповідний Зразок) із зазначенням прізвища, ім'я, по батькові (повністю); наукового ступеня, звання, посади, місця роботи; поштового індексу, домашньої адреси і телефонів, адреси електронної пошти. Вся інформація надається українською, російською та англійською мовами.

– статті, автори яких не мають наукового ступеня, супроводжуються зовнішньою рецензією кандидата, доктора наук за фахом публікації або витягом із протоколу засідання кафедри (відділу) про рекомендацію статті до друку. Рецензія або витяг з протоколу подається у сканованому та друкованому вигляді електронною поштою.

5. Редакція очікує, що надані матеріали раніше не публікувалися і не передавалися для публікування до інших видань, містять достовірну інформацію. За достовірність фактів, статистичних даних та іншої інформації відповідальність несе автор. Редакція залишає за собою право на рецензування, редагування, скорочення і відхилення статей, а також право опублікування, розповсюдження та використання матеріалів у наукометричних та наукових базах та ресурсах відкритого доступу, у мережі Інтернет (в рамках електронної бібліотеки МДУ). Редколегія може не поділяти світоглядних переконань авторів.

METHODOLOGY OF FACTICITY IN GENERAL THEORY OF LAW AND SOME INCONVENIENT QUESTIONS THERETO

The article presents research of the problems arising under methodology of national general theory of law. The problems arise under dominance of empirical and naturalistic scientific tools whose cognitive ideal lies in scientific rationality, the tools bringing knowledge out of the scope of facts perceived via experience. An example of this methodology in national juridical studies is the “needs-based” approach presented by P. M. Rabinovych, a famous theoretician. It is emphasized that the methodology of facticity has some typical drawbacks whose highlight presents a part of the goal of the present work along with justification of underestimated possibilities of the idealistic methodology.

It is emphasized that the needs-based approach presented by P. M. Rabinovych is the outcome and a variation of more general methodological concepts and theories of empirical and naturalistic character. The article describes the drawbacks typical thereof, in particular interpretation of socio-political reality as facticity, rejection of a priori irrational fundamentals in the phenomena of state and law as well as inability.....

Key words: *methodology, methods, methodology of facticity, naturalistic methodology, empirical methodology, idealistic methodology, needs-based approach, needs, interests, values, rationality, irrationality, moral and ethical philosophy.*

Стаття надійшла до редакції..... 2022 р.

(зразок)

АВТОРСЬКА ДОВІДКА

Прошу опублікувати у збірнику наукових праць «Вісник Маріупольського державного університету. Серія Право» статтю

назва статті

Відомості про Автора

(зразок заповнення, кожен автор заповнює окремо в електронному вигляді):

домості про Автора:	Прізвище, ім'я, по батькові, посада, назва установи / навчального закладу, науковий ступінь, вчене звання
<i>Українською мовою</i>	Черних Євген Миколайович - кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри права Маріупольського державного університету
<i>Російською мовою</i>	Черных Евгений Николаевич – кандидат юридических наук, доцент, доцент кафедры права Мариупольского государственного университета
<i>Англійською мовою</i>	Chernykh Yevgeniy Nicolaevich - candidate of legal sciences, associate professor, associate professor of the Department of Law, <i>Mariupol State University</i>
<i>ORCID (обов'язково!)</i>	ORCID https://orcid.org/0000-0003-3381-795X
<i>Scopus author ID (за наявності)</i>	
<i>Web of Science ResearcherID (за наявності)</i>	
<i>Джерела фінансування статті</i>	<i>Статтю підготовлено у межах виконання гранту ... Статтю підготовлено у межах виконання проекту ... Статтю підготовлено у межах виконання держбюджетної теми ... Статтю підготовлено за власний рахунок</i>
<i>Чи є потребі в отриманні друкованого примірника Вісника</i>	<i>Так або ні</i>
<i>Контактні телефони автора, E-mail (обов'язково!), номер й адреса відділення Нової пошти</i>	<i>Вказати контактні телефони та адресу електронної пошти автора Вказати адресу відділення Нової пошти, за якою здійснюватиметься розсилка (за потреби отримання друкованого примірника видання)</i>

Відомості про наукового керівника (якщо автор статті не має наукового ступеня):

Прізвище	
Ім'я	
По батькові	
Науковий ступінь	
Вчене звання	
Посада	
Назва установи / навчального закладу	
Контактні телефони автора, E-mail	

Автор надає право Маріупольському державному університету розміщувати свою статтю повністю або частково у наукометричних та наукових базах та ресурсах відкритого доступу, у мережі Інтернет (в рамках електронної бібліотеки МДУ)

підпис

Автор несе всю відповідальність за зміст цієї статті та факт її публікації.

Автор підтверджує, що в матеріалах статті не містяться відомості, заборонені до опублікування, і тому стаття може бути надрукована у відкритому друці.

Автор підтверджує, що надані матеріали раніше не публікувалися і не передавалися для публікування до інших видань, а також містять достовірну інформацію.

дата

підпис

П.І.Б.

ЗГОДА на обробку персональних даних

Я, _____
(П. І. Б.)

(далі – Автор) шляхом підписання цього тексту, відповідно до Закону України «Про захист персональних даних» від 01.06.2010 №2297-VI, надаю згоду Маріупольському державному університету (далі – Університет) на обробку моїх персональних даних (П.І.Б., адреса проживання, номер мобільного телефону, адреса електронної пошти (e-mail), науковий ступінь (або освітньо-кваліфікаційний рівень), вчене звання, місце роботи (або навчання), посада) з метою забезпечення захисту авторських прав при здійсненні публікацій творів Автора у наукових виданнях Університету. Наведений вище склад персональних даних може надаватися працівникам Університету, безпосередньо залученим до оброблення цих даних, а також в інших випадках, прямо передбачених законодавством України.

Також мої персональні дані (П.І.Б., адреса проживання, номер мобільного телефону, адреса електронної пошти (e-mail), науковий ступінь (або освітньо-кваліфікаційний рівень), вчене звання, місце роботи (або навчання), посада) можуть надаватися третім особам при включенні наукових фахових видань Університету до міжнародних наукометричних баз.

Ця згода надається на безстроковий термін. Передача моїх персональних даних третім особам у випадках, не передбачених цією Згодою та законодавством України, здійснюється тільки за погодженням зі мною.

«_____» _____ 20__ року, _____ / _____)
(підпис) (ініціали, прізвище Автора)

Міністерство освіти і науки України
Маріупольський державний університет

ВІСНИК
МАРИУПОЛЬСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

СЕРІЯ: ПРАВО
ВИПУСК 30

Редакційна колегія серії:
Головний редактор – д.ю.н., проф. В.В. Волік
Відповідальний секретар – к.ю.н., доц. В.В. Григор’єва.

Засновник Маріупольський державний університет
02000, м. Київ, вулиця Преображенська, 6
e-mail: visnyk.mdu.pravo@mu.edu.ua
офіційний сайт видання: <https://visnyk.mu.edu.ua/index.php/pravo>

Друкується в авторській редакції з оригінал-макетів авторів
Редакція не несе відповідальності за авторський стиль статей